TÜRK DÜNYASINA ADANMIŞ BİR ÖMÜR:
PROF. DR. JULİBOY ELTAZAROV ARMAĞANI

Prof. Dr.
JULİBOY ELTAZAROV

TURK DUNYOSIGA BAG‘ISHLANGAN UMR:
PROF. JO‘LIBOY ELTAZAROVNING
60 YOSHIGA ARMUG‘ON

Armağanı

ARMUG‘ON

TÜRK DÜNYASINA ADANMIŞ BİR ÖMÜR: PROF. DR. JULİBOY ELTAZAROV ARMAĞANI

TURK DUNYOSIGA BAG‘ISHLANGAN UMR: PROF. JO‘LIBOY ELTAZAROVNING 60 YOSHIGA ARMUG‘ON

A LIFE DEDICATED TO THE TURKIC WORLD: A GIFT FOR THE 60TH ANNIVERSARY OF PROFESSOR JULIBOY ELTAZAROV

Editörler:
Prof. Dr. Suyun KARİMOV
Öğr. Gör. Bayram BİLİR

SEMERKANT
2021

TÜRK DÜNYASINA ADANMIŞ BİR ÖMÜR: PROF.DR. JULIBOY ELTAZAROV'UN PORTRESİNDE ANA ÇİZGİLER

1960 yılının Aralık ayında Özbekistan'ın merkez kısmında Kızılkum Çölleri ile Nurata Dağları ve Tuzkan Gölü'yle Mirzaçöl düzlüğünün kesiştiği yerde (o zamanki Semerkant ilinin Fariş ilçesinde) küçük bir dağ köyünde yeni bir çocuk doğmuştu. Köyün adının Türkçe anlamı "yüksek gökyüzü" anlamındaki Balant Asman idi. Baba, günümüzde kaymakamlık vazifesine eşit bir görevi olan devlet adamı olan Selsovet reisi Danabay Eltazarov; anne ise sıradan bir ev hanımı olan ve kendisini çocuklarına adamış Kumru Eltazarova idi ve yeni doğan çocuk ailenin altıncı üyesi olmuştu.

Ebe hanım bebeği beze sarar sarmaz Balant Asman'dan 8-10 kilometre aşağıda bir Kazak köyünden Danabay ağanın mevkidaş ve dostları olan tanıdıkları, yayla ve ekin tarlaları gibi konuları görüşmek için bu eve misafirliğe gelmişlerdi. Eski Türk geleneklerine göre yeni çocuk doğan eve gelen misafire, yeni doğmuş olan bebeğe ad verme hakkı tanınırdı. Misafirlerin büyüğü, "Biz col cürip keldik: balangızdıng atı Colibay bolsun" ("Biz yol katetip geldik, çocuğunuzun adı Colibay olsun") demiş ve çocuğun ismini tayin etmişti. Sonradan bu adın, çocuğun gelecekteki kaderine belki de en uygun isim olarak konulmuş olduğuna herkes emin olacaktır.

Fariş ilçesi Özbekistan'ın yüz ölçümü bakımından en büyük ilçesi olup, en eski devirlerden beri burada Özbeklerin Türk-Barlas, Mangıt, Nayman, Kıpçak boyları ile Kazak bavurlar yanyana yaşıyorlardı. Balant Asman'ın sakinleri kendilerini Türk boyu sayan ahalidan oluşmaktaydı. Bizim kahramanımız da baba tarafından Türk boyuna ait bir aileye, anne tarafından ise Buhara'da yaklaşık 150 sene saltanat kurmuş olan Mangıt boyundan bir aileye mensup idi.

Baba Danabay Eltazarov kendi ailesi ve boyunun köklerini araştırmaya hevesli olup, babası Eltuzar Borubayev'den işittiği hikayelerinden bir soy kütüğü çıkarmıştı. Ona göre ailenin menşei büyük Sahipkıran Emir Timur'un mensup olduğu Türk-Barlas boyuna dayanıyordu. Fariş step ve dağlarına bu boy Bahmal taraflarından, oraya ise Semerkant taraflardan taşınmıştı. Padişahlar ve Han sülalelerinin sürekli değişmesi ve iktidara gelen her sülalenin nufüs iskân politikaları sonucu buraları mekân tutmuşlardı. Baba

çocuklarına hep "Biz Türk'üz" derdi. Hatta çocukları için ailelerinin ve boylarının tarihini anlatan "Kıyamete Kadar Hatıra" adında bir de el yazması kitap yazıp bırakmıştı.

Böylece gelecekte Türkoloji ve Türk Dünyasına hayatını adayacak olan kahramanımız Juliboy (Colibay) Eltazarov daha çocukluk yıllarından itibaren Türklük şuuruyla yetişmeye başlamıştı. Meşhur yazar Cengiz Aytmatov'un dediği gibi "İnsanda *çocukluk, tohumdaki* öz gibidir. Özsüz *tohum* yetişmez...".

Orta Asya Türk uygarlığının ana unsurlarını taşıyan Özbek kültürü, dili ve değerleri ile yetişen gencimiz, 1980 yılında Uluğbey'in 1420 tarihinde kurduğu medresesinin günümüzde devamı kabul edilen Semerkant Devlet Üniversitesi'nin Özbek Dil ve Edebiyatı Fakültesi'ni kazanmış ve ileride seçeceği yol belli olmuştu: "Filoloji ve Türkoloji Araştırmaları".

Juliboy Eltazarov'un üniversitedeki öğrencilik yıllarında Özbek Dili ve Edebiyatı Fakültesi, Prof. Dr. Rahmatulla Kongurov, Prof. Dr. Hudayberdi Daniyarov, Prof. Dr. Baturhan Velihocayev, Prof. Dr. Nuriddin Şükürov, Prof. Dr. Nazar Racabov, Prof. Dr. Rahim Mukumov, Prof. Dr. Rahmankul Arzibekov, Prof. Dr. Yuliya Avaliani, Doç. Dr. Sabiha Salomova, Doç. Dr. Mahire Mominova, Doç. Dr. Ruhsara Mominova gibi bilim adamlarıyla filoloji ilminin; Prof. Abdurrauf Fitrat'ın temellerini attığı Türkoloji ekölünün; Prof. Uluğ Tursunov'un temellerini attığı Dilbilimi ekölünün ve Prof. Vahit Abdullayev'in kurduğu edebi eleştiri ekölünün araştırmalarda zirveye ulaştığı yılları yaşıyordu. Bu önemli isimlerden bilim ve hayat dersleri alan kahramanımız çocukluk hayali olan babası gibi devlet memuru veya savcı olma hayallerini unutur ve Özbek Türkçesi'nin güzelliklerini, sinesinde gizlenen anlam, şekil ve ahenkleri keşfetme hevesiyle yola koyulur. Çok ders çalışır, kütüphaneleri mesken edinir. İrili ufaklı araştırmalar yapar. Sınavlarda verdiği tafsilatlı ve detaylı cevapları ile hocalarının beğenisini kazanır hatta usandırır. Böylelikle hocalarının gözüne girer. Semerkant dilbilim ekolünün önemli üstatlarından kabul edilen isimlerden Prof. Dr. Rahmatulla Kongurov, 3.sınıfta iken Özbekçe olimpiyatlarda Özbekistan birincisi olan Juliboy Eltazarov'u yanına çağırarak istemesi halinde kendisine bir araştırma konusu verebileceğini ve bitirme çalışmasına şimdiden hazırlanmaya başlamasını söyler.

Kongurov'un genç kahramanımıza verdiği konu "Özbekçede

Tasarrub Prensibi ve Kısaltmalar" gibi önemli bir konudur. Dil, iletişim sürecinde taşıdığı anlamı zayıflatmadan mümkün olduğu kadar her şeyi şekil olarak kısa ölçütlerde uzatmaya eğilimlidir. Sözcüklerde seslerin, hecelerin düşürülmesi, cümlede ve diyaloglarda cümle öğlerinin düşürülmesi buna örnektir. Ancak bu dil birliklerinin kısalma olayı kaotik tarzda gerçekleşmez. Dilin her alanında buna yol açan kurallar, olaylar ve yapılar mevcuttur. Bitirme çalışmasını tasarrub prensibinin dilin fonetik sathındaki yansımalarını araştırılması ile bitirir. Eltazarov üniversiteden "ayrıcalıklı diploma" ile mezun olur ve Fakülte Kurulu onu doktora programına tevsiye eder. Doktora tez konusu yine "Tasarrub Prensibinin Özbekçenin Morfoloji ve Fonomorfoloji Sathlarındaki Yansımalarının Araştırılması" olarak belirlenir.

Juliboy Eltazarov, bu konu üzerinde çalışırken Özbekçe kaynaklardan, Rusça kaynaklara, oradan da Fransızca ve İngilizce kaynaklara ulaşır. Bilim ile uğraşması için çocukluğundan iyi bildiği üç dilin yani Özbekçe, Farsça (Tacikçe) ve Rusça'nın artık yeterli olmadığını düşünür. Fransızcayı doktora dili sıfatında resmileştirerek öğrenir ve meşhur Fransız dilbilimcileri Andre Martinet, Charles Bally'nin eserlerini orijinalinden okur. Dilbilimin teorik meselelerine ait bilimleri yoğun bir şekilde öğrenir.

Doktoranın ikinci yılındayken hocası ona, eski Sovyetler Birliğinin dışındaki iki Türk Lehçesini, yani Türkiye ve Uygur Türkçelerini öğrenmesini ve bu fenlerden sınav vererek sertifika almasını ister. Genç doktorant Moskova ve Leningrad yolunu tutar. Rahmatullah Kungurov Hocanın arkadaşları olan, Türkçe ve Uygurca uzmanları Dmitry Nasılov ve Viktor Guzev hocalardan Türkiye Türkçesi ve Uygur Türkçesi dersleri alır. Bu iki dili öğrenip Semerkant'a geri döndüğünde Kungurov Hoca Sovyetler Birliği Yüksek Eğitim Bakanlığı'ndan gelen yazıyı gösterir. 1980'li yılların ortalarında yetmiş yıllık bir aradan sonra bu iki lehçe üniversitelerin ders programlarına alınmasına izin verilmiştir ve Kungurov Hoca, bu görevi bizzat kendisinin Türkoloji'ye yönlendirdiği Juliboy Eltazarov'a verir.

Eltazarov, 1990 yılının Şubat ayından itibaren Kongurov Hocanın başkanlığını yaptığı Özbek Dilbilimi bölümünde Ana Türkçe, Türkiye Türkçesi derslerini vermeye başlar. Önceden bildiği Özbekçe, Rusça, Farsça, Fransızcanın yanında Türkiye Türkçesini de iyi

seviyede öğrenmesi ona ufkunun oldukça genişlemesine ve Türkoloji'nin ana yolundan ilerlemesine yardımcı olur.

1992 yılında doktora tezini başarılı şekilde savunan Juliboy Eltazarov'un araştırma alanı artık kesinleşmiştir: "Türkoloji". Onun bu yöndeki ilk adımları Türkoloji'nin o yıllardaki ve şimdiler de aktüel sorunlarından biri olan ortak Türk Dilini, yani tüm Türk toplulukları için ortak iletişim dili ortak Türkçeyi oluşturma ve bu konunun dünyadaki jeopolitik düzen ile ilgili tarafları hakkında ürünler ortaya koymak olmuştur. 1993 yılında hararetli Türkçü yazar rahmetli Mamadali Mahmudov'un Taşkent'te organize ettiği "Ortak Türk Dilinin Oluşturma Yolları" konulu uluslararası sempozyumda bu adımlarına yönelik bir bildiri sunmuştur. Mamadali Mahmudov bu konunun iyice incelenmesinin zaruri olduğunu söylemiş ve Türk Dünyası jeopolitiğini özel bir bilim dalı olarak geliştirilmesi gerektiğinin vurgulamıştır. Bu sohbetteki konuya dair bu vurgu, Eltazarov Hocanın aklına iyice yerleşmiş olmalı ki, sempozyumdan sonra geçen 30 sene içinde Türk Dünyasının jeopolitik meselelerini araştıran onlarca makale yayımlamıştır. Örneğin, bu alandaki son çalışması 2021 yılında ABD, Türkiye ve Özbekistan'da aynı anda yayınlanan "Buhara Cumhuriyeti 101 yaşında" sempozyum bildirileri kitabında yayımlanan "Buhara Devriminden Yüz Yıl Önceki ve Yüz Yıl Sonraki Jeopolitik Durum: Orta Asyada Büyük Oyun Devam Etmekte" başlıklı olup, araştırmada dünyadaki süper güçlerin bu coğrafyada çarpışması her zaman bu bölgenin başına bela olduğu ve bunun bir göstergesi olarak Afganistan'da devam eden 40 yıllık savaşın ancak Post Soviyet 5 Cumhuriyetin bir yumruk olarak birleşmesi ile bu iğrenç oyuna nokta koyulabileceğini derin tespitler ile göstermiştir.

Sovyetlerin dağılmasından sonra Özbekistan ve diğer Türk Cumhuriyetleri halklarının özgürlüğüne kavuşmasıyla beraber Türkiye başta olmak üzere tüm dünyada Orta Asya araştırmaları ve bölgedeki dilleri öğrenme konusunda ilgi oldukça artmış ve burada nüfuz edinmiş ülkelerde ard arda Orta Asya Araştırmaları Merkezleri veya bölümleri kurulmuş ve ders vermek için yerli uzmanlara ihtiyaç fazlasıyla artmıştır. O yıllarda Özbekistan'da Güney Kore'nin yatırımları ve girişimleri oldukça fazladır ve dünya sahnesine yeni çıkmış bu Asya "kaplanı" Çin, Rusya, Türkiye ve İran'ın yapamadığını başarmış, bağımsızlığın ilk yıllarında Özbekistan'da

oldukça nüfuz sahibi olmuş ve ekonominin birçok alanına el atıp, başarı elde etmiştir. Ülkedeki ilk otomobil, trikotaj fabrikaları Kore iş dünyasının yardımıyla kurulmuştur. Fırsatı iyi değerlendiren Koreliler, kültür, eğitim alanlarında da oldukça fazla atılım yapmışlardır. Güney Kore'nin 8 üniversitesinde Özbekçe okutulmaya başlanmıştır. Örneğin, Pusan Yabancı Dilleri Üniversitesi'nde 1992 yıldan itibaren Orta Asya Araştırmaları bölümü kurulmuş ve Juliboy Eltazarov Hocayı da bu üniversite ve bölüme davet etmişlerdir. Bununla birlikte bu olay Hocanın 15 sene sürecek olan yurtdışı seferleri başlatacaktır. Bu seferler asla bir turistik geziler silsilesi değildir. Bu Türkçe ve Özbekçeyi dünyanın çeşitli ülkelerindeki üniversitelerinde okutma, Orta Asya Türk uygarlığnı dünyaya tanıtma, Özbek Dil ve kültürünü yayma ve tanıtma, Türkoloji'nin çeşitli alanlarında araştırmalar yapma, yabancı üniversiteler için Özbekçe, Türkçe ders kitapları hazırlama, Türk Dünyasının aktüel meselelerini araştıran sempozyumlar düzenlemek gibi önemli eylemlerdir. Eltazarov hoca yaptığı bu önemli işleri her zaman memleketinden, ailesinden, yakınlarından ve dostlarından uzakta yapılan bir vatani görev olarak tanımlamıştır.

Re-training on Modern Language Teaching technologies and techniques, Humboldt University, Institute Asian and African Studies (Berlin, Germany), 2003.

Visiting Researcher-Professor, Humboldt University and Freie University (Berlin, Germany), 2005.

Eltazarov Hocanın özgeçmişinden aldığımız bu iki görev 2005-2015 yıllar arasında hocanın dünyanın en meşhur üniversitelerinde faaliyetlerini de bu yönde sürdürdüğünü, Türkolojinin çeşitli konularında araştırmalar yaptığını, aynı zamanda da Japon ve Türk üniversiteleri için ders kitapları hazırlama ve yaz okulları için ders materyalleri hazırlama faaliyetleriyle beraber götürdüğünü anlıyoruz.

Bu yıllarda Almanya'nın en büyük Türkoloji ekollerinin bulunduğu ve yaşayan en büyük Türkologların çalıştığı Berlin Humboldt Üniversitesi ve Berlin Freue Üniversitesinde çalışmalarını sürdürürken, Prof. Ingeborg Baldauf ve Prof. Barbara Kellner-Heinkele'den çok şeyler öğrenir. Örneğin Prof. Ingeborg Baldauf, (Rusya genelindeki Müslüman Türk halklarının alfabe ve yazı değiştirme süreçlerini 700 sayfalı kitabında incelemiştir) Eltazarov Hocaya Özbekistan'da 20. yüzyılda gerçekleştirilen yazı reformlarını

incelemesini tavsiye eder. Berlin Humboldt Üniversitesi'nin Nord Bahnhof bölgesindeki Invalidenstrasse sokaktaki Asya ve Afrika Araştırmaları Enstitüsü'nün kütüphanesinden aylarca çıkmayan Özbek araştırmacı, 2005 yılın Ramazan ayında kitabını tamamlar. Bu konunun dünyadaki en iyi uzmanı Prof. Baldauf Hanım'dan onure edici sözler işitir. O'nun tavsiyesini dikkate alarak kitabını el kitabı şeklinde yayımlar. Bu araştırmayı mali olarak destekleyen DAAD, hocamızı "Onur Belgesi" ile mükafatlandırır.

Eltazarov hoca kendisini, takvimler Aralık 2005'i gösterdiğinde Semerkant Devlet Üniversitesi Rektörlüğü ve Senatosunun ani kararı ile Özbek ve Rus Filolojisi Fakültelerinin birleşmesinden ortaya çıkan Filoloji Fakültesi'nin Dekanlık koltuğunda bulur. Karlı, yağmurlu, sisli Berlin'den sonra 2006 senesini, yılın dört mevsiminin aynı günde yaşanabileceği Semerkant'ta yeni görevinde yapacağı işleri planlayarak karşılayacaktır. Fakülte yeniden yapılanmanın getirmiş olduğu sancıları yaşamaktadır. Fakülte hocaları ve öğrenciler sonu gelmeyen pamuk toplama, subbotnik (şehir temizleme), toplantılar ve anlamsız etkinliklerden bıkmış, dersler ve araştırmalar anlamsız işlerin sonucunda aksamış durumdadır. Hoca, kendisinin yetiştiği ilim yuvasını bu durumda görmekten son derece üzüntü içindedir. Durumu düzeltmek için fakültedeki aksakalları ve etkin isimleri çevresine toplar ve işleri yoluna koyar. Fakültenin bıkkın ve stresli atmosferinin yerini dostça ve iş ahlakı yönünden gelişmeye başlamış çalışma ve yaşam ortamı alır. Ancak kendisini, 2007 yılının mart ayında DSc (Doctor of Science) tezini savunur savunmaz Osaka Üniversitesi'nden misafir Profesör olarak çalışmak için davetiye almasıyla beraber 2007 yılının Eylül ayında Osaka'da bulur.

Hocanın Türkoloji'ye adanmış ömrünün yeni durağı artık Japonya'dır. 2007 – 2010 yıllarında Osaka Üniversitesi Dünya Dilleri Enstitüsü Türkoloji Bölümü'nde ve 2013 yılında Tokyo Yabancı Diller Üniversitesi'nde profesör olarak çalışır.

Dünyanın teknolojik açıdan en gelişmiş ülkelerinden biri olan Japonya'da Osaka Üniversitesi o zamanlar QS World University Rankings'te 8.sırada bulunmaktadır. Bu ülkenin üniversiteleri için kendisinin ilk ders kitabını yazıp neşrettirmek varmış Eltazarov Hoca'nın kaderinde. Osaka Üniversitesi Basımevi'nde "Uzubekugo bunpō kaiwa nyūmon" ("An Introduction to Uzbek Grammar and Conversation". –Osaka: Osaka University Press, 2009. -230 P.; 2-

edition: –Osaka: Osaka University Press, 2009. -232 P.) adıyla 2 defa neşrolunan bu ders kitabı Japonya'da üniversite öğrencileri, hocaları ve diğer Özbekçe öğrenen kişiler tarafından takdir toplamıştır. Ülkedeki yabancı diller okutulan üniversiteler ve büyük kütüphanelerin hemen hemen tamamından bu kitaba sipariş geldiği için ikinci baskı da gerçekleşir. Hoca bununla da yetinmez ve Orta Asya Türk kültürü, dilleri, etnosları ve mıntıkanın jeopolitik durumu hakkında bir de kitap hazırlayarak Üniversite ve Enstitü yönetimine takdim eder. Enstitü müdürü Prof. Akira Takahashi'nin emrine binaen kitap 5 ay gibi kısa bir sürede Özbekçeden Japoncaya çevirilir. Çevirmen ise 1980'lerde Japonya'da ilk Özbekçe-Japonca ve Japonca-Özbekçe sözlükleri hazırlayıp yayımlayan Hisao Tadasi Komatsu'dan başkası değildir.

Japonyada 2 tane Hisao Komatsu adlı Türkolog vardır, birisi dünyaca tanınan Tokyo Üniversitesi'nin bugünki emekli Profesörü, diğeri ise 1980'li yıllarda yıllarca Doğu Türkistan'ın Gulca ve Aksu şehirlerinde yaşayarak Özbekçe ve Uygurcayı müstakil öğrenen ve asıl mesleği mühendislik olan Hisao Tadasi Sensei'dir.

Hisao sensei (hoca) çeviriyi yaptıktan sonra iki-üç ay kitabın redaksiyonu yapılmış, böylece 2009 yılının sonbaharında "Sobieto-go no chūōajia bunka, rekishi, gengo no shomondai" (Sovyetlerden Sonraki Orta Asya'da Dil, Tarih ve Kültür Konularındaki Tartışmalar - ソビエト後の中央アジア文化、歴史、言語の諸問題 - A Post Soviet Central Asia: Discussions on problems of Culture, History and Language. –Osaka: Osaka University Press, 2009. -326 P; 2-edition: –Osaka: Osaka University Press, 2010. -330 P.) adıyla yayımlanmış ve Japon kamuoyunun ilgisine cevaben hemen ertesi yıl bu kitabın da 2. baskısı da yapılmıştır.

Japonyada iken Eltazarov Hoca ülkenin Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığının dünyadaki etnik çatışmaları lengua-kültürel bağlamda araştıran "LICCOSEC - Lingua-Culture Contextual Studies İn Ethnic Conflicts Of The World" projesinde verimli çalıştığını, bu geniş kapsamlı projenin Orta Asya masasını yönettiğini de vurgulamak gerekir. Bu proje kapsamında Kazakistan'a, Doğu Türkistan'a, Moğolistan'a, Çin'in Türkçe veya Moğolca konuşulan bölgelerine alan araştırmaları için seyahat eder. Güney Kazakistan'daki en eski Oğuz ağızlarını A. K. Borovkov ve E. D.

Polivanov'dan 80 yıl sonra ilgili bölgelere giderek araştırır. Bu ağızların özellikleri hakkında araştırmalar yapar. Araştırmalar sonucunda ise bu konudaki makalesi 40 sayfa hacmiyle Japonca, Türkçe ve Rusça dillerinde aynı anda yayınlanır ve Türkoloji dünyasında takdir toplar.

İlgili bölgenin bin yıldır Kıpçak ve Çağatay dil alanı olmasına rağmen, Oğuz Türkçesinin en eski kalıntılarının 5-6 köyde yaşamakta olduğunu ispatladığı bu makalesini çağdaş Harezm Oğuzcası hakkındaki makalesi izler ve böylece Türkoloji için eski Oğuzcanın Orta Asyadaki kalıntıları hakkında önemli araştırmalar ortaya çıkmış olur.

Hocanın Japonyadaki faaliyetleri hızla devam ederken, Çin'deki Sarı Uygur lehçesini öğrenmek için proje hazırlamaktadır. O sıralar Türkiye'nin Muğla Üniversitesi'nden Profesör kadrosunda çalışmak için davetiye gelir. Muğla Üniversitesi'nin o dönemki Rektörü Prof. Şener Oktik ona üniversitedeki Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümünde çalışmak için YÖK üzerinden davetiye göndermiştir. Bir Türkçü Türkolog için Türkiye'de, Türk üniversitesinde çalışmaktan yüce bir arzu olabilir mi? Eltazarov Hoca 1990'lı yıllardan beri Türkiye'de çalışmak veya araştırma yapmak arzusundadır. Daha önce de 2000 yılında Kore seferinden sonra Prof. Dr. Timur Kocaoğlu aracılığıyla Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya Hocanın başkanlığını yapmakta olduğu İstanbul Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü'ne işe girme girişiminde bulunmuş ancak muvaffak olamamıştır. Sertkaya Hoca rektörlüğe Eltazarov Hoca için kadro isteyip yazı yazmaktan usanmamış, fakat 2 sene süren yazılar sonuç vermeyince Eltazarov Hoca da Almanya'nın yolunu tutmuştur.

Türkoloji'ye adanmış ömrünün yeni durağı artık Türkiye'dir. Uğruna Osaka Üniversitesi'ndeki dolgun maaş, yeni projeler ve Japonyadaki eş-dostlarını bırakıp geldiği üniversite onca fedakârlığa layık bir yüksek öğretim kurumudur. *"Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü".*

Ege sahillerindeki şirin bir şehrin dağlık ormanlı köşesinde kurulmuş modern kampüslü Muğla Üniversitesi'nde daha genç bir kurum olmasına rağmen iyi bir Türkoloji ekölü vardır. Ali Akar, Mustafa Uğurlu, Pervin Çapan, Namik Açıkgöz, Sultan Tulu, Ali Abbas Çınar, Kenan Koç gibi ünlü Türkologlar ve Fatma Şahan, Gülsine Uzun, Ekrem Ayan, İsmail Kallemci gibi genç ve gayretli

genç araştırmacılar bu kurumda görev yapmaktadır. Eltazarov Hoca bu yeni meslektaşları ile dostça ve kardeşçe ilişkiler kurar. Beraber seminerler, sempozyumlar, Türk Dünyası şenlikleri ve daha bir çok etkinlikler düzenlerler. İşte bu yeni arkadaşlarının tavsiyeleri üzerine Türk üniversiteleri için ders kitabı yazma işine koyulur. Hocanın Japonya'da edindiği ders kitabı yazma deneyimi sayesinde bu işi çabuk bitirir. 2010 yılının sonunda kitap basımevine teslim edilir ve 2011 yılının başında yayımlanır. "Özbekçe Öğreniyoruz" adıyla basılan bu ders kitabı Türkiyedeki *Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümlerinde* Özbek dili ve kültürü araştırmacıları ve meraklıları tarafından heyecan ile karşılanır. Hocanın adı bu ders kitabıyla Türk Türkoloji aleminde kısa sürede tanınan bir isme dönüşür.

Bu arada Japonya'daki arkadaşları O'nu Tokyo Yabancı Diller Üniversitesi'ne misafir hoca olarak davet etmektedirler. Hocadan 2013 yılının yaz aylarında Japonya'da bir "Özbekçe Yaz Okulu" düzenlemesini isterler. Japon üniversitelerinde yaz okulu düzenlemek kolay iş değildir. Japon usulü bilgiçlik ve tutarlılıkla önce manuel, sözlük, okuma kitabı, konuşma kitabı hazırlanmalı sonrasında filmlerden ve belgesellerden parçalar, resimler, haritalar toplanmalıdır. Daha sonrasında hazırlanmış olan çalışma birkaç komisyon ve uzmanların kontrolünden geçer. Dersler başlamadan en az 15 gün önce Japonya'ya gelinerek dersler tek-tek yazılı, görüntülü, sesli, filmli, resimli sunum şeklinde hazırlanmalıdır. Hoca bu aşamaların hepsinden geçerek Eylül 2013'te yaz okulunu başarılı bir şekilde tamamlar ve Japon üniversiteleri tarihinde ilk defa düzenlenen "Özbekçe Yaz okulu"ndan geride Özbekçe manuel, okuma kitabı ve konuşma kitapları kalır. Hafta sonları stüdyoda kalarak kitapları seslendirmeden çekinmeyen Eltazarov Hocanın bu yaklaşımı sayesinde Tokyo Yabancı Diller Üniversitesi kütüphanesin dolaplarında belki de ilk defa seslendirilmiş Türkçe kitaplar yer alacaktır. Japonya, Kore ve Çin'de çalışan Türkologlar seslendirilmiş kitapların bu ülkedeki dil öğretimindeki yerini iyice anlarlar.

Yıllar geçmektedir ve bu arada çocuklar da büyümektedir. Üniversitelerini kazanıp kimi işletme, kimi tıp alanını seçerek yüksek öğretime devam etmektedirler. Hoca da çocuklarını "büyük hayat" yoluna gönderip, onları evlendirerek torunlarını sevme zamanının geldiğini fark etmektedir. Aldığı ani karara binaen sekiz yıl aradan

sonra memeleketine geri döner. Facebook'ta yayınlanan veda mektubundan sonra haftalarca telefonu susmaz. Sosyal ağlardaki hesaplarına mesajlar yağar *"Hocam, n'olur gitmeyin"*. Hoca da yüreği buruk bir şekilde çok sevdiği, kendisinin deyimiyle "Dünya Türklerinin cenneti" Türkiye'den ayrılır.

2014 yılının sonunda ülkesine geri döner ve 2015 yılının başında Uluğ Bey Medresesinin zamanımızda devamı olan, yaklaşık 30 yıllık hayatının geçtiği Semerkant Devlet Üniversitesi'nde Araştırmalar Bölümü başkanı olarak yeni görevine başlar. Bu arada üniversitede işlerin hiç iyiye gitmediğini, eğitimde kalitenin oldukça düşük olduğunu, araştırmaların da seviyesinin de iyi durumda olmadığını fark eder. Hocanın, alma materini bu halde görmesi canını sıkar. Gerçekten 2000'li yılların ilk onbeş yılı, Özbek toplumunda eğitim, bilim ve araştırmaların durgunluk yaşadığı, aydın insanların hor görüldüğü, öğretmen ve öğrencilerin ömürlerini pamuk tarlalarında geçirdiği yıllar olduğu için ülkedeki tüm öğretim kurumlarında olduğu gibi Semerkant Devlet Üniversitesi'ndeki eğitim süreçleri de aksamıştır. Hocaların ortalama yaşı 60'ı geçmiş, genç doktorlar parmakla sayılır durumdadır. Genç araştırmacılar, master ve doktora öğrencileri, araştırma veya tez hazırlamak yerine dershanelerde ders vermeye haveslidirler. Hoca bu vaziyeti sistem kriz olarak adlandırarak, üniversitenin senato toplantısında açıkça dile getirir ve meslektaşlarının da takdirini toplar. Bilakıs, üniversite yönetimi onu yurtdışından üniversite içi demokrasi ve akademik özgürlük düşüncelerini getirerek hocalar arasında yayan şüpheli şahıs olarak görmeye başlamıştır. Ancak üniversite senatosundaki seçimlerde rahmetli Hocası prof. R.K. Kongurov'un emaneti olarak kalan, Özbek Dili Bölümü'ne başkan olarak seçilir. Bu kutsal makam o sıralar oldukça değer kaybetmiş durumdadır. O koltukta oturanlar bilim ve eğitim dahil olmak üzere birçok değerin kalitesini düşürmüş durumdadırlar.

Derken 2016 yılının Eylül ayında işler tümüyle değişir. Ülkeye, üniversitelerde bilim, eğitim, ve öğretimin kıymetini bilen yeni isimler gelmiştir. Yeni devrin taze nefesi her yerde hissedilmektedir. 2016 yılının Aralık ayında seçimleri kazanan Şevket Mirziyoyev ilk hedef ve görevinin çökmüş durumda olan eğitim sistemini onarmak olacağını ilan eder. Üniversite Rektörlüğüne 1999-2003 yıllarda bu görevde gayet başarılı bir şekilde çalışan, ancak son on yıldan fazla

bir süre eğitim faaliyetlerinden uzak tutulan Prof. Dr. Rustam Halmuradov getirilir. Hoca, Ekim ayı başlarında Taşkent TİKA ofisinde bir Dil laboratuvarı için görüşmeler yaparken Rustam Halmuradov tarafından aranır ve hocayı makamına davet ederek Filoloji Fakültesinin başına geçmesini ister. Hoca istemese de kendisinin yetiştiği kutsal mekanı onarmak, onun eski saygınlığı ve şöhretini yenileme görevinin kendisine düştüğünü ve bunun asla tesaduf olmadığını düşünerek teklifi kabul eder. Üçüncü defa Filoloji Fakültesinin dekanı görevine başlarken ilk yapacağı iş fakültede bir "temizlik yapmak" olacaktır. İlk icraatın Doktora Tez Konseyi faaliyetlerini yenilemek olduğunu düşünür. Aradan çok geçmeden fakülte camiası Semerkant Devlet Üniversitesi gibi kutsal bir mekânda üstatlık makamına layık olmayanlara veda eder ve sağlam güçlerle yola koyulur. 2017 yılında Fakülte bünyesinde, Özbek Dili, Özbek Edebiyatı, Asya ve Afrika halkları Dilleri ve Edebiyatları ihtisaslıklarında doktora konseyleri açılır. Burada Türkolojinin çeşitli kollarına ait tezler savunulur. Semerkant'ta Abdurauf Fitrat, Uluğ Tursunov, Rahmatulla Kongurov Hocaların temelini attığı Türkoloji gelenekleri dirilmeye başlamıştır. 2017-2020 yıllar arasında bu Konseyde 60'dan fazla genç araştırmacı doktora tezlerini savunur. Bu tezlerden bir tanesi Hocanın öğrencisi olan Zakir Baynazarov'un "Kaşgarlı Mahmut'un "Türkçe Sözlüğünde Dünyanın Dilsel Manzarası" konulu tezidir. Mezkur araştırmada ünlü Türkolog'un eşsiz yapıtındaki kelimelerin anlamlarından başlanarak XI. yüzyıldaki Türklerin dünya görüşü hakkında kıymetli bilgiler beyan edilmiştir. Bu arada teyit edilmelidir ki, Prof. Eltazarov Türkiye'deyken Kaşgarlı Mahmut'un lengüistik görüşlerinin Türkçenin lisani doğasından gelerek oluştuğunu ve bu tarafı ile Arap gramer gelenekleri ile araştırma yapan başka Ortaçağ filologlarından farklı olduğunu anlatan makaleler yazmıştır ve bu araştırma mezkûr düşünceleri daha geniş ölçütte beyan eder.

Prof. Juliboy Eltazarov'un son yıllardaki yaptığı araştırmalar, tertip ettiği sempozyumlar, yazdığı kitaplar ve yeni görevlerindeki girişimci çalışmalar Hoca'nın 60 yaşında daha olgun, çalışkan ve hassas bir araştırmacı, sevecen lider ve etkili üniversite yöneticisi sıfatındaki gayret ile bundan 40 yıl önce seçtiği yolda emin adımlarla devam ettiğini göstermektedir.

2017 yılında yayımladığı "Özbekistan'da 20.Yüzyılda

Gerçekleştirilen Yazı Ve İmla Reformları. Sosyolengüistik Analiz", 2021 yılında art arda yayımladığı "Özbek ve Dünya Dilbiliminde Sözcük Türlerinin Araştırılması" monografisi, "Özbekçe Öğreniyoruz" ders kitabı, 450 sayfalık "Hatıralar. Dünyayı Tanıma Ve Dünyaya Tanınmanın Kıymeti" hatıralar kitabı, Türkoloji'nin çeşitli konularında yayımladığı 40'tan fazla makale, yetiştirdiği 10 genç dilbilim doktoru, Prof. Dr. Juliboy Eltazarov'un altmışıncı yaşında çok olgun bir bilim adamına dönüştüğünü ve eskisi gibi enerji dolu olduğunu göstermektedir.

Bu arada dünya bilim topluluğu tarafından prof. Juliboy Eltazarov'un bilim önündeki hizmetlerinin anınması hakkında iki çift laf... Ağustos 2020'de (o zaman profesöre virüs bulaşmış ve yoğun bir şekilde COVID-2019 ile boğuşuyordu), Ankara'dan bir mucde geldi, Türk Dil Kurumu Başkan Prof. Gürer Gülsevin'in imzası ile gönderilmiş mektupta Juliboy Eltazarov'un Türk dilleri araştırılmasındaki uzun yıllık erdemlerini çok takdir ederek , onu Kurumun Haberleşme Üyesi olarak seçtigini bildirmiştir. Profesör, bundan büyük ölçüde etkilenmiş, Facebook hesabından şu açıklamayı yapmıştır: "35 senedir ülkemde ve dünyanın çeşitli ülkelerinde Türkçenin araştırılması, öğretilmesi gibi kutsal görevlerde bulunmuş Özbek bilimadamı sıfatında belirtmek isterim ki; Türk diline sahip çıkmayı öğreten büyük önder Atatürk'ün talimatıyla kurulan Türk Dil Kurumu'nun haberleşme üyeliğine seçilmekten onur duyuyorum.

Bu şeref abidesi kurumda sorumluluk almanın bahtiyarlığı içerisindeyim. Bu vesileyle beni Türk Dil Kurumu'nun haberleşme üyeliğine teklif eden ve onaylayan Bilim Kurulu üyelerine ve kurum yöneticilerine teşekkür ederim.

Hayatımın 60.yılında kavuştuğum bu değerli başarıyı kutsal mekanım - Semerkant Devlet Üniversitesinin 600.Yıldönümüne armağan ediyorum. Prof. Dr. Juliboy Eltazarov. Semerkant/ Özbekistan".

Hayat devam etmektedir. Hocanın dünyanın çeşitli ülkelerindeki arkadaşları ve meslektaşları ile pandemi döneminde bile ilişkisi ve işbirliği asla azalmamıştır. Pandemi, bütün dünyayı, bilim hayatını ve işbirliğini internet üzerinden devam ettirmeye alıştırmıştır. 2020-2021 yıllarında Hoca yaklaşık 20 tane online (çevirimiçi) sempozyuma katıldı. Bunların içinde 2 Eylül 2020 tarihinde yapılan "Buhara Halk Devriminin 100. Yılı Sempozyumunun" ayrıca yeri vardır. Buhara

Halk Devrimi, Anadolu'daki Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde yapılan Kurtuluş Savaşına benzeyen bir süreç olup, Türkçülük mefküresi her iki devrimin ideolojik temelini oluşturuyordu. Buhara'da monarşik otoriter rejimi deviren "Genç Buharalılar" Türkçü, aydınlıkçı ve devrimci bir hareketti. Buhara Halk Cumhuriyeti Hükümeti'nin 1921 yılında Anadolu Kurtuluş Hareketine yolladığı 100 milyon altın para, devrim önderi Mustafa Kemal Paşa'ya Emir Timur'dan kalma Kurani Kerim ve altın saplı kılıçların gönderilmesi, Buhara, Sakarya ve Dumlupınar Meydan Savaşları ve İzmir'in kurtuluşu, Yunanistan üzerinden kazanılmış zaferin kutlanması… Bunların hepsi Türkiye ve Türkistan arasında yeni tarihi dönemde, 100 yıl önce başlayan kardeşlik ve dostluk ilişkilerinin başlangıcında Osman Kocaoğlu, Fayzullah Hocayev, Fitrat, Ataullah Hocayev gibi Buharalı Türkçü politik ve aydınların durduğunu göstermektedir.

Juliboy Eltazarov ve Timur Kocaoğlu'nun editörlüğünde yayımlanan Sempozyum kitapçığının, bundan 100 yıl önce atayurt topraklarında Türkçülük maşelesini tekrar yakan fedakar atalarımızın ruhunu şad etmiş olması Hocanın yegane isteğidir.

Türk Dünyası tarihinde yeni dönem başlamaktadır. Türk Keneşinin, Türk Parlamenter Asemblesinin, Türk Akademisinin kuruluşu, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki bütünleşmenin yeniden hız kazanması Türkologların önüne yeni görevler koymaktadır. Türkoloji Dil, Edebiyat, Tarih, Etnografi kabuğundan çıkmalı ve Türk Dünyasının güncel sorunlarını araştıran, inceleyen ve teorik ve pratik bilgiler üreten bilim dalına dönüşmelidir.

Juliboy Eltazarov Hoca Uluslararası "İpek Yolu" Turizm ve Kültürel Miras Üniversitesi Rektörünün Birinci Yardımcısı görevinde "Türk Dünyası Ziyaret Turizmi Araştırmaları", "Türk Dünyası Kültürel Mirası Araştırma ve Restorasyon Platformu", "Türk Dünyasının Jeopolitik ve Jeostratejik Konumundan Kaynaklanan Perspektif ve Sorunlar" gibi projeleri TÜBİTAK, TİKA, Türk Akademisi gibi kurumlar ile işbirliği içinde yapmak için görüşmeler yürütmektedir.

2021 yılın Eylül ayında Uluslararası "İpek Yolu" Turizm ve Kültürel Miras Üniversitesi ve Semerkant Devlet Üniversitesi'ne teşrif eden Nobel ödüllü ünlü Türk bilim adamı, Türkçü düşünür Aziz Sancar, Hocanın çalışmaları ve geleceğe dair planlarını tanıdıkça

müteessir olmuş ve ona "Türk Birliği için çalışmalarınıza hayranım. Lütfen yılmayın!" diye yazmıştır. Tabii ki yılmak yok. Çünkü kutlu bir davaya adanmıştır hocanın ömrü.

Hocanın, Özbekistan'daki dostları, meslektaşları ve öğrencileriyle; Osaka, Tokyo, Berlin, Şikago, Seuol, Pusan, Petersburg, Kazan, Ufa, Almatı, Türkistan, Düşanbe, Baku, İstanbul, Ankara ve Muğla'daki Türkolog arkadaşları ile yapacak o kadar işleri var ki...

Biz de ömrünü Türkolojiye adayan Hocamıza "Yorulmayın! Altmış yaşınız kutlu olsun!" (Özbekçe: *Hormang! 60 yoshingiz qutlug' bo'lsin!*) demekteyiz. Zaten bilim adamının hayatındaki en verimli dönem başlar iken, Türkoloji Prof. Dr. Juliboy Eltazarov'dan o kadar çok şeyler beklemektedir...

O beklentileri karşılamak için Hocamızdaki azm-ı irade, bilim, güç ve gayret yeterlidir...

Prof. Dr. Suyun KARİMOV,
Öğ. Gör. Bayram BİLİR.
Semerkant / Özbekistan, Eylül, 2021

TURKOLOGIYAGA BAG‘ISHLANGAN UMR HIKOYASI: PROF. JO‘LIBOY ELTAZAROVNING 60 YOSHGA TO’LISHI MUNOSABATI BILAN

1960-yilning dekabr oyida, O‘zbekistonning markaziy qismidagi kichik tog‘ qishlog‘ida, Qizilqum cho‘llari va Nurota tog‘lari, Tuzkon ko‘li hamda Mirzacho‘l tekisligi chorrahasidagi Baland Osmon qishlog’ida (o‘sha paytda Samarqand viloyatining Forish tumani), davlat xizmatchisi, qishloq kengashi raisi Donaboy Eltazarov va besh farzandning onasi, farzandlariga fidoyi uy bekasi Qumri Eltazarovalar oilasida oltinchi farzand dunyoga keldi.

Doya go‘dakni yo’rgakka o‘rashga ulgurmasdan Baland Osmondan 8-10 kilometr uzoqlikdagi qozoq qishlog‘idan Donaboy akaning tanishlari, do‘stlari (o‘sha paytlari Forishda o‘zbeklar va qozoqlar yonma-yon, aralash yashagan) yaylov va ekin maydonlari masalalarini muhokama qilish uchun kelishadi. Qadimgi turkiy odatga ko‘ra, bola tug‘ilgan uyga kelgan mehmon yangi tug‘ilgan chaqaloqqa ism qo‘yib bergan. Mehmonlarning kattasi: “Alis jo‘ldan keldik, balangizding ati Jo‘lubay bo’lsun” (“Biz uzoq yo’ldan keldik, bolangizning oti Jo‘liboy bo‘lsun”) deydi va yangi tug‘ilgan chaqaloqning ismini shu so‘z belgilab beradi. Keyinchalik barcha bolaning kelajakdagi taqdiri uchun eng mos ism tanlanganligiga imon keltiradi.

Forish tumani o‘z hududi bo‘yicha O‘zbekistonning eng yirik tumani bo‘lib, qadimdan bu yerda o‘zbeklarning turk-barlos, mang‘it, nayman, qipchoq qabilalari va qardosh qozoqlar yonma-yon yashab kelgan. Baland-Osmon aholisi o‘zini Turk urug’i vakili deb hisoblagan odamlardan iborat edi. Qahramonimiz ham ota tomondan shu uruqga, ona tarafidan esa Buxoro amirligida 150 yilga yaqin hukm surgan mang‘it urug’iga mansub oiladan bo‘lgan.

Qahramonimizning otasi Donaboy Eltazarov o‘z urug‘i, oilasining ildizlarini o‘rganishga qiziqar, otasi Eltazar Bo‘riboyevdan eshitgan hikoyalari asosida nasabnoma tuzgan edi. Uning so‘zlariga ko‘ra, oilaning ildizlari buyuk amir Temur mansub bo‘lgan barlos turklari urug’iga bog’lanadi. Bu qabila Forish dashtlari va tog‘lariga Baxmaldan, u yerga Samarqanddan ko‘chib kelgan. Xonlar va sulolalarning doimiy almashinishi va aholini ko‘chirish siyosati, turli sulolalarning hokimiyat tepasiga kelishi natijasida ular shu yerlarda

muqim makon topadi. Ota farzandlariga doim: “Biz turkmiz”, der edi. Hatto farzandlari uchun “Qiyomatgacha xotira” nomli qo‘lyozma kitobini ham yozgan, unda ularning nasl-nasabi, oilasi haqida hikoya qilinadi.

Shunday qilib, kelajakda umrini turkshunoslik va turkiy dunyoga bag‘ishlaydigan qahramonimiz Jo‘liboy Eltazarov bolaligidanoq turkiy tafakkurga ega bo‘lib o’sa boshladi. Atoqli adib Chingiz Aytmatov aytganidek, “insondagi bolalik vijdoni urug’dagi kurtakka o‘xshaydi, kurtaksiz don unib chiqmaydi...”.

Markaziy Osiyo turkiy sivilizatsiyasining asosiy qadriyatlarini o‘zida mujassam etgan o‘zbek madaniyati, tili va an’analarida tarbiyalangan yigitimiz 1420-yilda buyuk mutafakkir va Temuriyzoda olim asos solgan Ulug'bek madrasasining davomi sanalmish Samarqand davlat universitetining o‘zbek tili va adabiyoti fakultetiga 1980-yilda o‘qishga kirdi va uning kelajakda tanlaydigan yo‘li aniq edi: “Filologiya va turkologiya”.

Jo‘liboy Eltazarovning talabalik yillarida mashhur filolog olimlar - prof. Rahmatulla Qo‘ng‘urov, prof. Xudoyberdi Doniyorov, prof. Boturxon Valixo‘jaev, prof. Nuriddin Shukurov, prof. Nazar Rajabov, prof. Rahim Muqumov, prof. Rahmonqul Orzibekov, prof. Yuliya Avaliani, dots. Qobiljon Tohiriov, dots. Sabiha Salomova, dots. Mohira Mo‘minova, dots. Ruxsora Mo‘minovalar fakultetda faoliyat ko‘rsatishgan. Bu yillar turkologiya ilmiy maktabining eng yaxshi yillari bo‘lib, uning tamallari prof. Abdurrauf Fitrat va Yevgeniy Polivanovlar tomonidan o‘tgan asrning 20-yillarida qurilgan turkologiya maktabi; prof. Ulug' Tursunov asos solgan tilshunoslik maktabi va akad. Vohid Abdullaev tomonidan asos solingan adabiyotshunoslik maktabida ilmiy izlanishlar cho‘qqisiga chiqqan edi. Ana shu mashhur ismlardan ilm va hayot saboqlarini olayotgan qahramonimiz otasi kabi davlat xizmatchisi yoki prokuror bo‘lishni orzu qilgan bolalik orzularini asta-sekin unutadi. U o‘zbek tilining go‘zalliklarini, uning qa’rida yashiringan ma’no, shakl va uyg‘unlikni kashf etishga ishtiyoq bilan kirishadi. U ko‘p o‘qiydi, hatto tunlarni kutubxonalarda o‘tkazadi, o‘zining birinchi kamtarona ilmiy maqolalarini yozadi.

Qahramonimizning talaba sifatida imtihonlarda beradigan batafsil javoblari professorlarning ensasisini qotiradigan darajada batafsil bo’ladi, shu tufayli shekilli u ilk semestrlardanoq

ustozlarining e'tirofiga sazovor bo‘ladi. Bir kuni Samarqand tilshunoslik maktabining yirik namoyandalaridan biri prof. Rahmatulla Qo‘ng‘urov O‘zbekistondagi oliy o‘quv yurtlari o‘rtasida o‘tkazilgan o‘zbek tili va adabiyoti olimpiadasi g‘olibi bo‘lgan 3-kurs talabasi Jo’liboy Eltazarovga yoniga chaqiqirib, unga ilmiy mavzu bermoqchi ekanligini va diplom ishini darhol boshlashi kerakligini aytadi.

Ustoz o‘zining endigina yetilib kelayotgan shogirdiga “O‘zbek tilida tejamlilik tamoyili va qisqaruv hodisasi” mavzusini taklif qiladi. Ma’lumki, muloqot jarayonida til hamma narsani imkon qadar qisqa, tabiiy ravishda, ma’noni zaiflashtirmasdan yetkazishga intiladi. Bunga so‘zlardagi tovush va bo‘g‘inlarning, gap va dialoglarda sintaktik elementlarning tushirib qoldirilishi misol bo‘la oladi. Biroq, lisoniy birliklarning qisqarishi tartibsiz sodir bo‘lmaydi, tilning barcha darajalarida tejamkorlikka sabab bo‘ladigan qonunlar, hodisalar va tuzilmalar mavjud. U o‘z diplom ishini tejamlilik tamoyilining tilning fonetik sathida aks etishini o‘rganish bilan yakunlaydi.

Yosh turkolog universitetni imtiyozli diplom bilan tamomlaydi. Fakultet Ilmiy kengashi uni aspiranturaga tavsiya qiladi. Uning nomzodlik dissertatsiyasining ob’ekti o‘zbek tilining fonomorfologik va morfologik darajalarida tejamlilik tamoyilining aks etishini o‘rganish edi.

Jo‘liboy Eltazarov bu mavzu ustida ish olib borar ekan, o‘zbek va rus manbalariga, ular orqali fransuz va ingliz manbalariga murojaat qiladi. O‘sha yillarda u yoshligidan yaxshi bilgan uch til - o‘zbek, rus va fors (tojik) ilm bilan shug'ullanish uchun yetarli emasligini anglab yetadi. U frantsuz tilini qunt bilan o‘rganadi, taniqli fransuz tilshunoslari Andre Martinet, Sharl Balli asarlarini asl nusxada o‘qiydi. Binobarin, u tilshunoslikning nazariy masalalari bo‘yicha jadal bilim oladi.

U aspiranturaning ikkinchi kursida o‘qib yurganida ilmiy rahbari undan sobiq Ittifoqdan tashqaridagi ikki turkiy tilni – turk va uyg‘ur tillarini o‘rganishni, imtihon topshirishni va sertifikat olishni so‘raydi. Yosh aspirant Moskva va Leningradga boradi. U Rahmatulla Qo‘ng‘urovning turkolog do‘stlari Dmitriy Nasilov va Viktor Guzevlardan turk va uyg‘ur tillarini o‘rganadi. Ikki tilni puxta egallab, Samarqandga qaytadi, prof. R.Qo‘ng‘urov unga Ittifoq Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining maxsus buyrug‘ini ko‘rsatadi.

1980-yillarning o‘rtalarida yetmish yillik tanaffusdan so‘ng bu ikki turkiy tilni milliy respublikalardagi universitetlarning o‘quv dasturlariga kiritishga ruxsat berilgan edi. Bu ikki “xorijiy” turkiy tillarni o‘rgatish esa shu paytgacha bir navi bu tillarni o’qitib kelgan domla bilan bir qatorda Jo’liboy Eltazarovga yuklanadi.

1990-yil fevral oyidan boshlab o‘sha yillarda professor R.K.Qo‘ng‘urov rahbarlik qilgan o‘zbek tilshunosligi kafedrasida qadimgi turkiy va hozirgi turkiy tillardan dars bera boshlaydi. O‘zbek, rus, fors va fransuz tillari bilan bir qatorda turk tilini ham mukammal o‘zlashtirgani uning ilmiy ufqini kengaytirishga va turkshunoslik yo‘lidan ishonch bilan borishga yordam beradi.

1992-yilda nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan Jo‘liboy Eltazarovning ilmiy izlanish sohasi aniq edi: “Turkologiya”. Uning bu boradagi ilk qadamlari turkologiyaning dolzarb muammolaridan biri bo‘lgan turkiy xalqlar uchun umumiy muloqot tilini yaratish borasidagi izlanishlari bo‘ldi. Bu masala tilshunoslik masalalari bilan bir qatorda dunyodagi geosiyosiy vaziyat bilan bog‘liq ekani ma’lum.

1993-yilda Toshkentda o‘tkazilgan “O’rtaturk tilini yaratish yo‘llari” xalqaro simpoziumida atoqli vatanparvar adib, marhum Mamadali Mahmudov ushbu masala haqida bayonot berdi. Mamadali Mahmudov masalaning lingvistik tomoni va geosiyosiy jihatlari bilan o‘zaro aloqadorlik masalasini ham puxta o‘rganish zarurligini ta’kidladi. Shuningdek, u turkiy dunyo geosiyosatining alohida fan tarmog‘i sifatida rivojlanishi kerakligini ham ko’rsatib o’tdi. Ushbu suhbat va mavzuga urg'u berish Jo’liboy Eltazarovning ongida chuqur ildiz qoldirgan bo‘lsa kerak, simpoziumdan keyingi 30 yil ichida u turkiy dunyoning geosiyosiy muammolarini o‘rganuvchi o‘nlab maqolalar chop etdi. Masalan, uning bu boradagi “Buxoro inqilobidan yuz yil oldin va keyin geosiyosiy vaziyat: Markaziy Osiyoda “Buyuk o‘yin” davom etmoqda” mavzusidagi so‘nggi asari 2021-yilda AQSh, Turkiya va O‘zbekistonda bir vaqtda chop etilgan “Buxoro Respublikasining 101 yilligi” simpozium materiallari to‘plamidan o‘rin oldi. Ushbu tadqiqotga ko‘ra, mazkur geografiyada jahondagi super kuchlarning to‘qnashuvi ushbu mintaqaning doimo boshiga balo bo‘lib kelgan va buning yaqqol ko‘rsatkichi -Afg‘onistondagi 40 yillik urushdir. Maqola muallifi bu jirkanch o‘yinga beshta post Sovet davlati va Afg‘onistondagi tinchliksevar kuchlarni bir mushtga

birlashtirgandagina barham berish mumkinligini chuqur tahlillar bilan isbotlagan.

Sovet Ittifoqi parchalanganidan so‘ng, O‘zbekiston va boshqa turkiy respublikalar mustaqillikka erishgach, butun dunyoda Markaziy Osiyo mintaqasi va tillarini o‘rganishga qiziqish kuchaydi. Bu yerda o‘z ta’sir kuchiga ega mamlakatlarning Markaziy Osiyo markazlari yoki bo‘limlari tashkil etilib, mahalliy o‘qituvchi va mutaxassislarga ehtiyoj sezilarli darajada oshdi. O‘sha yillarda jahon sahnasida yangi paydo bo‘lgan “Osiyo yo‘lbarsi” Janubiy Koreya O‘zbekistonga kiritgan sarmoyalari va tashabbuslari Xitoy, Rossiya, Turkiya yoki Eronga qaraganda ancha yuqori bo‘lib, katta ta’sirga ega bo‘ldi. Mustaqillik yillarida iqtisodiyotning ko‘plab sohalarida muvaffaqiyatli investor va rekonstruktor bo‘lgan Koreya ishbilarmon doiralari ko‘magida mamlakatimizda birinchi avtomobilsozlik va trikotaj fabrikalari tashkil etilgan edi. Koreyslar o‘sha yillardagi imkoniyatlardan unumli foydalanib, mahalliy madaniyatni o‘rganish, koreys ta’lim standartlarini joriy etish borasida katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Shuningdek, Janubiy Koreyadagi 8 ta universitetda o‘zbek tili o‘qitila boshlandi. Masalan, 1992-yilda Busan Chet tillar universitetida Markaziy Osiyo tadqiqotlari kafedrasi ochilgan.Ushbu universitet tomonidan Markaziy Osiyo tadqiqotlari kafedrasiga Jo‘liboy Eltazarov taklif etilgan edi. Mana shu voqea bilan uning xorijdagi 15 yillik boshlangan edi. Bu sayohatlar hech qachon turistik sayohatlar jami bo‘lmagan. Ona yurti, shahri, oilasi, qarindosh-urug‘lari va do‘stlaridan uzoqda dunyo universitetlarida turk va o‘zbek tillarini o‘rgatish, Markaziy Osiyo turkiy sivilizatsiyasini, o‘zbek tili va madaniyatini yoyish va targ‘ib qilish, turkiyshunoslikning turli yo‘nalishlari bo‘yicha tadqiqotlar olib borish, o‘zbek va turk tillari bo‘yicha darsliklar tayyorlash, xorijiy universitetlar uchun turkiy xalqlarning dolzarb muammolarini o‘rganuvchi simpoziumlar tashkil etishni Jo’liboy Eltazarov hamisha o‘zining insoniy va fuqarolik burchi deb bilgan.

Research Fellow on Modern Language Teaching technologies and techniques, Humboldt-Universität zu Berlin, Institute Asian and African Studies (Germany), 2003.

Visiting Researcher-Professor, Humboldt-Universität zu Berlin and Freie Universität Berlin (Germany), 2005.

Prof. J. Eltazarovning tarjimai holidan olingan ushbu ikki

paragraf olim 2005-2015-yillarda ushbu yo‘nalishdagi faoliyatini dunyoning eng mashhur oliy o‘quv yurtlarida davom ettirganini, turkiyshunoslikning turli fanlari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borganini, shu bilan birga Yaponiya va Turkiya universitetlari va yozgi maktablar uchun o‘quv materiallari va o‘quv qo‘llanmalari tayyorlash bo‘yicha jadal ish olib borganini anglatadi.

Prof. J. Eltazarov aka-uka Humboldtlar nomidagi Berlin universiteti (Gumboldt-Universität zu Berlin) va Berlin Erkin Universitetida (Freie Universität Berlin) ishlash davomida o‘sha yillarda Germaniyadagi eng yirik turkiyshunoslik maktablari joylashgan va zamonaning eng buyuk turkologlari - prof. Ingeborg Baldauf va prof. Barbara Kellner-Haynkelelardan ko‘p narsalarni o‘rgandi. Masalan, prof. Ingeborg Baldauf Jo’liboy Eltazarovga XX asrda O‘zbekistonda amalga oshirilgan yozuv islohoti jarayonlarini o‘rganishni maslahat beradi (uning o‘zi 700 sahifalik kitobida Rossiyadagi turkiy-musulmon xalqlari orasida alifbo o‘zgarishi jarayonlarini tadqiq qilgan edi).

Berlinnig Nord Bahnhof qismida, Invalidenstrasse ko‘chasidagi aka-uka Gumboldtlar nomidagi Berlin universitetining Osiyo va Afrika tadqiqotlari instituti kutubxonasidan bir necha oylar davomida chiqmagan tadqiqotchimiz o‘z kitobini 2005-yil Ramazon oyida tugatadi. Germaniyada va butun dunyoda ushbu sohaning eng yaxshi mutaxassisi bo‘lgan prof. Ingeborg Baldaufning maslahatlarini inobatga olib o‘z kitobini darslik shaklida nashr etadi. Tadqiqot uchun moliyaviy yordam ko‘rsatuvchi DAAD ushbu ish uchun professorimizni “Faxriy yorliq” bilan taqdirlaydi.

2005-yil dekabr oyida Samarqand davlat universiteti rahbariyati va Ilmiy kengashining qarori bilan o‘zbek va rus filologiyasi fakultetlarining qo‘shilishi natijasida tashkil etilgan filologiya fakulteti dekani lavozimiga Jo‘liboy Eltazarov tayinlanadi. Qorli, yomg‘irli va tumanli Berlindan so‘ng u 2006 yilni yangi vazifalarni rejalashtirish bilan Samarqanddagi yangi lavozimda kutib oladi, bu yerda yilning to‘rt faslini bir kunda boshdan kechirish mumkin.

O‘sha paytda fakultet qayta tashkil bo’lish azobini boshidan kechirayotgan, fakultet professor-o‘qituvchilari va talabalari tinimsiz paxta terimidan, shanbaliklardan, uchrashuv va ma’nosiz tadbirlardan bezor bo‘lgan, ahmoqona tizim tufayli ta’lim va ilmiy izlanishlar izdan chiqmoqda edi. Qahramonimiz qadrdonmaskanidagi bunday

ayanchli holatni ko‘rib, qattiq qayg‘uradi. Vaziyatni o‘nglash uchun u o‘z atrofiga fakultetdagi qat'iyatli va nufuzli odamlarni to‘playdi va asta-sekin hamma narsani tartibga soladi. Fakultetdagi zerikarli va stressli muhit do‘stona ish muhitiga almashtiriladi, jamoadagi munosabatlar yaxshilanadi, tinch va samarali faoliyat zamoni keladi. Ammo, doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgandan so‘ng, 2007 yil mart oyida u Osaka universitetidan ishlashga taklifnoma oladi va o‘sha yilning sentyabr oyida Osaka Universiteti qoshidagi Jahon tillari institutining turkshunoslik bo‘limiga ishga kiradi.

Professor of Dept. Contemporary Turkic Dialects and Literatures, Mugla Sitki Koçman University (Republic of Turkey), February, 2010 – 2014.

Visiting Professor of Institute for Asian and African Studies, Tokyo University of Foreign Studies, Japan, 2013.

Professor of Research Institute for World Languages, Osaka University, Japan, 2007 – 2010.

Xullas, Yaponiya turkiyshunos alloma hayotining yangi bekatiga aylanadi. 2007-2010-yillarda Osaka universiteti Jahon tillari instituti turkiyshunoslik kafedrasida, 2013-yilda Tokiyo chet tillar universiteti professori lavozimlarida ishlaydi.

Ma'lumki, Yaponiya dunyodagi texnologik jihatdan eng rivojlangan mamlakatlardan biri bo‘lib, ushbu mamlakat universitetlari doimiy ravishda jahon reytingining eng yuqori pog'onalarini egallab kelmoqda. Osaka universiteti o‘sha yillarda QS jahon universitetlari reytingida 8-o‘rinni egallagan edi. Prof. J.Eltazarovning qismatiga ushbu mamlakat universitetlari uchun birinchi o‘zbek tili darsligini yozish va nashr etish bitilgan ekan: “Uzubekugo bunpō kaiwa nyūmon” (“O‘zbek grammatikasi va og‘zaki nutqining boshlang’ichi”. –Osaka: Osaka University Press, 2009. -230 B.; 2-nashr: - Osaka: Osaka University Press, 2009. - 232 R.) ushbu o‘quv qo‘llanma Yaponiyadagi universitet talabalari, o‘qituvchilari va boshqa o‘zbek tili ixlosmandlari tomonidan yuqori baholanib, u yuqori talabga ega kitob bo‘lib qolmoqda. Chet tillari o‘qitiladigan universitetlarning deyarli barcha kutubxonalari, mamlakatimizning yirik jamoat kutubxonalari ushbu kitobga buyurtma olganligi sababli, bir yildan so‘ng darslikning ikkinchi nashri chop etildi.

Prof. J. Eltazarov bu bilan to‘xtab qolmay, Markaziy Osiyo

turkiy madaniyati, tarixi va tillari, etnik guruhlari va mintaqadagi geosiyosiy vaziyat haqida kitob tayyorlab, uni universitet rahbariyatiga taqdim etdi. Institut direktori prof. Akira Takahashining buyrug‘i bilan kitob o‘zbek tilidan yapon tiliga atigi 5 oyda tarjima qilinadi. Tarjimon 1980-yillardan buyon Yaponiyada birinchi o‘zbekcha-yaponcha va yaponcha-o‘zbekcha lug‘atlarni tayyorlagan va nashr etgan Hisao Tadashi Komatsu edi.

Yaponiyada Hisao Komatsu ismli 2 nafar turkolog bor, biri jahonga mashhur Tokio universiteti professori (hozir nafaqadagi), ikkinchisi esa asosiy kasbi muhandis bo‘lgan Hisao Tadashi Sensei uzoq yillar Gulja va Oqsuv shaharlarida istiqomat qilgan va o‘tgan asrning 80-yillarida Sharqiy Turkistonda o‘zbek va uyg‘ur tillarini mustaqil o‘rgangan.

Hisao sensei tarjimani tugatgandan keyin, kitob ikki-uch oy tahrir qilindi, shundan so’ng 2009 yilning kuzida 330 betlik monografiya nashr etildi: «Sobieto-go no chūōajia bunka, rekishi, gengo no shomondai» -**ソビエト後の中央アジア文化、歴史、言語の諸問題 (**Sovetlardan keyingi Markaziy Osiyo: madaniyat, tarix va til masalalari bo’yicha bahslar. –Osaka: Osaka University Press, 2009. -326 P; 2 nashr: -Osaka: Osaka University Press, 2010. -330 P.**)** va Yaponiya jamoatchiligining qiziqishiga javoban, ushbu kitobning ikkinchi nashri ham keyingi, 2010 yilda nashr etilgan.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, professor J. Eltazarov Yaponiyada ishlab yurgan kezlarida mamlakat Ta’lim, fan va texnologiyalar vazirligining “LICCOSEC – Dunyodagi etnik mojarolarning lingvomadaniy konteksti bo’yicha tadqiqotlar” loyihasida ham faol ishtirok etgan bo‘lib, u dunyodagi etnik mojarolarni lisoniy va madaniy orqa planini o‘rganuvchi Markaziy Osiyo ishchi guruhga rahbarlik qiladi. Ushbu loyiha doirasida professor J. Eltazarov Qozog‘iston, Sharqiy Turkiston, Mo‘g‘uliston, Xitoyning turkiyzabon yoki mo‘g‘ul tilli hududlariga borib, dala tadqiqotini o‘tkazadi. Misol uchun, 2009 yilda A.K. Borovkov va E.D. Polivanovlardan 80 yil o‘tgach u Janubiy Qozog‘istondagi eng qadimiy o‘g‘uz shevalarini tadqiq qilish uchun boradi. Bu shevalarning lingvistik xususiyatlariga oid tadqiqot ishlari olib boradi. Ana shu izlanishlar natijasida “Janubiy Qozog‘istonning qadimiy o‘g‘uz shevalari bo‘yicha tadqiqotlar” nomli maqola e’lon qilinib, bir vaqtning o‘zida yapon, turk va rus tillarida 40

bet hajmda chop etilganidan keyin bu izlanish turkiyshunoslik olamida yuksak baholandi.

Ming yil davomida o'sha hudud qipchoq va chig'atoy (eski o'zbek) tillari hududi bo'lganiga qaramay, qadimgi o'g'uz turklarining qoldiqlari tegishli til xususiyatlari bilan 5-6 qishloqda yashashi isbotlangan. Undan so'ng prof. J. Eltazarovning O'rta Osiyodagi qadimgi o'g'uzlarning qoldiqlari bo'yicha muhim tadqiqotlar olib bordi, xususan hozirgi Xorazm o'g'uz lahjasining kelib chiqishi haqidagi maqolasi turkiyshunoslik uchun muhim manba sanaladi.

Yaponiya universitetida professor J.D.Eltazarovning faoliyati jadallik bilan davom etar, Xitoydagi sariq uyg'ur lahjasini o'rganish loyihasini tayyorlanar ekan, kunlarning birida Turkiyaning Mug'la universitetidan u professor sifatida ishlash uchun taklifnoma oladi. O'sha paytdagi Mug'la universiteti rektori prof. Shener Oktik Oliy maktab kengashi (YÖK) orqali unga hozirgi turkiy lahjalar kafedrasiga ishlashga taklifnoma yuboradi. Qaysi xorijlik turkolog Turkiya universitetida ishlashni istamaydi deysiz? Qahramonimiz – prof. Jo'liboy Eltazarov ham 1990-yillardan buyon Turkiyada ishlashni yoki tadqiqot olib borishni orzu qilgan. Avvalroq, 2000 yilda Koreya universitetida ishlagandan so'ng, u prof. Timur Kojao'g'li orqali hozirgi turkiy lahjalar kafedrasini ochish niyatida bo'lgan prof. Osman Fikri Sertkaya bilan aloqa o'rnatadi. O'sha kunlarda Istanbul universitetining zamonaviy turkiy lahjalar bo'limiga ishga kirmoqchi bo'ldi, ammo natija bo'lmadi. Prof. O. Sertkaya o'zbek olimi uchun professor shtatini talab qilib, ma'muriyatga bildirish yozishdan charchamadi, biroq 2 yil davom etgan yozishmalar natija bermagach, J.Eltazarov Germaniyaga ishlash uchun ketadi.

Uning turkiyshunoslikka bag'ishlangan hayotidagi navbatdagi manzili Turkiya bo'ldi. U 2010 yil bahorining boshida Osaka universitetidagi yuqori maosh, yangi loyihalar, Yaponiyadagi do'stlarni qurbon qilib "*Sitki Ko'chman nomidagi Mug'la universitetning hozirgi turkiy lahjalar va adabiyotlar kafedrasi*"ga keldi.

Mug'la universiteti yoshroq oliy ta'lim muassasasi bo'lishiga qaramay, Egey dengizi sohilidagi maftunkor shaharning tog'li, o'rmonli burchagida joylashgan zamonaviy kampusda yaxshi turkiyshunoslik maktabi vujudga kelgan edi. Bu muassasada Ali Akar, Mustafa Ug'urlu, Pervin Chapan, Namik Achikgo'z, Sultan Tulu, Ali

Abbos Chinar, Kenan Koʻch kabi mashhur turkolog-olimlar, shuningdek, Fatma Shahan, Gulsine Uzun, Ekrem Ayan, Ismoil Kallemji kabi isteʼdodli yosh tadqiqotchilar faoliyat yuritar edilar. Prof. J. Eltazarov bu yangi hamkasblari bilan doʻstona, qardoshlarcha munosabatlarini oʻrnatadi. Ular birgalikda seminarlar, simpoziumlar, Turk dunyosi festivallari va boshqa koʻplab tadbirlarni tashkil qilishadi. Yangi doʻstlarining maslahati bilan Turkiya universitetlari uchun darsliklar yozishni boshladi. Professorning Yaponiyada darsliklar ustida ishlash tajribasi mavjud ekanligi tufayli u ishni tezda yakunlaydi. Darslik 2010-yil oxirida bosmaxonaga yetkazilib, 2011-yil boshida chop etiladi. “Oʻzbek tilini oʻrganamiz” nomi bilan nashr etilgan ushbu darslik Turkiyadagi hozirgi turkiy tillar va adabiyotlar boʻlimlarida oʻzbek tili va madaniyati tadqiqotchilari va ixlosmandlari tomonidan qizgʻin kutib olinadi. Ushbu darslik orqali qahramonimizning nomi ham Turkiya va turkiy dunyoda keng maʼlum boʻldi.

Shu orada yaponiyalik doʻstlar uni Tokio chet tillar universitetiga mehmon professor sifatida taklif qilishadi. Ularning iltimosi professorga 2013-yil yozida Yaponiyada “Oʻzbek tili yozgi maktabi” tashkil etish boʻyicha edi.

Yaponiya universitetlarida yozgi maktab tashkil etish oson ish emas. Avvalo, oʻquv qoʻllanmalari, lug'atlar, oʻqish uchun kitoblar, soʼzlashuv kitoblari yaponcha uslubda puxtalik va izchillik bilan tayyorlanishi kerak, keyin ular hujjatli filmlar, chizmalar, xaritalar, yordamchi adabiyotlardan parchalar toʻplash kerak. Tayyorlangan materiallar keyinchalik bir nechta komissiya va ekspertlar tomonidan tekshiruvdan oʼtkaziladi. Dars boshlanishiga kamida 15 kun qolganida oʻqituvchi Yaponiyaga kelishi va darslarni yozma, video, audio, kino va grafik taqdimotlar shaklida tayyorlashi kerak.

J.D. Eltazarov ushbu bosqichlarning barchasidan oʻtib, 2013-yil sentabr oyida Yaponiya universitetlari tarixida birinchi marta tashkil etilgan yozgi maktabni muvaffaqiyatli tamomlaydi. “Oʻzbek tilining yozgi maktabi” ortidan oʻzbek darsliklari, oʻqish uchun kitoblar, ovozli oʻquv materiallari qoladi.

Darvoqe, Joʼliboy Eltazarovning fidokorona yondashuvi tufayli u dam olish kunlarida studiyada qolib, oʻzi yozgan kitoblarni ovozlantirdi. Ehtimol, uning bu fidoyiligi tufayli birinchi marta turkiy tillarga oid ovozlantirilgan kitoblar Tokio chet tillar universiteti

kutubxonasi fondiga kiritilgandir. Yaponiya, Koreya va Xitoyda ishlagan turkolog-olimlar bu mamlakatlarda til o‘rgatishda audiokitoblarining qiymatini yaxshi tushunadi.

Yillar o‘tdi, professorning suyukli farzandlari ham ulg'ayib voyaga yetishdi. Ular mamlakatning eng yaxshi oliy o‘quv yurtlariga o‘qishga kirib, biznes va tibbiyot sohalarida o’z kelajagi uchun kasb tanlashdi. Professor bolalarni “katta hayotga” kuzatish: ularni uylantirish va turmushga berish, nevaralarni erkalash vaqti keldi, deb o‘ylaydi. To‘satdan qat’iy qaror qabul qilib, sakkiz yildan so‘ng vataniga qaytib keladi. Facebook’ga qo‘yilgan xayrlashuv maktubidan keyin uning telefoni bir necha hafta tinmaydi. Ijtimoiy tarmoqlardagi hisoblariga ham “Professor, iltimos, ketmang” degan xabarlar yog‘ilib turardi. Biroq professor o‘zi juda sevgan “Jahon turklari uchun jannat” deya ta’riflaydigan Turkiyani tark etib, tug’ilgan yurtiga qaytadi.

2014-yil oxirida yurtiga qaytib keladi va 2015-yil boshida o‘zi tahsil olgan va qariyb 30 yil ishlagan Ulug‘bek madrasasining davomi bo‘lgan Samarqand Davlat universiteti ilmiy-tadqiqot bo‘limi mudiri lavozimida yangi vazifalarni bajarishga kirishadi. Shu bilan birga, u universitetda ishlar yaxshi emasligini, ta'lim sifati ancha past ekanligini va ilmiy tadqiqot darajasi ham rasvo ekanligini tezda anglaydi. Domlaga o‘z universitetini bunday ahvolda ko‘rish oson bo‘lmadi. Darhaqiqat, so‘nggi o‘n yilliklar o’zbek jamiyatida ta’lim, ilm-fan, izlanishlar to‘xtab qolgan, ziyolilar hurmati baland bo‘lmagan yillar bo‘lganligi sababli, barcha oliy o‘quv yurtlari qatori Samarqand Davlat universitetida ham o‘qituvchi va talabalar umrini paxta dalalarida o’tar, o‘quv jarayonlari o’z jiddiyatini yo’qotgan edi. Professorlarning o‘rtacha yoshi 60 yoshdan oshgan, yosh fan doktorlarini barmoq bilan sanarli darajada oz edi. Yosh tadqiqotchilar, magistrantlar va doktorantlar ilmiy izlanishlar yoki dissertatsiyalar tayyorlash o‘rniga xususiy o‘quv markazlarida dars berishni afzal ko‘rardilar. Bu holatni tizimli inqiroz deb baholagan professorimiz universitet Ilmiy kengashi yig‘ilishida buni ochiq aytadi va hamkasblarining tahsiniga sazovor bo‘ldi. O’sha davrdagi universitet ma’muriyati esa uni “chetdan akademik erkinlik g‘oyalarini olib kelib domlalar o‘rtasida ularni tarqatuvchi” shubhali shaxs sifatida ko‘ra boshlaydi. Ammo universitet Ilmiy kengashiga bo‘lib o‘tgan saylovda uzoq yillar davomida marhum domlasi prof. R.Q. Qo‘ng'irov boshqargan o‘zbek tilshunosligi kafedrasi mudiri etib saylanadi,

aytgancha, bu kafedra ham ta’limdagi parokandalikdan o’z nasibini olgan edi.

Keyin, 2016 yil sentyabr oyida hamma narsa butunlay o‘zgaradi. Mamlakat va universitet rahbariyatiga ilm-ma’rifat qadrini biladigan yangi ismlar keladi. Yangi davrning toza nafasi hamma joyda seziladi. 2016-yil dekabr oyida bo‘lib o‘tgan saylovlarda g‘alaba qozongan Prezident Shavkat Mirziyoyev o’zining birinchi maqsadi va burchi vayron bo‘lgan ta’lim tizimini tiklash bo‘lishini e’lon qilgan edi. 1999-2003 yillar bu lavozimda juda muvaffaqiyatli faoliyat yurutgan prof. R.I.Xalmurodov Universitet rektori etib tayinlanadi.

Oktyabr oyi boshida Jo’liboy Eltazarov TIKAning Toshkentdagi vakolatxonasida o‘zbek tilshunosligi kafedrasi uchun lingafon laboratoriyasi tashkil etish bo‘yicha muzokaralar olib borayotganida universitet rektori prof. Rustam Xalmurodov telefon qilib qabuliga chaqiradi hamda professorimizga filologiya fakultetiga rahbarlik qilishni taklif qiladi.

Qahramonimiz allaqachon ikki marta bu lavozimda bo‘lganligi sababli, buni xohlamaydi, lekin shunga qaramay, bu taklif balki aslo tasodif emasligini, o’zi olim va murabbiy sifatida shakllangan muqaddas maskan - fakultetning avvalgi mavqe va obro‘sini tiklash o‘zining burchi ekanligini his qilib, taklifni qabul qiladi. U filologiya fakulteti dekani sifatida uchinchi marta o‘z vazifasini bajarishga kirishadi va birinchi ishi fakultetni “tozalash” bo‘ladi. Ko‘p o‘tmay, jamoa muqaddas dargohda ustozlik kursisiga munosib bo‘lmaganlar bilan xayrlashadi.

Avvalo, u ilmiy darajalar berish bo‘yicha Ilmiy kengash faoliyatini qayta tiklash masalasini ko‘rib chiqish zarurligi haqida o’ylaydi. 2017-yilda O‘zbek tili va adabiyoti, tojik tili va adabiyoti fanlari bo‘yicha Ilmiy kengashlar ochilib, bu boradagi barcha ishlar boshida universitet rektori prof. R.I.Xalmurodov hamda hurmatli oqsoqol, xizmat ko‘rsatgan yoshlar ustozi, “El-yurt xurmati” ordeni sohibi, donishmand ustoz prof. M.Q.Muhiddinov turishadi. Ular Jo’liboy Eltazarovni Kengash ilmiy kotibi lavozimiga tavsiya etadilar, qahramonimiz bu vazifada ham odatdagidek tezkorlik bilan ishlaydi hamda qisqa muddatlarda ilmiy seminar va kengash ishini namunali yo‘lga qo‘ydi.

Ikki Kengashda turkshunoslikning turli bo‘limlari bo‘yicha dissertatsiyalar himoyasi jadal davom etadi. Samarqandda Abdurauf

Fitrat, Yevgeniy Polivanov Ulug‘ Tursunov, Rahmatulla Qo‘ng‘urovlar tomonidan asos solingan turkshunoslik an’analari qayta tiklana boshlaydi. 2017-2020 yillar davomida ushbu kengashda 60 dan ortiq yosh tadqiqotchilar doktorlik dissertatsiyasini himoya qiladilar. Ana shunday ishlardan biri prof. J.Eltazarovning shogirdi Zokir Boynazarovning “Mahmud Qashqariyning qadimgi turkiy lug‘atida dunyoning lingvistik tasviri” mavzusidagi PhD dissertatsiyasi edi. Mazkur tadqiqotda mashhur turkologning noyob asaridagi so‘z ma’nolaridan kelib chiqib, XI asrdagi turkiylarning nazarida dunyoning lisoniy manzarasi haqida qimmatli kuzatishlar e’lon qilingan.

Qayd etish joizki, prof. J.Eltazarov Turkiyada faoliyat yuritgan davrida yozgan ilmiy maqolalarida Mahmud Koshg’ariyning lingvistik qarashlari arab grammatik an'analari nuqtai nazaridan emas, balki turkiy tilning lisoniy tabiatidan kelib chiqqani va olim shu jihati bilan turkiy tillarni o‘rgangan boshqa o‘rta asr filologlaridan farqlanishini yoritib bergan edi. Ushbu dissertatsiyada esa uning shogirdi bu g’oyalarni yanada kengroq miqyosda ishlab chiqdi.

Turkologiya sohasidagi tadqiqotlar hamda prof. Juliboy Eltazarovning so‘nggi yillarda o‘tkazgan simpoziumlari, yozgan kitoblari, yangi mas’uliyatli lavozimdagi tashkiliy faoliyati shuni ko‘rsatmoqdaki, 60 yoshida prof. Juliboy Eltazarov bundan 40 yil avval tanlab olgan yo‘ldan sobitqadam bo‘lib, yanada yetuk, mehnatsevar va izchil tadqiqotchi, g‘amxo‘r rahbar va samarali boshqaruvchi sifatida kuch-g‘ayratga to‘la.

“XX asrda O‘zbekistonda yozuv va imlo islohotlari. Sotsiolingvistik tahlil “(2017), “O‘zbek va jahon tilshunosligida so’z turkumlarining o‘rganish tarixi” (2021), “O‘zbek tilini o‘rganamiz” (Turkiya universitetlari uchun darslik, 2021), “Esdaliklar. Dunyoni tanish va tanilishning qiymati” (2021) kitoblari, turkologiyaning turli masalalariga bag‘ishlangan 40 ta maqola, u tayyorlagan 8 nafar filologiya bo‘yicha yosh fan doktorlari Jo’liboy Eltazarovning yetukligi va g‘ayratga to’la ekanligi ko‘rsatkichidir.

Aytgancha, prof. Juliboy Eltazarovning ilmga xizmati jahon ilmiy hamjamiyati tomonidan e’tirof etilgan. 2020-yil avgust oyida (o‘shanda professor COVID-2019 bilan kasallangan va virus bilan kurashib yotgan edi) Anqaradan quvonchli xabar keladi, Turk tilshunoslik jamiyati (Türk Dil Kurumu) Jo’liboy Eltazarovning ko‘p

yillar davomida turkiy tillarni o‘rganish va o’rgatishdagi xizmatlarini yuqori baholab, v uni muxbir a'zo sifatida o’z safiga qabul qiladi. Bundan professor juda ta'sirlanadi. U o‘zining Facebook’dagi sahifasida shunday bayonot beradi: “Uzoq yillar davomida yurtimda va dunyoning turli mamlakatlarida turkiy tillarni o‘rganish va o‘rgatishdek muqaddas burchni bajarib kelgan o‘zbek olimi sifatida shuni aytmoqchiman: Turk tilini himoya qilishni o‘rgatgan buyuk yo‘lboshchi Otaturk tomonidan tashkil etilgan Turk tilshunoslik jamiyatiga muxbir a’zoligiga saylanish men uchun katta sharafdir.Ushbu sharafli muassasada mas’uliyatni o‘z zimmamga olganimdan baxtiyorman. Meni Turk tilshunoslik jamiyati muxbir a’zoligiga taklif qilgan va ma’qullagan Ilmiy qo‘mita a’zolari va muassasa rahbarlariga minnatdorchilik bildiraman. Hayotimning 60 yilligida qo‘lga kiritgan bu qimmatli yutug‘imni muqaddas alma materim – Samarqand davlat universitetining 600 yillik yubileyiga bag‘ishlayman. Prof. Jo’liboy Eltazarov. Samarqand / O‘zbekiston”.

Hayot davom etmoqda. Olimning dunyoning turli mamlakatlaridagi do‘stlari va hamkasblari bilan aloqalari va hamkorligi pandemiya davrida ham o‘z jadalligini yo‘qotmadi. Pandemiya butun dunyoni Internet orqali ilmiy tadqiqot olib borish va hamkorlikni davom ettirishga o‘rgatdi. 2020-2021 yillarda professor 20 ga yaqin onlayn simpoziumlarda qatnashdi. Ular orasida 2020-yil 2-sentabrda Markaziy Osiyo xalqlari tarixidagi muhim voqeaning 100 yilligi munosabati bilan bo‘lib o‘tgan “Buxoro xalq inqilobining 100 yilligiga bag‘ishlangan xalqaro simpozium” alohida o‘rin tutadi. Buxoro xalq inqilobi Anadoluda Mustafo Kamol Otaturk boshchiligidagi Mustaqillik urushi (Kurtuluş Savaşi)ga o‘xshash jarayon bo‘lib, turkiylik ideali har ikki inqilobning g‘oyaviy asosi bo‘lgan edi. Buxoroda monarxik avtoritar tuzumni ag‘dargan “Yosh buxoroliklar” inqilobiy harakati turkiy ma’rifatparvarlik harakati edi. 1921-yilda Buxoro Xalq Respublikasi hukumati tomonidan Onado‘li ozodlik harakati uchun yuborilgan 100 million oltin tangalar, Qur’oni karim va Amir Temurning oltin dastali qilichlari turk inqilobi yetakchisi Mustafo Kamol poshoga yuborilgan. Sakarya va Dumlupinar janglari, Izmirning ozod etilishi, Gretsiya ustidan qozonilgan g‘alaba Buxoroda keng nishonlangan... Bularning barchasi Usmon Ko‘jao‘g‘li, Fayzulla Xo‘jaev, Fitrat, Otaulla Xo‘jayev kabi buxorolik siyosatchilar, ziyolilar inqilobiy Turk Hukumati bilan

birodarlik va do‘stona munosabatlarning boshida turganini ko‘rsatadi. Zotan Turkiya va Turkiston o‘rtasidagi yangi tarixiy davrdagi munosabatlar 100 yil oldin o’sha inqiloblar davrida boshlangan.

Professorning yagona istagi shu ediki, Simpoziumning o‘zi va Timur Kojao‘g‘li muharrirligida chop etilgan ma’ruzalar to‘plami bundan 100 yil avval yurtimizda turkiylik bayrog‘ini baland ko‘targan fidoyi ajdodlarimiz ruhini shod aylasin...

Turk dunyosi tarixida yangi davr boshlanmoqda. Turkiy davlatlar tashkiloti, Turkiy Parlamentlar Assambleyasi, Turkiy akademiyaning tashkil etilishi va Markaziy Osiyo turkiy respublikalari bilan Turkiya o‘rtasida integratsiyaning tiklanishi turkolog olimlar oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Turkologiya o‘zining an’anaviy qobig‘ini (til, adabiyot, tarix, etnografiya...) yorib chiqib, zamonaviy turkiy dunyoning muammolarini o‘rganuvchi, hukumatlarga nazariy va amaliy tahliliy ma’lumotlar beruvchi yangi tadqiqot yo‘nalishlarini o‘z ichiga olishi kerak.

Jo’liboy Eltazarov “Ipak yo‘li” xalqaro turizm va madaniy meros universiteti birinchi prorektori sifatida “Turk dunyosidagi ziyorat turizmini tadqiq qilish”, “Turk dunyosini tadqiq qilish va Madaniy merosni tiklash platformasi” kabi loyihalarni amalga oshirish niyatida. Ayni paytda “Turk dunyosining geosiyosiy va geostrategik o‘rni istiqbollari va muammolari” mavzusida TÜBİTAK, TIKA va Turkiy Akademiya kabi ilmiy muassasalar bilan hamkorlik qilish bo‘yicha muzokaralar olib bormoqda.

2021-yil sentabr oyida “Ipak yo‘li” xalqaro turizm va madaniy meros universiteti hamda Samarqand davlat universitetiga tashrif buyurgan mashhur olim va turkiy mutafakkir, Nobel mukofoti sovrindori Aziz Sanjar qahramonimizning faoliyati va kelajakka oid rejalaridan ta’sirlanib, keyinroq unga yozgan bitigida: “Turk birligi uchun qilayotgan ishlaringiz meni hayratda qoldirdi. Iltimos, orqaga chekinmang! ” deb yozdi. Albatta, chekinish yo‘q. Chunki professorning umri ana shu xayrli ishga bag‘ishlangan.

Uni O‘zbekistondagi do‘stlari, hamkasblari va talabalari hamda Osaka, Tokio, Berlin, Chikago, Seul, Pusan, Peterburg, Qozon, Ufa, Olmaota, Turkiston, Dushanbe, Boku, Istanbul, Anqara va Mug'ladagi turkolog hamkasblari bilan shug‘ullanishi kerak bo‘lgan juda ko‘p ishlar o‘z fursatini kutib turibdi...

Olim sifatida Jo’liboy Eltazarov hayotidagi eng sermahsul davr

boshlagan, shunga ko‘ra turkologiya fani ham undan ko‘p narsa kutadi. Professor Jo’liboy Eltazarovda bu talab va ehtiyojlarni qondirish uchun qat’iyat, bilim, kuch va g‘ayrat yetarli: albatta

Qutlovnomamizning oxirida umrini turkiyshunoslikka bag‘ishlagan do‘stimiz va hamkasbimizga aytmoqchimiz: “Hormang! Oltmish yoshingiz qutlug’ bo’lsin!".

Suyun KARIMOV,
filologiya fanlari doktori, Samarqand davlat universiteti professori
Bayram BILIR,
Samarqand davlat universiteti doktoranti

ЖИЗНЬ, ПОСВЯЩЕННАЯ ТЮРКОЛОГИИ: К 60-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ проф. ДЖУЛИБОЯ ЭЛТАЗАРОВА

В декабре 1960 года в небольшом горном селе центральной части Узбекистана, на пересечении пустынь Кызылкум и Нуратинских гор, озера Тузкан и равнины Мирзачуль (тогда еще Фаришский район Самаркандской области), деревни Баланд Асман , что в переводе с тюркского означает «высокое небо», в семье Данабая Элтазарова - государственного служащего, главы сельской администрации и Кумри Элтазаровой – матерью пятерых детей, домохозяйкой преданной своим детям, родился шестой ребенок.

Как только акушерка завернула ребенка в ткань, пришли знакомые и друзья Данабай ака из казахского села в 8-10 километрах от Баланд Асмана (на Фарише в те времена узбеки и казахи жили рядом и смешанно), чтобы обсудить текущие вопросы по пастбищам и посевным полям. По старинным тюркским традициям гость, пришедший в дом где родился ребенок, имел право дать имя новорожденному. Старший из гостей сказал: ««Алыс жолдан келдік, балаңыздың аты Жолыбай болсын» («Мы пришли издалека, пусть вашего ребенка зовут Жолыбай») и это изречение определило имя новорожденного. Позже все будут уверены, в том что не ошиблись в выборе самого подходящего имени для будущей судьбы ребенка.

Фаришский район - самый большой район Узбекистана по площади, и издревле здесь бок о бок проживали тюрко-барласские, мангытские, найманские, кыпчакские племена узбеков и родственные им казахи. Жители Баланд-Асмана состояли из людей, считавших себя представителями тюркского племени. Наш герой также был членом семьи этого племени по отцовской линии и матери из семьи племени мангыт, правившей около 150 лет в Бухарском эмирате.

Отец, Данабай Элтазаров стремился исследовать корни своего рода, своей семьи и составил генеалогию на основе историй, которые он слышал от своего отца Элтузара Борубаева. По его словам, корни его семьи происходили от племен тюрков-барласов, к которым принадлежал великий Эмир Тимур. Это

племя переселилось в Фаришские степи и горы из Бахмалья, а туда из Самарканда. В результате постоянной смены ханов, династий и политики расселения населения, каждой приходящей к власти династии, они оказались в этих местах. Отец всегда говорил своим детям: «Мы тюрки». Он даже написал для своих детей рукописную книгу под названием «Память до Судного дня», в которой рассказывается история их рода и семьи.

Таким образом, наш герой Джулибой Элтазаров, который в будущем посвятит свою жизнь тюркологии и тюркскому миру, с детских лет начал расти с осознанием тюркскости. Как сказал известный писатель Чингиз Айтматов, «Детская совесть в человеке - как зародыш в зерне, без зародыша зерно не прорастает...»

Наш молодой человек, воспитанный на узбекской культуре, языке и традициях, несущих в себе основные ценности среднеазиатской тюркской цивилизации, поступил в 1980 году на факультет узбекского языка и литературы Самаркандского государственного университета, который считается продолжением медресе Улугбека. Университет был учрежден великим мыслителем и ученым-тимуридом в 1420 году и уже тогда путь, который он выберет в будущем, был ясен: «Филология и тюркология».

В студенческие годы Джулибоя Элтазарова на факультете работали такие знаменитые ученые-филологи, как проф. Рахматулла Кунгуров, проф. Худайберди Данияров, проф. Батурхан Валиходжаев, проф. Нуриддин Шукуров, проф. Назар Раджабов, проф. Рахим Мукумов, проф. Рахманкул Арзибеков, проф. Юлия Авалиани, доц. Сабиха Саломова, доц. Махира Муминова, доц. Рухсара Муминова. Это были самые лучшие годы научной Школы тюркологии, основу которой заложили в 20-ые года проф. Абдуррауф Фитрат и Евгений Поливанов; Школы Лингвистики, основанные проф. Улугом Турсуновым и Школы литературоведения, основанные акад. Вахидом Абдуллаевым, которые достигли своего апогея в исследованиях. Наш герой, который извлекает уроки науки и жизни из этих достойных имен, постепенно забывает свои детские мечты, в которых он хотел стать государственным служащим, как его отец или прокурором. Он с энтузиазмом отправляется открывать для

себя красоты узбекского языка, значения, формы и гармонии, спрятанные в его глубинах. Он много учится, даже ночует в библиотеках, пишет свои первые скромные научные статьи. Из-за подробных ответов, которые он дает на экзаменах, даже раздражает своих профессоров. Таким образом он привлекает внимание и завоевывает признание своих наставников. Один из крупных представителей Самаркандской лингвистической школы, проф. Рахматулла Кунгуров однажды, позвав Джулибоя Элтазарова, студента 3-курса, который к тому времени стал победителем Олимпиады по узбекскому языку и литературе среди вузов Узбекистана, сказал, что хочет дать ему тему исследования, но подготовку к дипломной работе он должен начать не медля .

Наставник предложил своему новоиспеченному ученику тему: «Принцип экономии и явление усечения на узбекском языке». Как известно, язык в процессе коммуникации стремится как можно короче передать все, естественно, не ослабляя смысла. Примерами этого являются отбрасывание звуков и слогов в словах, отбрасывание синтаксических элементов в предложениях и диалогах. Однако сокращение этих языковых единиц не происходит хаотично, существуют законы, явления и структуры, которые вызывают экономии во всех уровнях языка. Он завершает свою дипломную работу исследованием отражения принципа экономии на фонетическом уровне языка.

Он заканчивает университет с дипломом на отлично. Ученый Совет факультета рекомендует его в аспирантуру. Объектом его кандидатской диссертации было исследование отражения принципа экономии в фономорфологическом и морфологическом уровнях узбекского языка.

Работая над этой темой, Жулибой Элтазаров обращается к узбекским и русским источникам, через них достигает французские и английские источники. В те годы он обнаружил, что недостаточно тех трех языков, которые он хорошо знал с юных лет - узбекского, русского и персидского (таджикского) недостаточно, чтобы заниматься наукой. Он оформляет французский язык докторским и изучает его старательно, читает сочинения известных французских лингвистов Андре Мартине, Шарля Балли в оригинале. Следовательно, интенсивно получает

знания по теоретическим вопросам языкознания.

Когда он учился на втором курсе аспирантуры, его научный руководитель попросил его выучить два тюркских языка за пределами бывшего Союза - турецкий и уйгурский, сдать экзамены и получить сертификат. Молодой докторант едет в Москву и Ленинград. Он обучается турецкому и уйгурскому языкам у друзей Рахматуллы Кунгурова, Дмитрия Насилова и Виктора Гузева, которые отлично владеют этими языками. Освоив эти два языка, он возвращается в Самарканд, проф. Р. Кунгуров показывает ему специальный приказ Министерства высшего и среднего специального образования при Союзе. В середине 1980-х, после семидесятилетнего перерыва, эти два тюркских языка разрешили включить в учебные планы вузов национальных республик. А преподавание этих двух «иностранных» тюркских языков было возложено на Джулибоя Элтазарова.

С февраля 1990 года он начал преподавать древнетюркский и турецкий языки на кафедре узбекского языкознания, который в те годы возглавлял проф. Р.К.Кунгуров. Помимо узбекского, русского, персидского и французского языков, которые он знал раньше, также он прекрасно овладел турецким, что помогло ему расширить свои научные горизонты и уверенно следовать по пути тюркологии.

Область исследований Джулибоя Элтазарова, успешно защитившего кандидатскую диссертацию в 1992 году, теперь ясна: «Тюркология». Его первыми шагами в этом направлении были исследования по созданию общего тюркского языка. Этот вопрос был и остается одним из актуальных проблем тюркологии, т.к. создание общего языка общения для всех тюркских сообществ является острой нуждой. Это вопрос наряду с лингвистическими вопросами связан и с геополитическим порядком в мире.

В 1993 году известный писатель-патриот, ныне покойный Мамадали Махмудов, выступил с заявлением об этих шагах на международном симпозиуме «Пути создания общетюркского языка», организованном в Ташкенте. Мамадали Махмудов отметил, что необходимо тщательно изучить вопрос о взаимосвязи наряду с лингвистической стороной и

геополитическими гранями вопроса. Он также подчеркнул, что геополитика тюркского мира должна развиваться как особая отрасль науки. Этот акцент на предмете этого разговора, должно быть, глубоко укоренился в сознании Джулибоя Элтазарова, потому что за последние 30 лет после симпозиума он опубликовал десятки статей, исследующих геополитические проблемы тюркского мира. Например, его последняя работа в этой области называется «Геополитическая ситуация до и после ста лет Бухарской революции: в Центральной Азии продолжается «Большая игра», нашедшей место в сборнике материалов симпозиума «Бухарской Республике 101 год», которая была опубликована одновременно в США, Турции и Узбекистане в 2021 году.

Согласно этому исследованию, столкновение мировых сверхдержав в этой географии всегда было бичом для этого региона и, как явный показатель этого - 40-летняя война в Афганистане. Автор статьи с глубокой решимостью доказал, что этой отвратительной игре можно положить конец, только объединив миролюбивые силы пяти постсоветских государств и Афганистана в один кулак.

После распада Советского Союза, с приобретением независимости Узбекистана и других тюркских республик, интерес к изучению Центральной Азии и изучению языков региона возрос во всем мире. Центры или отделы Центральной Азии были созданы в странах, которые приобрели здесь влияние, и потребность в местных преподавателях и специалистах значительно возросла. В те годы инвестиции и инициативы Южной Кореи в Узбекистане были довольно высоки, и этот новоявленный «азиатский тигр» на мировой арене, мог сделать то, что не могли Китай, Россия, Турция или Иран, стал очень влиятельным в Узбекистане в первые годы независимости и был успешным инвестором и реконструктором во многих областях экономики. Первые автомобильные и трикотажные фабрики в стране были созданы при помощи корейского бизнес-сообщества. Корейцы, воспользовавшись возможностями тех лет, добились больших успехов в области изучения местной культуры и введения стандартов корейского образования. Также узбекский язык начал преподаваться в 8 университетах Южной Кореи.

Например, в Бусанском университете иностранных языков с 1992 года был открыт департамент Центрально азиатских исследований. В этот университет был приглашен Джулибой Элтазаров департаментом Центрально Азиатских исследований. Именно это событие положило начало его зарубежным турам, которые продлились 15 лет. Эти выезды никогда не были серией туристических поездок. Преподавание турецкого и узбекского языков в университетах разных стран мира, продвижение Центральноазиатской тюркской цивилизации в мире, распространение и продвижение узбекского языка и культуры, проведение исследований в различных областях тюркологии, подготовка учебников узбекских и турецких языков для зарубежных университетов, организация симпозиумов, исследующих актуальные проблемы тюркского мира. Джулибой Элтазаров всегда считал эти важные дела своим человеческим и гражданским долгом вдали от родной страны, города, семьи, родственников и друзей.

Research Fellow on Modern Language Teaching technologies and techniques, Humboldt-Universität zu Berlin, Institute Asian and African Studies (Germany), 2003.

Visiting Researcher-Professor, Humboldt-Universität zu Berlin and Freie Universität Berlin (Germany), 2005.

Эти два абзаца, которые мы взяли из резюме проф. Дж. Элтазарова, означают, что он продолжал свою деятельность в самых известных университетах мира в этом направлении в 2005-2015 годах, проводил исследования по различным предметам тюркологии, и в то же время, вел интенсивную работу по подготовке учебников для японских и турецких университетов и учебных материалов для летних школ.

Продолжая работу в Берлинском университете им. братьев Гумбольдт (Humboldt-Universität zu Berlin) и Берлинском Свободном университете (Freie Universität Berlin), где в эти годы располагались крупнейшие тюркологические школы Германии и работали величайшие из ныне живущих тюркологов, как проф. Ингеборг Балдауф и проф. Барбара Келлнер-Хейнкеле. Он многому учился у этих выдающихся фрау-тюркологов. Например, проф. Ингеборг Балдауф советует Джулибою Элтазарову изучить процессы реформы письменности,

проведенные в Узбекистане в 20-веке (она сама исследовала в своей 700-страничной книге процессов замены алфавитов среди тюркско-мусульманских народов России).

И наш исследователь, который, месяцами не выходя из библиотеки Института Азиатских и Африканских исследований Берлинского университета имени братьев Гумбольдт по улице Инвалиденштрассе в районе Норд Банхоф, завершил свою книгу в месяц Рамадан в 2005 году. Его труд был высоко оценен проф. Ингеборг Балдауф- лучшим специалистом в этой области в Германии, да и во всем мире, Принимая во внимание её совет, он издает свою книгу в виде учебного пособия. DAAD, оказывающий финансовую поддержку исследованию, награждает нашего профессора за этот труд «Почетной грамотой».

В декабре 2005 года, Джулибой Элтазаров оказывается в кресле декана филологического факультета, образовавшегося в результате слияния факультетов узбекской и русской филологии, по внезапному решению ректората и Ученого Совета Самаркандского государственного университета. После снежного, дождливого и туманного Берлина он встретит 2006 год, планируя свои новые задачи на новом посту в Самарканде, где все четыре сезона года можно пережить в один день.

В то время факультет переживает боли реструктуризации. Преподавателям факультетов и студентам надоели бесконечные сборы хлопка, субботники, собрания и бессмысленные мероприятия, а лекции и исследования срываются в результате бестолковой организации работы. Наш герой глубоко был опечален, увидев в родных стенах такую плачевную ситуацию. Чтобы исправить ситуацию, он собирает вокруг себя стойких и влиятельных людей на факультете и постепенно все приводит в порядок. Скучная и стрессовая атмосфера факультета сменяется дружелюбной рабочей средой, взаимоотношения в коллективе налаживаются, наступают спокойные и плодотворные времена. Но, после защиты докторской диссертации, в марте 2007 года он получает приглашение на работу, от Университета Осаки, и в сентябре того же года оказывается в Осаке, в отделении тюркологии Института мировых языков всемирно известного университета, обоснованного в 1931 году…

Professor of Dept. Contemporary Turkic Dialects and

Literatures, Mugla Sitki Koçman University (Republic of Turkey), February, 2010 – 2014.

Visiting Professor of Institute for Asian and African Studies, Tokyo University of Foreign Studies, Japan, 2013.

Professor of Research Institute for World Languages, Osaka University, Japan, 2007 – 2010.

Итак, новой остановкой в жизни ученого-тюрколога стала Япония. С 2007 по 2010 год он работал профессором в Осакинском университете, в Институте мировых языков, отделении тюркологии, а в 2013 году - в Токийском университете иностранных языков.

Япония, как известно, одна из самых технологически развитых стран мира, соответственно, университеты этой страны постоянно занимают самые верхние строчки мировых рейтингов. Осакинский университет занимал в те годы 8-е место в мировом рейтинге университетов QS. В судьбе проф. Ж. Элтазарова было начертано написать и издать свой первый учебник узбекского языка для университетов этой страны: «Uzubekugo bunpō kaiwa nyūmon» («Введение в узбекскую грамматику и разговорный язык» в Osaka University Press. –Osaka: Osaka University Press, 2009. -230 P.; 2-издание: –Osaka: Osaka University Press, 2009. -232 P.) издавался дважды, этот учебник был высоко оценен и востребован студентами университетов, учителями и другими любителями узбекского языка в Японии. Поскольку, почти изо всех библиотек университетов, где преподают иностранные языки, из крупных общественных библиотек страны поступали заказы на эту книгу, через год вышло второе издание учебника.

Профессор не ограничился этим и приступил к подготовке книги о Центральноазиатской тюркской культуре, об истории и языках, этносах и геополитической ситуации в регионе и представил ее администрации университета. По приказу Директора института проф. Акиры Такахаши книга была переведена с узбекского на японский всего за 5 месяцев. Переводчик - никто иной, как Хисао Тадаси Коматцу, который подготовил и издал первые узбекско-японские и японско-узбекские словари в Японии еще в 1980-х годах.

В Японии есть 2 тюрколога по имени Хисао Коматцу, один - профессор (ныне на пенсии) всемирно известного Токийского

университета, а другой - Хисао Тадаси сэнсэй, основная профессия которого - инженер, который в течение многих лет жил в городах Гулджа и Аксу в Восточном Туркестане в 80-е годы прошлого столетия, самостоятельно изучив узбекский и уйгурский языки.

Через два или три месяца после того, как Хисао сэнсэй закончил перевод, книгу отредактировали, поэтому осенью 2009 года вышла 330 страничная монография «Sobieto-go no chūōajia bunka, rekishi, gengo no shomondai» - **ソビエト後の中央アジア文化、歴史、言語の諸問題 (**Постсоветская Центральная Азия: дискуссии о проблемах культуры, истории и языка. –Osaka: Osaka University Press, 2009. -326 P; 2 -издание: -Osaka: Osaka University Press, 2010. -330 P.) и в ответ на интерес японской общественности, второе издание этой книги было также опубликовано в следующем, в 2010 году.

Следует также подчеркнуть, когда проф. Ж. Элтазаров находился в Японии, эффективно работал на проекте Министерства образования, науки и технологий страны «LICCOSEC - лингвокультурные контекстуальные исследования в этнических конфликтах мира», которые исследуют этнические конфликты в мире в языково-культурном контексте, и и возглавлял рабочую группу по изучению этнокультурных конфликтов Центральноазиатского региона. В рамках этого проекта он ездил в Казахстан, Восточный Туркестан, Монголию, тюркоязычные или монголоязычные регионы Китая для полевых исследований. К примеру, в 2009 году через 80 лет после А.К. Боровкова и Е.Д. Поливанова он отправился исследовать древнейшие огузские диалекты Южного Казахстана. Проводил исследования по лингвистическим особенностям этих диалектов. Как результат этих изысканий вышла его статья «Исследования по древним Огузским диалектам Южного Казахстана», опубликованная одновременно на японском, турецком и русском языках объемом 40 страниц, которая была высоко оценена в мире тюркологии.

Несмотря на то, что соответствующий регион на протяжении тысячи лет был ареалом кыпчакского и чагатайского языков, в статье доказано, что останки древних огузских тюрков

живут в 5-6 деревнях с соответствующими языковыми особенностями. За ней последовала статья о об истоках современного Хорезмского огузского диалекта, и, таким образом, проф. Элтазаровым были внесены важные исследования останков древних огузов в Средней Азии для тюркологии.

Деятельность профессора в японском университете Элтазарова Дж.Д. бурно продолжается, он подготовил проект по изучению диалекта желтых уйгуров в Китае, в то же время получает приглашение на работу, профессором в Университете Мугла в Турции. Ректор университета Мугла в то время проф. Шенер Октик отправил ему приглашение через Совет по Высшей Школе (YÖK) на кафедру современных тюркских диалектов. Какой зарубежный тюрколог не хотел бы работать в турецком университете? Так, Джулибой Элтазаров хотел работать или проводить исследования в Турции еще с 1990-х годов. Ранее, после работы в корейском университете в 2000 г., через проф. Тимура Коджаоглу он связывался с проф. Османом Фикри Серткая, который намеревался открыть кафедру современных тюркских диалектов. В те времена он пытался устроиться на кафедру современных тюркских диалектов Стамбульского университета, но безуспешно. Проф. О. Серткая не уставал писать рапорты в ректорат требуя штат профессора для узбекского ученого, однако переписки, которые длились 2 года, не давали результатов. Тогда Дж. Элтазаров отправился работать в Германию.

Новая следующая остановка в его жизни, посвященной тюркологии – была Турция. Он прибыл сюда ранней весной 2010 года, оставив высокую зарплату в университете Осаки, новые проекты, друзей в Японии - это высшее учебное заведение, достойное всех жертв - «*Университет Мугла им. Сытки Кочмана, кафедра современных тюркских диалектов и литератур».*

Несмотря на то, что это более молодое учебное заведение, в университете Мугла образовалась хорошая школа тюркологии на современном кампусе, расположенном в гористом лесном уголке очаровательного города на побережье Эгейского моря. В этом учреждении работали известные тюркологи, такие как Али Акар, Мустафа Угурлу, Первин Чапан, Намик Ачикгёз, Султан Тулу,

Али Аббас Чынар, Кенан Коч, а также талантливые молодые исследователи, такие как Фатма Шахан, Гюльсине Узун, Экрем Аян, Исмаил Каллемжи. Проф. Элтазаров установил дружеские и братские отношения с этими новыми коллегами. Вместе они организовали семинары, симпозиумы, фестивали тюркского мира и многие другие мероприятия. По совету новых друзей он начал писать учебники для турецких университетов. Благодаря опыту профессора по работе над учебниками в Японии, он быстро закончил эту работу. В типографию учебник был доставлен в конце 2010 года, издали в начале 2011 года. Этот учебник, изданный под названием «Изучаем узбекский язык», горячо приветствовался исследователями и энтузиастами узбекского языка и культуры в департаментах современных тюркских диалектов и литературы в Турции. С этим учебником имя нашего героя стало широко известным в тюркском и тюркологическом мире.

Тем временем друзья из Японии пригласили его в Токийский университет иностранных языков в качестве приглашенного профессора. Их просьба заключалась в том, чтобы профессор организовал «Летнюю школу узбекского языка» в Японии летом 2013 года.

Организация летней школы в японских вузах - задача не из легких. Прежде всего, с педантичностью и последовательностью в японском стиле должны были подготовить учебные пособия, словари, книги для чтения, речевые книги, затем должны были собрать фрагменты из документальных фильмов, рисунки, карты, вспомогательная литература. Подготовленные материалы впоследствии проходили контроль нескольких комиссий и экспертов. По крайней мере, за 15 дней до начала занятий преподаватель должен был приехать в Японию и подготовить уроки в форме письменных, видео-, аудио-, кино- и графических презентаций. Элтазаров Дж.Д. прошел все эти этапы и успешно завершил летнюю школу в сентябре 2013 года, которая была организована впервые в истории японских университетов. За «Летней школой узбекского языка» остались узбекские учебники, книги для чтения и озвученные учебные материалы. Благодаря такому подходу Джулибоя Элтазарова, который по выходным оставаясь в студии озвучивал самим же написанные книги.

Возможно, впервые книги в тюркских языках были включены в фонды библиотеки Токийского университета иностранных языков. Тюркологи, работавшие в Японии, Корее и Китае, понимают какое важное место аудиокниг в преподавании языков в этой стране.

Прошли годы, любимые дети профессора тем временем подросли. Они поступили в лучшие вузы страны выбирая профессию для будущего бизнеса и медицины. Профессор подумывал о том, что пришло время отправить детей в «большую жизнь» женить их и баловать внуков. Принимая внезапное решении, он возвратился в свою страну через восемь лет. После прощального письма, опубликованного в Facebook, его телефон не выключался неделями. В аккаунты в социальных сетях сыпались сообщения: *«Профессор, пожалуйста, не уходите».* Однако профессор покинул Турцию, которую он душераздирающе любил, и, описывал ее не иначе как «Рай для тюрков мира».

В конце 2014 года он вернулся в свою страну, а в начале 2015 года приступил к исполнению своих новых обязанностей в качестве главы научно-исследовательского отдела Самаркандского государственного университета, что является продолжением Медресе Улугбека, где он раньше учился и работал почти 30 лет. Между тем он понимал, что в университете дела идут не очень хорошо, что качество образования довольно низкое, а уровень исследований не в хорошей форме. Учителю было нелегко видеть альма-матер в таком состоянии. Действительно, поскольку последние десятилетия были годами, когда образование, наука и исследования в обществе находились в застое, интеллигенция была не в почете, учителя и студенты проводили свою жизнь на хлопковых полях, образовательные процессы в Самаркандском государственном университете, как и во всех остальных вузах в стране, были в плачевном состоянии. Средний возраст профессоров - более 60 лет, а молодых докторов наук можно было пересчитать по пальцам. Молодые исследователи, магистранты и докторанты предпочитали преподавать в частных учебных центрах вместо подготовки исследований или диссертаций. Называя эту ситуацию системным кризисом, наш профессор открыто выражал это на

заседании Ученого Совета университета и получал признание своих коллег. Напротив, администрация университета стала рассматривать его как подозрительного человека, который «привез идеи академической свободы из-за границы и распространял их среди профессоров».

Однако на выборах на Ученом Совете университета он был избран заведующим кафедрой узбекского языкознания, в свое время долгие годы возглавлял его покойный научный руководитель проф. Р.К. Кунгуров. Кстати, эта кафедра тоже пережила застой и деформацию.

Затем, в сентябре 2016 года, все полностью изменилось. В руководство страны и администрации университета пришли новые имена, знающие цену науке и образованию. Свежее дыхание новой эпохи чувствовалось повсюду. Шавкат Мирзиёев, победивший на выборах в декабре 2016 года, заявил, что его первой целью и долгом будет восстановление разрушенной системы образования. Ректором университета был назначен проф. Р.И.Халмурадов, в 1999-2003 гг. очень успешно работавший на этой должности. Когда Джулибой Элтазаров вел переговоры в ташкентском офисе TIKA о создании языковой лаборатории для кафедры узбекского языкознания в начале октября, позвонил ректор университета проф. Рустам Халмурадов, и пригласил его к себе с просьбой возглавить филологический факультет.

Поскольку он уже дважды побывал на этой должности, наш герой не хотел этого, но тем не менее он принял предложение, полагая, что, это не случайное совпадение, и его долг - восстановить святое место, где он формировался как ученый и человек, для восстановления прежнего престижа и репутации факультета. Как декан филологического факультета он приступил к исполнению своих обязанностей в третий раз, и первое, что он сделал, - это «чистка» на факультете. Вскоре после этого профессорско-преподавательское сообщество попрощалось с теми, кто был не достоин места преподавателя в святом месте. Таким являлся Филологический факультет Самаркандского государственного университета.

Первым делом он посчитал возобновление деятельности Ученого Совета по присуждению научных степеней. В 2017 году

Ученые советы по узбекскому языку и литературе, таджикскому языку и литературе открылись, во главе всех этих начинаний наряду с Ректором университета проф. Р.И.Халмурадовым стоял уважаемый аксакал, Заслуженный наставник молодежи, кавалер ордена «Эл-юрт хурмати», мудрый усто проф. М.К.Мухиддинов. Он рекомендовал Джулибоя Элтазарова на должность ученого секретаря Совета, где со свойственной ему оперативностью наладил работу научного семинара и Совета в кратчайшие сроки.

В двух Советах интенсивно продолжались защиты диссертаций по различным отраслям тюркологии. В Самарканде начали возрождаться традиции тюркологии, заложенные Абдурауфом Фитратом, Евгением Поливановым Улугом Турсуновым, Рахматуллой Кунгуровым. В период с 2017 по 2020 год более 60 молодых исследователей защитили докторские диссертации в этом Совете. Одной из таких работ является диссертация Закира Байназарова, ученика проф. Дж. Элтазарова на тему «Языковая картина мира в древнетюркском словаре Махмуда Кашгарского». В вышеупомянутом исследовании, исходя из значений слов в уникальном труде известного тюрколога, были заявлены ценные сведения о мировоззрении тюрков в XI веке. Между тем, следует подтвердить, что проф. Дж. Элтазаров во время работы в Турции, писал статьи, в которых объяснял, что языковедческие взгляды Махмуда Кашгарского вытекают из лингвистической природы тюркского языка, и что тем он и отличался от других средневековых филологов, исследовавших тюркские языки в ракурсе арабских грамматических традиций. В этой диссертации его ученик развивал эти мысли в более широком масштабе.

Исследования по тюркологии проф. Джулибоя Элтазарова за последние годы, а также симпозиумы, которые он организовал, книги, которые он написал, и организаторская деятельность в его новых обязанностях показывает, что в свои 60 лет проф. Джулибой Элтазаров твердо идет по пути, избранному 40 лет назад, став более зрелым, трудолюбивым и чутким исследователем, заботливым лидером и эффективным администратором, и по-прежнему полон энергии. Так, монографии «Реформы письма и орфографии в Узбекистане в XX веке. Социолингвистический анализ» (2017), «История изучения

частей речи в узбекском и мировом языкознании» (2021), учебник для турецких университетов «Изучаем узбекский язык» (2021), книга воспоминаний «Воспоминания. Цена познания мира и признания» (2021, 450 стр.), 40 статей по различным вопросам тюркологии, 8 молодых PhD, которых он подготовил, являются индикаторами эффективности, зрелости и энергичности Джулибоя Элтазарова.

Кстати, о признании заслуг проф. Джулибоя Элтазарова со стороны мирового научного сообщества. В августе 2020 года (тогда профессор был заражен вирусом и интенсивно боролся с COVID-2019) из Анкары поступило радостное сообщение, Турецкое лингвистическое общество (Türk Dil Kurumu) высоко оценив заслуги Джулибоя Элтазарова в исследовании тюркских языков и культуры в течение многих лет: избрало его в качестве члена-корреспондента, Профессор был очень тронут. Он сделал такое заявление в своем аккаунте в Facebook: «Как узбекский ученый, многие годы выполнявший такие священные обязанности, как исследование и преподавание турецкого языка в моей стране и в различных странах мира хотел бы заявить: для меня большая честь быть избранным членом-корреспондентом Турецкого лингвистического общества, учрежденным великим лидером Ататюрком, который учил защищать турецкий язык. Я счастлив взять на себя ответственность в этом почетном учреждении. Я хочу поблагодарить членов Научного комитета и руководителей учреждения, которые предложили и одобрили меня в качестве члена-корреспондента Турецкого лингвистического общества.

Это ценное достижение, которого я достиг на 60-м году жизни, посвящаю 600-летию моего святого альма-матер - Самаркандского государственного университета. Проф. Джулибой Элтазаров. Самарканд / Узбекистан ».

Жизнь продолжается. Отношения и сотрудничество ученого с друзьями и коллегами в разных странах мира не потеряли темпа даже в период пандемии. Пандемия приучила весь мир к продолжению научной жизни и сотрудничества через Интернет. В 2020-2021 годах профессор участвовал примерно в 20 онлайн-симпозиумах. Среди них особое место занимает «Симпозиум 100-летия Бухарской народной революции», который состоялся 2

сентября 2020 года, в день столетия того знаменательного события в истории народов Центральной Азии. Бухарская народная революция была процессом, подобным Войне за независимость (Kurtuluş Savaşı) под руководством Мустафы Кемаля Ататюрка в Анатолии, и идеал тюркизма была идеологической основой обеих революций. Революционное движение «Младебухарцы» («Ёш бухороликлар»), свергнувшее монархический авторитарный режим в Бухаре, было тюркистским, просвещенным движением. 100 миллионов золотых монет, отправленных Правительством Бухарской Народной Республики Освободительному движению Анатолии в 1921 году, Коран и мечи с золотой ручкой Эмира Тимура, отправленные лидеру турецкой революции Мустафе Кемаль-паше, празднование выигрыша битв Сакарья и Думлупынар, освобождение Измира, победы над Грецией в Бухару... Все это показывает, что бухарские политики и интеллектуалы, такие как Осман Коджаоглу, Файзулла Ходжаев, Фитрат, Атаулла Ходжаев, стояли в начале братских и дружеских отношений в новый исторический период между Турцией и Туркестаном. Этот процесс начался 100 лет назад.

Единственным желанием профессора было, чтобы сборник докладов Симпозиума, изданный под редакцией им самим и Тимуром Коджаоглу, почитал души наших самоотверженных предков, которые 100 лет назад подняли знамя тюркизма в нашем отечестве.

В истории тюркского мира начинается новая эра. Создание Организации Тюркских Государств, Тюркской Парламентской ассамблеи, Тюркской академии и возобновления интеграции между Центральноазиатскими тюркскими республиками и Турцией, поставили перед тюркологами новые задачи. Тюркология должна выйти из своей традиционной оболочки (язык, литература, история, этнография…) и включить в себя новые области исследований, которые исследуют проблемы современного тюркского мира и дать теоретическую и практическую информацию.

Джулибой Элтазаров, в качестве первого проректора Международного университета туризма и культурного наследия «Шелковый путь», намеревается реализовать такие проекты, как

«Исследование паломнического туризма в Тюркского мира», «Платформа исследования и реставрации тюркского всемирного культурного наследия», «Перспективы и проблемы геополитического и геостратегического положения Тюркского мира» и ведет в настоящее время переговоры о сотрудничестве с научными учреждениями, как TÜBİTAK, TIKA и Тюркская академия.

Азиз Санджар, турецкий ученый и тюркский мыслитель, лауреат Нобелевской премии, который посетил Международный университет туризма и культурного наследия «Шелковый путь» и Самаркандский государственный университет в сентябре 2021 года, был тронут деятельностью и планами нашего героя на будущее, позже написал ему: «Я очарован Вашей деятельностью ради Тюркского единства. Пожалуйста, не отступайте!». Конечно, нет отступления. Потому что жизнь профессора посвящена этому благому делу.

Так много дел, которые ждут своего часа, которых профессору надо осуществить с друзьями, коллегами и учениками в Узбекистане; друзьями-тюркологами в Осаке, Токио, Берлине, Чикаго, Сеуле, Бусане, Петербурге, Казани, Уфе, Алматы, Туркестане, Душанбе, Баку, Стамбуле, Анкаре и Мугле...

У Джулибоя Элтазарова начинается самый продуктивный период в жизни ученого, соответственно Тюркологическая наука ждет от него очень многого. У профессора Джулибоя Элтазарова чтобы оправдать эти ожидания, достаточно решимости, знания, силы и энергии.

В конце мы хотим сказать нашему другу и коллеге, посвятившему свою жизнь тюркологии: «Не уставайте! Счастливых шестидесяти лет!» (по-узбекски: Хорманг! 60 ёшингиз кутлуғ бўлсин!).

Суюн КАРИМОВ,
доктор филологических наук,
профессор СамГУ

Байрам БИЛИР, докторант СамГУ

TÜRKİYE'DEN BİLİMSEL MAKALELER BÖLÜMÜ

TÜRK DÜNYASINDA TÜRKLÜK BİLİMİ: BAŞARILANLAR VE 'YENİ' GÖREVLER

Prof. Dr. Mustafa UĞURLU
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Muğla / TÜRKİYE

Özet

Bu çalışmada Türkiye'de yapılan Türklük bilimi çalışmaları ana hatlarıyla tanıtılacak ve Türkiye dışındaki Türk devlet ve topluluklarında yapılan çalışmalar genel olarak ve kısaca değerlendirilecektir.

Türkiye'de Türklük bilimi alanındaki akademik çalışmalar, 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanından sonra başlamıştır. 1924 yılında İstanbul'da *Türkiyât Enstitüsü* kurulmuş; 1926 yılında toplanan Bakü Türkoloji Kurultayı'nda Türkiye Türkleri bir heyetle temsil edilmiştir. 1933 yılındaki "Üniversite Reformu" ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, 1935 yılında Ankara'da kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri kurulmuştur. Özellikle 1980 yılından sonra yeni üniversitelerin kuruluşu ile Türklük bilimiyle ilgili bölümlerin sayısı yıldan yıla hızlanarak artmıştır. Bugün Türkiye'de faaliyet gösteren 209 üniversitenin 125 Türk Dili ve Edebiyatı programı bulunmaktadır.

1980'li yıllara kadar Türkiye'de Türkçe üzerine çalışmalarda iki alan öne çıkmaktadır: Tarihî Türk lehçeleri ve Anadolu ağızları. Türkiye'de 1980'li yıllara kadar, yaşayan, "çağdaş" Türk lehçeleri ile ilgili çalışmalar pek azdır. Bu çalışmaların yoğunlaşması, Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun'un 1983 yılında Gazi Üniversitesi'nde görev almasıyla başlamıştır, denebilir. Geçen yaklaşık 40 yılda Türkiye'de 18 üniversitede "Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları" bölümleri açılmıştır. Bu sürede özellikle Türkiye dışındaki Türk Dünyasının ürünlerinden de faydalanılarak hemen bütün Türk lehçelerinin genel gramerleri ve sözlükleri yapılmış; birçok konu da çalışılmıştır.

Türkiye dışındaki Türk Dünyasında Türklük bilimi çalışmaları Rusya'nın etkisinde gelişmiştir. Özellikle eski Sovyetler Birliği döneminde Türk topluluklarında yetişen Türkologlar, kendi standart

lehçe (“dil”) araştırmalarına yoğunlaşmışlar ve sözlük, gramer vs. bağlamında pek çok eser meydana getirmişlerdir. Ancak çok çeşitli sebeplerle tarihî Türk lehçeleri ve ağız çalışmalarında yetersiz kalmışlardır.

Bundan sonra Türkiye’de yapılan tarihî Türk lehçeleri ve ağızlarla ilgili çalışmaların sonuçlarından faydalanarak Türk Dünyasındaki Türklük bilimciler önemli çalışmalar yapabilir. Bunun çözümü için Türk Dünyasından kendi tarihî metinlerine kolay ulaşabilecek ve kendi ağız bölgelerini iyi tanıyan ve genç araştırıcıların yüksek lisans, doktora çalışmalarını, tarihî metinler ve ağız araştırmaları konusunda tecrübeli Türkiyeli öğretim elemanlarının danışmanlığında yapması gerekir. Böylece iki yetkinlik bir araya gelerek ortaya Türklük bilimi için verimli bir sonuç ortaya çıkacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türklük bilimi, Türk Lehçeleri, Türkiye’de Türklük Bilimi, Türk Dünyasında Türklük Bilimi Ağız araştırmaları, Tarihî Türk lehçeleri araştırmaları.

Annotatsiya

Bu maqolada Turkiyada qilingan turkologiyaga oid tadqiqotlar asosiy yo‘nalishlari bilan tanishtiriladi va Turkiya tashqarisidagi turkiy davlatlarda qilingan tadqiqotlarga umumiy jihatdan qisqacha izoh beriladi.

Turkiyada Turkologiya sohasidagi akademik tadqiqotlar 1923-yilda, Respublika e’lon qilingandan so‘ng boshlandi. 1924-yilda Istanbulda *Turkiyot Instituti* qurildi. 1926-yilda bo‘lgan Baku turkologiya qurultoyida Turkiyadan Turk delegatsiyasi qatnashdi. 1933-yilda “Universitet islohoti” bilan Istanbul universitetining adabiyot fakultetida va 1935-yilda Anqarada tashkil etilgan Til va tarix-jo‘g‘rofiya fakultetida Turk tili va adabiyoti bo‘limlari tashkil etildi. Ayniqsa, 1980-yildan keyin yangi-yangi universitetlarning qurilishi bilan turkologiyaga oid bo‘limlar soni yildan yilga oshib bordi. Bugungi kunda Turkiyada faoliyat yuritayotgan 209 universitetda 125 ta Turk tili va adabiyoti yo‘nalishlari mavjud.

1980-yillarga qadar Turkiyada turk tili bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda ikki yo‘nalish birinchi planga chiqdi: Bular tarixiy Turk lahjalari va Onado‘li shevalari. 1980-yillargacha “zamonaviy” turk lahjalari bo‘yicha qilingan tadqiqotlar juda oz edi. Ushbu yo‘nalish

bo‘yicha tadqiqotlarning jonlanishi 1983-yilda prof. Ahmed B. Erjilasunning Gazi universitetida ish faoliyatini boshlashi bilan bog‘liq deyish mumkin. Oxirgi 40 yil ichida Turkiyaning 18 universitetida “Zamonaviy turk lahjalari va adabiyotlari” bo‘limlari ochildi. Bu davrda ayniqsa, Turkiya tashqarisidagi turkiy mamlakatlar materiallaridan ham keng foydalanilib, deyarli barcha turkiy lahjalarning umumiy grammatikasi va lug‘atlari tuzildi. Bu bo‘yicha bir qancha ilmiy-tadqiqot ishlari qilindi.

Turkiyadan tashqarı boshqa turkiy mamlakatlarda turkologiyaga oid tadqiqotlar Rossiya ta’siri ostida rivojlandi. Ayniqsa, sobiq ittifoq davrida bu hududda yetishgan turkologlar o‘zlarining standart lahjalarini (“til”) o‘rganishga e’tibor qaratishgan. Lug‘atshunoslik, grammatika va boshqa yo‘nalishlar bo‘yicha bir qancha asarlar yaratdilar. Biroq, ular turli sabablarga ko‘ra tarixiy turk lahjalari va shevalarini o‘rganish uchun yetarli emas edi.

Bundan keyin turk dunyosidagi turkolog olimlar Turkiyadagi tarixiy turk lahjalari va shevalarini o‘rganishi natijalaridan foydalanib, muhim tadqiqotlar olib borishlari mumkin. Bu muammoni oson hal qilish uchun turk dunyosidan o‘zlarining tarixiy matnlariga oson kira oladigan, o‘z lahja va shevalarini yaxshi biladigan yosh tadqiqotchilar, magistrantlar va doktorantlarning tadqiqot ishlarilarini, ayniqsa, tarixiy matnlar va dialektologik tadqiqotlar bo‘yicha qilingan ishlarni tajribali turkiyalik ilmiy maslahatchlar nazorati ostida olib borishlari kerak. Natijada ikki quvvat, ikki qobiliyat birlashadi va turkologiya fani uchun samarali natijalar beradi.

Türk Dünyası, Türkçe, Türk Lehçeleri ve Ağızları

Her dilin kendine mahsus özellikleri vardır. Bunlar kendi konuşurlarının yaşadığı tarihî süreçlerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Diller, bilinmeyen zamanlardan bugüne kadar içinde bulundukları ‘dil içi’ ve ‘dil dışı’ şartlar sebebiyle diğerlerinden farklılaşmıştır. Dolayısıyla her dil aynı ölçütlerle değerlendirilemez; aynı terimlerle açıklanamaz. Bir dilin coğrafî olarak konuşma alanı, konuşurlarının sayısı, başka dillerle ilişkisi vs. gibi dil dışı şartlarının yanında kendi içinde bölümlenmesi, dil bilgisi ve kelime hazinesinin özellikleri, yüksek dil olup olmama gibi dil içi şartları da vardır.

Türkçe de bu siyasî, sosyo-kültürel ve ekonomik süreçlerin sonunda başka dillerden farklı özellikler kazanmıştır. Bu bağlamda

Türkçe, konuşurlarının yaşadığı çok çeşitli süreçler sonucunda Sibirya'dan Afganistan'a; Çin içlerinden Avrupa'ya kadar uzanan yaklaşık 12.000.000 km^2'lik bir bölgede konuşulmaktadır. Sık sık dile getirilen "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne" sözüyle bu alan kastedilmektedir. Tarihî dönemler göz önüne alındığında da bu coğrafî alan pek az değişmiştir. Bu coğrafî alanda yaşayan ve Türkçe konuşan yaklaşık iki yüz milyon insan da "Türk Dünyası"nı oluşturmaktadır.

Türk Dünyasının dili olan Türkçe çok çeşitli sebeplerle mütecanis, yani bütün özellikleri aynı olan bir dil değildir. Türkçe kendi içinde anlaşan ve diğerinden ise çeşitli yönlerden nispeten ayrılan büyük-küçük dil alanlarına, bir başka deyişle lehçelere ve ağızlara bölünebilir. Dolayısıyla bazı dillerden[1] farklı olarak Türkçe, ancak "dil", "lehçe" ve "ağız" olmak üzere üç ayrı terimle doğru tanımlanabilir.

Dil

Türk Dünyasında konuşulan "dil" Türkçedir. Bu aslında lehçeler ve ağızlarında konuşulan biçimleri kendinde toplayan kurgulanmış bir dildir. Bugün Türk lehçelerindeki meselâ Ttü. *yıldız* / Az. *ulduz* / Trkm. *yıldız* / Kaz. *juldız* / Kırg. *cıldız* / Tat. *yoldız* / Özb. *yulduz* / Uyg. *jultuz* / Yak. *sulus* / Çuv. *śĭltĭr* kelimelerinin hepsi Türkçe *yulduz ~ yıldız* biçimine dayanır.

Lehçe

Dilin bir alt alanı, "lehçe" olarak adlandırılır. Bir başka deyişle Türkçe, kaynak bakımından Bulgarca, Karluk-Uygurca, Kıpçakça, Oğuzca gibi 'temel' lehçelere dayanan Çuvaş, Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar, Türkmen, Azerbaycan, Türkiye Türkçeleri gibi kendi aralarında birbirlerine farklı uzaklıktaki 'ikincil' lehçelere bölünmektedir[1]. Türklük biliminde çeşitli ölçütlere göre yaklaşık 35 ikincil lehçenin varlığından söz edilmektedir. İkincil lehçelerin bir kısmı, normlaştırılarak "yazı dili" hâline getirilmiş[2]; bir kısmı ise

[1] Meselâ Arnavutça için üçlü değil, "dil" ve "ağız" olmak üzere ikili bir tasnif yapılabilir.

[1] Türk lehçelerinin coğrafî konumlarını, fonetik ve etnik vb. yönlerini dikkate alarak yapılan birçok tasnif denemesi vardır; meselâ bk. Arat 1976 ve Tekin 1991.

[2] Bir "lehçe"nin kullanım alanı ile kendisini temsil eden yazı dilinin kullanım alanı, birçok durumda örtüşmemektedir. Ayrıca, Sovyetler Birliği zamanında meydana getirilen yazı dillerinin, adını taşıdığı lehçeleri ne ölçüde temsil ettiği tartışmalı bir konudur; bk. Ercilasun 1993 ve Johanson 1993.

sadece konuşmada kullanılmaktadır. Yazı dili olanların bazıları, kendi topluluğunun ikinci dili durumuna düşerken bazıları işlenmiş, zengin bir edebî yazı dili hâline gelmiştir. Lehçe veya bunun yazıda kullanılan biçimi, bağımsız, ayrı bir "dil" olarak kabul edilemez. Bu durumda 'Türkmen dili'nde *ayak* olan kelimenin 'Tatar dili'nde neden *ayak* olduğunun cevabı verilemez. Bunlar ayrı dil ise, bu kelime Tatarcadan Türkmenceye mi geçmiştir veya kopyalanmıştır? Ya Kırgızcadaki *ayak* kelimesi hangi dilden alınmadır? Görüleceği üzere lehçeler, ayrı ayrı diller değildir.

Ağız

Lehçelerin bir alt alanına ise "ağız" denir. Ağızlar da lehçeler gibi bir coğrafî alanda konuşulur ve diğerlerinden nispeten farklı özellikler gösterir. Örnek olarak bugün Türkiye'de yazılan-konuşulan biçim, "Türkçe" değil; "Türkiye Türkçesi"dir. Bunun ağızlarından biri de "Muğla ağzı"dır. Türkiye Türkçesi yazı dilindeki biçim meselâ *yıldız* olmasına rağmen ağızlarında *yıldız ~ yılduz ~ ıldız ~ ılduz ~ ildiz* gibi şekillere rastlanmaktadır. Bu durum Özbek, Kazak, Kırgız gibi bütün Türk lehçeleri için de geçerlidir. Asıl Türk kütlesinin yaşadığı sahalarda, büyük-küçük dil alanlarının, yani lehçe ve ağızların sınırları birbirinin içine girmiş vaziyettedir; dil özellikleri bakımından kesin sınırlar çizilemez.

Türk Dünyasında Türklük Bilimi Çalışmaları

Türklük bilimi, bir başka deyişle Türkoloji çalışmaları, çok çeşitli sebeplerle birçok ülkede geçmişten günümüze yapılmaktadır[3]. Hatta Türkoloji başlangıçta Türk Dünyasının dışında oluşturulan ve geliştirilen bir bilim dalı sayılabilir. Türkolojide ilk akla gelen ülkeler arasında Almanya, Macaristan ve Rusya sayılabilir.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türk ülkelerinde de bir bilim dalı olarak Türklük bilimi oluşmuş ve gelişmiştir. Bu çalışmada öncelikle Türkiye'de, daha az kapsamlı olmak üzere diğer Türk topluluklarında yapılan Türklük bilimi çalışmaları ve gelecekte yapılması gerekenler ana hatlarıyla dile getirilecektir.

Türkiye'de Türklük Bilimi Çalışmaları

[3] Aslında bilinen ilk Türklük bilimci bir Türk'tür; Kâşgarlı Mahmud'dur. Bu yazıda Türklük biliminin tarihi ve günümüzdeki durumuna değinilmeyecektir; zira bu, bir makalenin boyutlarına sığamayacak kadar kapsamlı bir konudur.

Türkiye'de Türkçe üzerine akademik anlamda çalışmalar, 1900'lü yılların başında Semsettin Sami, Necip Asım ve Ahmet Vefik Paşa'nın bazı tercümeleri ve amatörce çalışmaları dikkate alınmazsa, 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanından sonra başlamıştır.

Bu bağlamda bazı gelişmeler şöyle özetlenebilir: 1924 yılında İstanbul'da *Türkiyât Enstitüsü* kurularak müdürlüğüne Mehmet Fuat Köprülü getirilmiştir. 1926 yılında toplanan "Bakü Türkoloji Kurultayı"nda da Türkiye Türklerini Mehmet Fuat Köprülü başkanlığında bir heyet temsil etmiştir; bk. Oral 2004.

1933 yılındaki "Üniversite Reformu" ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü kurulmuştur. Bölüm Başkanı Mehmet Fuat Köprülü idi. Bölümde "Türk Dili Filolojisi" ve "Türk Edebiyatı" olmak üzere iki kürsü vardı. Türk Dili Kürsüsü'nde Tataristanlı Reşit Rahmeti Arat, Ragıp Hulusi Özdem, Azerbaycanlı Ahmet Caferoğlu bulunuyordu.

Ankara'da 1935 yılında kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi bünyesinde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, açılmıştır. Türk dili alanında 1936 yılında doktorasını Almanya'da tamamlayan Hasan Tahsin Banguoğlu ders vermeye başlamıştır. Kadroya 1941 yılında Tataristanlı Saadet Çağatay, 1948 yılında Hasan Eren de doçent olarak katılmışlardır. 1957 yılında Zeynep Korkmaz doçent olmuştur.

Bundan sonra 1980 yılına kadar Türkiye'de 10 kadar yeni üniversite, bir o kadar da Eğitim Enstitüsü gibi yüksekokullar kurulmuştur. Bu üniversitelerin çoğunun bünyelerinde de Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri kurulmuş; buralarda Efrasiyap Gemalmaz, Talat Tekin, Ahmet B. Ercilasun gibi 1980 sonrasında yetişen ve sayıca daha fazla olan Türk dili araştırıcılarının öncülleri görev almışlardır. Mevcut bölümlerde de kadro daha da zenginleşmiştir[4].

Özelikle 1981 yılında kurulan YÖK ile birlikte Türkiye'de yükseköğretim yeniden düzenlenmiş, bütün yüksekokullar 'üniversite' çatısı altında toplanmış; yeni üniversitelerin kuruluşu ise yıldan yıla hızlanarak bugün devlet veya vakıf üniversitesi olarak sayı 209'dur. Aynı şekilde öğrenci sayıları da katlanarak artmıştır.

2021 yılı itibariyle bu üniversitelerin 125'inde Türk Dili ve Edebiyatı; 18'sinde Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümleri bulunmaktadır. Her yıl bu bölümlere yaklaşık 12.000 öğrenci

[4] Bunların önemli bir kısmının özgeçmişleri ve çalışmaları Gülensoy 2012; 2015'te toplanmıştır.

kaydolmaktadır. Dolayısıyla toplam öğrenci sayısı 50.000 civarındadır. 1500'ü doktora düzeyinde olmak üzere lisansüstü öğrenim görenlerin sayısı 6000 civarındadır. Öğretim elemanlarının sayısı ise 1.200 civarındadır. Türkçe Öğretmenliği, Tarih, Sanat Tarihi gibi Türklük biliminin diğer alanları bu sayıya dâhil değildir.

Türkiye'de Türklük bilimi çalışmalarına yer veren 50 kadar dergi yayımlanmaktadır. Ayrıca hemen her üniversitenin *"Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi"* adıyla süreli yayınları bulunmaktadır.

Sonuç olarak; bugün Türkiye'de Türklük bilimiyle ilgili alanlar nispeten önemli sayıda insanı ilgilendirmektedir.

Başlangıcından bu yana Türkiye'de Türklük bilimiyle ilgili çalışmalar şöyle özetlenebilir:

1980'li yıllara kadar Türkiye'de Türkçe üzerine çalışmalarda iki alan öne çıkmaktadır.

1. Tarihî Türk lehçeleri. Bu bağlamda bir taraftan Köktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Harezm, Memlûk, Çağatay Türkçeleri olmak üzere esasen Türkiye dışında oluşan yazılı metinlerin; diğer taraftan Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin yayınları, kelime dizinleri veya sözlükleri; bunlara dayanarak gramer çalışmaları yapılmıştır. Hüseyin Namık Orkun'un 1936-1941 yılları arasında yayımlanan *Eski Türk Yazıtları;* Besim Atalay'ın 1940-1943 yılları arasında yayımlanan *Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi*; Reşid Rahmeti Arat'ın 1947 yılında yayımlanan *Kutadgu Bilig adlı çalışmalarından bu yana* bu alanda epeyce mesafe alınmıştır: Bugün artık bilinen Köktürk, Karahanlı, Harezm, Memlûk Türkçesi metinleri yayımlanmıştır. Bazı Eski Uygur Türkçesi metinleri de çalışılmış; bazıları için ise yabancı Türkologların çalışmaları tercüme edilmiştir[5]. Çağatay Türkçesi metinlerinden de birçoğu, özellikle Ali Şir Nevayî'nin eserleri yayımlanmıştır. Bu iki alanda yeterince çalışmanın olmamasını, elbette Türkiye dışında olması sebebiyle yazmaların çoğuna ulaşmanın güçlüğü etkilemiştir.

Eski Anadolu Türkçesi alanında da başta *Dede Korkut, Garipnâme, Yunus Emre Divânı* gibi birçok bakımdan önemli eserler olmak üzere pek çok irili ufaklı metin üzerinde çalışılmıştır. Hatta 2013 yılında bu çalışmaların zikredildiği 271 sayfalık bir kitap da

[5] Aydın 2008; 2010.

yayımlanmıştır[6].

2. Anadolu Ağızları. Bu alandaki çalışmalara 1940-1951 yılları arasında yayımlanan metin derlemeleriyle Ahmet Caferoğlu öncülük etmiştir. Zeynep Korkmaz ise 1956 yılında yayımlanan *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, 1963 yılında yayımlanan *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* ile derlemelerinde teknik aletleri kullanan ve metinlerden hareketle ağız gramerleri hazırlayanların ilkidir. Bundan sonra Anadolu ve az da olsa Rumeli ağızları üzerine çalışmalar ve yayınlar artarak devam etmiştir. Günümüzde Türkiye'de genel olarak akademik anlamda çalışılmayan Mersin, Kocaeli, Çanakkale, Samsun, Çorum gibi bazı il ağızları kalmıştır. Ancak bunların da birçok ilçe veya yöresiyle ilgili dar kapsamlı çalışmalar mevcuttur. Bundan başka, çoğu lisans bitirme çalışması olmak üzere yüzlerce ilçe ve köy ağzı üzerinde çalışmalar yapılmış; ancak yayımlanmamıştır. Elbette bu bağlamda belli bir 'ağız konuşuru'nun yaşamadığı İzmir, İstanbul gibi büyük şehirlerin durumunu ayrıca değerlendirmek gerekir. 2011 yılında 3. baskısı yayımlanan bir bibliyografya kitabında 3392 çalışma zikredilmiştir[7]. Hatta artık yapılan değil, yapılmayan bölgeler ile ilgili bir çalışma da yapılmıştır[8]:

Türkiye'de Türk Lehçeleriyle İlgili Çalışmalar

Türkiye'de 1980'li yıllara kadar, yaşayan Türk lehçeleri ile ilgili çalışmalar pek azdır. "Türkoloji kürsülerinin kuruluşunda ve gelişmesinde Türk dünyası kökenli bilim adamlarının önemli bir yer tutmuş olmasına rağmen çağdaş lehçelere karşı gösterilen kayıtsızlık ilgi çekicidir." (Ercilasun 2007, 18). Nitekim İstanbul'da Azerî Ahmet Caferoğlu, Tatar Reşid Rahmeti Arat; Ankara'da Başkurt Abdülkadir İnan, Tatar Saadet Çağatay ve Tatar Ahmet Temir görev yapıyordu. Bunda elbette Türkiye'nin "devasa" kuzey komşusunu şüphelendirmemeye ve kaygılandırmamaya özen gösteren politikaları etkili olmuştur, denebilir. Hatta 1944 yılında belki aynı düşüncelerle Türkiye'de "Türkçü" sayılanlar tutuklanmış ve yargılanmışlardır.

Ancak Türk Dil Kurumu, şüphesiz Atatürk'ün yönlendirmesiyle çağdaş lehçe araştırmalarına da başlamış idi. Ancak bunlar nispeten

6 Erdem 2013.

7 Gülensoy 2011.

8 Bulut 2013.

geç yayımlanabilmiştir. Bu bağlamda bazı sözlükler Türkiye Türkçesine çevirilmiştir[9]. Çevirinin yanında az da olsa telif çalışmalar da yapılmıştır[10]. Bunu yapanlardan biri olan Hüseyin Kâzım Kadri, eserini yazma sebebini ve kapsamını şöyle ifade etmektedir:

"Türk Lûgati, Garb lehçesinden başka Uygur, Çağatay, Âzerî ve Kazan dillerinin ve Uygurcadan ayrılan ve bu nokta-i nazardan bütün Türk dilleriyle uzak yakın bir münâsebet arzeden Koybal, Yakut, Çuvaş, Kırgız gibi lehçelerin iştikākî, mukāyesevî ve edebî bir lugātnâmesidir. Otuz beş senelik mütemâdî bir sa'yin hâsılası olan bu kitabı Türk dillerinin bir asıldan türediğini göstermek ve âtiyen bir vahdet-i lisâniyyeye doğru gidebilmek imkânını hazırlamak için yazdım." [Dîbâce, s. (I)].

Bundan sonra Türk lehçeleriyle ilgili çalışmalar Türkiye'de âdeta "kızağa alınmıştır". Oysa Batı'da bu bağlamda büyük bir el kitabı 1959'da; Sovyetler Birliği'nde ise 1966 yılında yayımlanmıştır[11].

Türk lehçelerinin toplu grameri olarak Türkiye'de yapılmış ilk çalışma, ancak 1977 yılında yayımlanabilmiştir[12]. Bu çalışma Azeri Türkçesi, Türkmence, Özbekçe, Doğu Türkçesi, Kazan-Başkurt Türkçesi, Kırım Türkçesi, Nogayca, Karaçayca, Karayimce, Karakalpakça, Kazakça, Kırgızca, Altay Türkçesi, Hakasça, Tuba Ağzı, Salar Ağzı, Sarı Uygur Ağzı, Çuvaşça, Yakutça, Halaççа, Horasan Türkçesi hakkında ancak bir fikir verebilecek nitelikte kısa metin örnekleri, çok kısa grameri ile metinlerde geçen kelimelerin sözlüğünden ibarettir. Kitabın Çuvaş, Yakut, Halaç ve Horasan Türkçesi bölümlerini Semih Tezcan tarafından hazırlanmıştır.

Bu çalışmadan önce de bazı araştırmalar yayımlanmıştır[13].

Çağdaş Türk lehçeleri üzerine 1980 öncesindeki yayınlar, yukarıda da belirtildiği üzere pek azdır. Hatta birkaç sayfalık metinlere ulaşmak bile pek zordu. Bu bağlamda şu hatırayı zikretmeden geçmek istemiyorum: 1982 yılında Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde "Yaşayan Türk Yazı

9 Bk. Pekarskiy 1945; Yudahin 1945; 1948; Paasonen 1950.

10 Hüseyin Kâzım Kadri, 1927; 1928; 1943; 1945; Emre 1949.

11 Deny 1959; Baskakov 1966.

12 Çağatay 1977

13 Meselâ Çağatay 1951; Aratan 1965; Taymas 1968; Ülküsal 1970; Ergin 1971.

Dilleri" dersinde Kırgızca metin olarak Cengiz Aytmatov'dan "Ak Caan" hikâyesinden bir-iki sayfa işlemiştik. Metnin tamamını okumak isteğimi Hocamız Prof. Dr. Talat Tekin'e söylediğimde, 'bulamayacağımı' söylemişti.

Çağdaş Türk lehçeleriyle ilgili yoğun çalışmalar, Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun'un 1983 yılında Gazi Üniversitesi'nde görev almasıyla başlamıştır, denebilir. Belirtildiği üzere, o zamanlar lehçelerle ilgili yeterince metin bulmak çok zordu. Sovyetler Birliği'ne gitmek ise sıradan insanlar için imkânsızdı. Buna rağmen Ercilasun, lisansüstü öğrencilerine bir tarihî, bir de yaşayan lehçe seçmelerini ve bu konuda uzmanlaşmalarını söylemişti. Herkes kendi durumuna göre, hocanın tavsiyesine göre bir tercihte bulunmuştu. Meselâ benim seçtiklerim "Memlûk Kıpçakçası" ve "Kırgız Türkçesi" idi. Yüksek lisans tezimin konusunu seçtiğim tarihî lehçeden almıştım.

Yaşayan lehçelerden tez almak isteyen arkadaşlarım, metin temin etme zorluğu yüzünden çeşitli sebeplerle Türkiye'ye göçüp yerleşmiş Türk topluluklarının ağız özellikleri üzerine çalışmışlardır. 1985 yılında tamamlanan bu ilk tezler daha sonra yayımlanabilmiştir[14].

Bu yıllardan sonra Türkiye'de Türk lehçeleriyle ilgili çalışmalar artarak devam etmiştir. Buna, özellikle karşılaştırmalı bir sözlük ve genel gramer çalışması da önemli bir katkı sağlamıştır[15]:

Türkiye'de Türk Lehçeleriyle İlgili Çalışmalarının Son Durumu

2021 yılı itibariyle Türkiye'de Türk lehçeleriyle ilgili düzenli, akademik çalışmaların başlamasının üzerinden neredeyse 40 yıl geçmiştir. Gelinen nokta genel olarak değerlendirilecek olursa şu hususlar zikredilmelidir.

– **Türkiye'de Türk Dili ve Edebiyatı ve / veya Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümleri bulunan bütün üniversitelerde konuyla ilgili birden fazla eleman görev yapmaktadır.** Doktoralarını tamamlamış olanların sayısının 300'den az olmayacağı kolayca anlaşılabilir. Bunların birçoğu, özellikle belli bir yaşın altındakiler, Türk lehçelerinin konuşulduğu bölgelerde en azından bir yıl çeşitli vesilelerle bulunmuşlardır. Bazıları lisans,

14 Meselâ Tamir 1989; Yüksel 1989; Özkan 1997.

15 Ercilasun 1991; 2007.

yüksek lisans veya doktoralarını da Türk Cumhuriyetlerinin veya otonom bölgelerinin üniversitelerinde yapmıştır. Ben meselâ bir yıl Türkiye ve Kazakistan Cumhuriyetlerinin 1991 yılında ortaklaşa kurdukları Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'nde, yani Kazakistan'ın Türkistan şehrinde 1997-1998 öğretim yılında görev yaptım. Geçen zamanda Türk lehçelerinin konuşulduğu başka bazı bölgelerde de kısa süreliğine olsa, bulundum.

– **Hemen hemen bütün Türk lehçelerinin genel gramerleri yapılmıştır**. Bunlar ya o bölgelerde yapılan gramer çalışmalarının Türkiye'de alışılan gramer yazma usûlüne göre yeniden düzenlenmesidir ya da o lehçelerin metinlerinden hareketle yazılan özgün eserlerdir.

– **Hemen hemen bütün Türk lehçelerinin küçük veya ayrıntılı sözlüğü yapılmıştır**. Bunların çoğu o bölgelerde yapılan sözlüklerin tercümesidir; o lehçelerin metinlerinden hareketle yazılan özgün eserler de bulunmaktadır.

Bütün bunlara dayanılarak Türk lehçelerinin çeşitli dil özellikleri üzerine epeyce çok araştırma makalesi de yayımlanmıştır. Özellikle "lehçeler arası aktarma sorunları" bağlamında epeyce mesafe alınmıştır. Ben de bu konuya ilk defa eğilenlerden birisiyim[16].

Türkiye'de Türk lehçeleriyle ilgili çalışmaları, böyle bir yazı kapsamında zikretmek mümkün değildir. Konuyla ilgili çalışmaları hatırda tutmak, hepsini görmek de bir araştırıcı için gün geçtikçe zorlaşmaktadır. Artık her bir lehçe için bibliyografya çalışmaları yapılmakta ve gün geçtikçe güncellenmektedir[17].

Türkiye'de Türk lehçeleriyle ilgili yayımlanan bu çalışmalardan daha çok olmak üzere, henüz yayımlanamamış yüksek lisans ve doktora tezleri de bulunmaktadır.

Türkiye Dışındaki Türk Dünyasında Türklük Bilimi Çalışmaları

Bu kapsamlı konunun bu makalede, ülke ülke, bölge bölge yazılması elbette mümkün değildir. Bu bakımdan genel bir durum değerlendirmesi yapılacaktır[18].

---

16 Meselâ bk. Uğurlu 2000; 2001; 2002; 2004.

17 Meselâ bk. Biray 2015a; 2015b; Solak 2004; İsakov 2010; 2015; Turgunbayev 2013; Yılmaz 2013; Arıkoğlu 2006; Çolak 2013.

18 Ayrıntılar ve istisnalar yapılan genellemenin dışındadır.

Türk Dünyasının çok önemli bir bölümü, 1552 yılından başlayan bir süreçte Rusya'nın etkisinde kalmıştır. Bu bölgelerdeki Türklük bilimi de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Rusya'da Türklük bilimi çalışmaları[19], daha Çar I. Petro (1672-1725) döneminde tebası olan Türk topluluklarını yakından tanımak amacıyla düzenli yapılmaya başlamıştır. 1716 yılında "Doğu" uzmanlarını yetiştirmek için resmî bir emir yayınlanmış; 1724-1725 yılında kurulan Bilimler Akademisi'nde yürütülen Doğu ve özellikle Türklerle ilgili çalışmalar Çarlık siyasetinin yürütülmesinin bir aracı olarak kullanılmıştır. Bu durum Çarlık, SSCB ve Rusya Federasyonu dönemlerinde de devam etmiştir. Özellikle eski Sovyetler Birliği döneminde, diğer herşey gibi, Türklük bilimi çalışmaları da sıkı bir plan dâhilinde yürütülmüştür.

SSCB bünyesinde olan Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinde ve Tataristan, Başkurdistan vs. Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinde Türklük bilimini ilgilendiren İlimler Akademisi, Dil ve Edebiyat Enstitüleri, üniversitelerde bölümler oluşturulmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu kurumlarda pekçok çalışma yapılmış, eserler verilmiştir.

Kurumlar bakımından birçok açıdan Rusya'dakilere benzer olsalar da Türk Dünyasında yapılan Türklük bilimi çalışmalarının Rusya'da yapılanlardan önemli bir farkı vardır: Moskova ve Leningrad merkezli Rus Türkolojisi[20], Türkiye de dâhil olmak üzere bütün Türk bölgeleri, dolayısıyla genel olarak Türkçe üzerine çalışmalar yapabiliyordu; ama diğerleri istisnalar dışında sadece kendi bölgeleri, dolayısıyla kendi lehçeleri üzerinde çalışabiliyordu. Bu çalışmalarında Rus Türkolojisinin çalışma metotları, terimleri ve görüşlerini de aynen devam ettiriyorlardı. Örnek olarak 'Çağatay Türkçesi' terimi yerine 'Eski Özbek Dili' ("*Starouzbekskiy Yazık") terimi kullanılıyordu*[21]*. Oysa Çağatay Türkçesi, 15.-19. yüzyıllar arasında sadece Özbekistan bölgesinde değil, Kazan'dan Herat'a, Kaşgar'dan Merv'e kadar olan bölgede, elbette değişken biçimleriyle birlikte, bu yazı dili kullanılıyordu.*

19 Bk. Kononov 1972; Şahin 2010.

20 Rus Türkolojisi terimiyle Rus olan Türkologlar kastedilmemektedir. Bu merkezlerde çalışan soyu Türk topluluklarına dayanan Türkologlar da vardır.

21 Bk. Şçerbak 1962.

Yine de şu hususu vurgulamak gerekir: Türk Dünyasının Türkologları kendi lehçeleri, edebiyatları, kültürleri üzerine pekçok önemli çalışma yapmışlardır. Bu yazıda bunlara değinmek imkânı yoktur. Bir örnek olarak lehçelerin 'büyük' ("*tüsindirme, izåhlı*" vs.) sözlüklerinin, gramerlerinin yapılması verilebilir.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız Türk Cumhuriyetleri ortaya çıkmıştır. Bu süreçte yaşadıkları siyasî, sosyo-ekonomik sorunlara rağmen bu bölgelerde Türklük bilimi alanında da büyük bir ilerlemenin olduğu görülmektedir. Özellikle genç kuşaktan Türkologlar, Türklük ve Türklük bilimine yeni bir anlayışla yaklaşmaya gayret etmektedir. Dolayısıyla bunun ürünleri de her geçen gün artmaktadır. Ancak bu çalışmalar yapılırken, çoğu 'eski' dönemin anlayışının sonucu olan bazı hususlarda da dikkatli olmak gerekecektir.

Türk Dünyasında Türklük Bilimi Çalışmalarının Eksik Kalan Yönleri veya Yeni Görevler

Türkiye dışındaki Türk Dünyasının Türklük biliminde şimdiye kadar gerçekleştiremediği, belki de gerçekleştirilmesine izin verilmeyen yönler, aynı zamanda gelecekte yapılması gerekenleri teşkil etmektedir. Benim düşünceme göre bunlar şöyle özetlenebilir:

Çalışma Tarzı ve Anlayışı Bakımından Eksiklikler

– **Bütüncül Bakış**

Türk Dünyasının Türkologları, hangi konuyla ilgilenirlerse ilgilensinler, bütün Türkleri ve Türkçeyi göz önünde tutmalıdırlar. Yoksa sadece kendi bölgesini veya lehçesini bilen diğer bölgelerdeki benzerlik ve farkları göremez. Bu durumda varacağı sonuçlar doğru olmayabilir.

– **Bölgeyle Sınırlı Kalmamak**

Türk Dünyasının Türkologları, sadece kendi bölgesini veya lehçesini değil, diğer bölgeleri veya lehçeleri de çalışma konusu edinmelidir. Türkiyeli bir Türkolog nasıl Başkurtlar veya Başkurtça üzerine çalışıyorsa, Başkurt bir Türkolog da Türkmence vs. üzerine çalışmalar yapmalıdır. Aynı durum tarihî dönemler için de geçerlidir. Türkiyeli bir Türkolog nasıl Ali Şir Nevayî üzerine çalışıyorsa, Özbek bir Türkolog da Âşık Paşa vs. üzerine çalışmalıdır.

– **Bugünkü Ölçünlü Dili 'Mutlak' Kabul Etmemek**

Türk Dünyasının Türkologları, Sovyetler Birliği döneminde belli kaygılarla ölçünlü hâle getirilmiş kendi lehçesinin özelliklerinin, geçmiş zamanlarda da geçerli olduğu düşüncesinden vazgeçmelidir. Bütün diller zaman içinde değişmiştir, değişecektir. 13. yüzyılda Anadolu'da yaşayan Yunus Emre'nin bugünkü Türkiye Türkçesi gibi konuştuğunu düşünmek, dillerin temel özelliklerine terstir. Aynı şekilde l5. yüzyılda yaşayan Ali Şir Nevayî'nin şiirlerini de bugün yazıda kullanılan ölçünlü Özbekçe gibi okumak da gerçeğe uymamaktadır.

Çalışma Konuları Bakımından Eksiklikler

– **Tarihî Türk lehçeleri**. Türkiye dışındaki Türk Dünyasında yapılan Türklük bilimi çalışmalarında tarihî Türk lehçeleri üzerine yeterince çalışma yapılmamaktadır. Gerçi devrin dil özellikleri dikkate alınmadan metin yayınları yapılmaktadır. Bu durumda bir Karahanlı Türkçesi eseri olan *Kutadgu Bilig* Kazakistan'da günümüz ölçünlü Kazakça ile, Özbekistan'da aynı şekilde Özbekçe yayınlanmaktadır. Bu yayınlar dolayısıyla meselâ ortalama eğitimli bir Özbek, *Kutadgu Bilig*'in devrinde de Kiril harfleriyle yazıldığını düşünebilmektedir. Örnek olarak bu bağlamda yaşanmış bir olay verilebilir: Özbekistanlı bir doktora öğrencisi, Türkiye'den satın aldığı *Kutadgu Bilig*'in asıl nüshalarının tıpkıbasımını Özbekistan'a götürdüğünde gümrük memurunun, 'Bu eğer *Kutadgu Bilig* ise neden Özbekçe değil?" sorusuna cevap vermekte güçlük çekmiştir.

Tarihî Türk lehçeleri bağlamında öncelikle Türk Dünyasındaki yazmalar tespit edilmeli, tanımlanmalı ve Türkologların çalışabilmesi için fotoğrafları dijital ortamda sunulmalıdır. Türk Dünyası kütüphanelerinde veya başka yerlerde bulunan yazmaların hiç kimseye göstermeden korunmaya çalışılmasının bir faydası yoktur; hatta önce o yazma, sonra da Türklük bilimi için zararlıdır.

Tarihî Türk lehçelerini yeterince değerlendirebilecek, o devirdeki yazıları hakkıyla okuyabilecek Türk Dünyasından genç Türkologların yetişmesi gerekir. Bu bağlamında büyük bir birikimi olan Türkiye Türkolojisi, 'kardeş' Türkolojilere yardımcı olabilir. Türk Dünyasından gelecek öğrenciler Türkiye'de bu konularda ihtisas yapabilir. Son zamanlarda bu konuların da çalışıldığı memnuniyetle

görülmektedir. Örnek: **Sultanbekov**, Kutlugzhon, 2018, *Āsār-ı Dāstān-ı Emir Timür Küregen. (Dil Özellikleri - Metin - Dizin)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Muğla.

– **Türk lehçelerinin ağızları.** Konuyu iyi bilmeyen bazılarının, kendi lehçelerinde ("dil") ağızlar olmadığı yolundaki görüşleri bulunsa da insanların konuşma biçimleri diğerlerinden farklıdır. Bu da bir lehçe içinde coğrafî bakımdan küçükten büyüğe kadar dil alanlarını ("*mikro-; macrodialect*"), yani ağızları oluşturur. Dolayısıyla Türk lehçelerindeki durum da böyledir.

Başta Türk Cumhuriyetleri Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan olmak üzere, özerk, yarı özerk veya değil, bütün Türk topluluklarının bulunduğu "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne" Türk Dünyasının ağızları çalışılmayı beklemektedir. Bu coğrafî alanın genişliği yaklaşık 12.000.000 km^2'yi bulmaktadır; bk. Doğanay 1995.

Türkiye dışındaki Türk Dünyasında da ağız çalışmaları vardır. Ancak bunlar çoğunlukla seçmece kelime derlemeleri şeklindedir. Oysa metinler gerçek bir konuşma ortamında derlenmelidir. Türk Dünyasının ağız metinleri, derleme yoluyla ayrıntılı tespit edildikten sonra yapılacak dil incelemeleri sayesinde aslında 'gerçek' Türkçe daha iyi bilinebilecektir. Çünkü Sovyetler Birliği zamanında yapılan dil politikaları yüzünden 'gerçek' Kazak, Tatar, Özbek vs. Türkçelerinden ziyade komisyonlarca 'uygun' bulunan Kazakça, Tatarca, Özbekçe vs. oluşturulmuş, standartlaştırılarak sözlük ve gramerleri yapılmış ve okullarda öğretilmek suretiyle yerleştirilmeye çalışılmıştır. Buna rağmen ağızların, Türk topluluklarının zihinlerinin 'derin' bir yerinde nispeten kendilerini korudukları tahmin edilebilir. Bunun ortaya konması Türklük bilimi açısından çok önemlidir.

Türk lehçelerinin ağızlarıyla ilgili Türkiye'de de çeşitli sebeplerle henüz yeterince araştırma yapılmamıştır.

Türk Lehçeleriyle İlgili Ağız Çalışmalarına Türkiye'nin Katkısı

Yukarıda da belirtildiği üzere, Türkiye'de Türkiye Türkçesinin ağızları üzerine uzunca bir süredir çalışmalar yapılmaktadır; bunun sonucunda da büyük bir tecrübe ve birikim kazanılmıştır. Bu tecrübeden Türk Dünyasından derleme yoluyla ayrıntılı tespit edilecek

ağız metinlerinin incelenmesinde de faydalanılmalıdır.

Bu çalışmaların Türkiyeli araştırıcılar tarafından derlenmesi ise kolayca tahmin edileceği üzere vize, seyahat organizasyonu, masraflar, ağız konuşurlarıyla yeterince iletişim kuramama gibi birçok zorluk barındırmaktadır. Türk lehçelerinin konuşulma bölgelerinden olan araştırıcıların bu çalışmaları yapması elbette daha kolaydır. Ancak eski Sovyetler Birliği gelenekleri doğrultusunda yetişen 'orta kuşak' araştırıcılar ve onların danışmanı olduğu ve yönlendirdiği genç araştırıcılardan bunu beklemek gerçekçi değildir. Türklük bilimi çalışmalarının, diğer ülkelere ve bölgelere göre nispeten daha iyi olan Kazakistan'da bile ses ve görüntü kayıt cihazlarıyla derlenen ağız metinlerinin tasvirî bir çalışması henüz yapılamamıştır. Yapılan çalışmalar belli kavramların belli ağız bölgelerinde nasıl adlandırıldığını tespit etmeye yöneliktir[22]. Türkiye'de 1932-1934 yılları arasında yapılan derlemelerle ortaya çıkan 6 ciltlik *Türkiye Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* ve 1952-1959 yıllarında yapılan ikinci bir derleme faaliyeti ile tamamlanmış olan 12 ciltlik *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü'*nü andırmaktadır[23].

Türk Lehçeleriyle İlgili Ağız Çalışmalarında Karşılaşılan Zorlukların Çözümü

Kanaatimce çözüm aslında çok basittir: Türk Dünyası'ndan lisans düzeyinde az-çok dil bilimi veya filoloji eğitimi almış genç araştırıcıların yüksek lisans, doktora çalışmalarını, ağız araştırmaları konusunda tecrübeli Türkiyeli öğretim elemanlarının danışmanlığında yapmaktır. Böylece iki yetkinlik bir araya gelerek ortaya verimli bir sonuç çıkacaktır. Örnek: **İbragimov**, Zhumagali, 2020, *Siri Derya Boyu Kazak Ağızları (Kızıl Orda ve Türkistan Arası)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Muğla.

Sonuç

Sonuç olarak şöyle denebilir: Türkiye'de ve diğer ülkelerdeki Türklük bilimi kurumlarında Türk lehçeleriyle ilgili epeyce çok araştırma yapılmış ve yayımlanmıştır. Fakat Türkiye dışındaki Türk lehçelerinin ağızlarını inceleyen çalışmalar, yok denecek kadar az ve

[22] Meselâ bk. Koç 2014.

[23] Bk. Büyükakkaş 2009.

yetersizdir. Bu konu ise, Türklük bilimi açısından çok önemlidir. Çünkü 'gerçek' Türkçe, Türk Dünyasının ağız metinlerinin incelenmesi sayesinde daha iyi bilinebilecektir.

Türkiye dışındaki Türk Dünyasında Türklük bilimiyle ilgili çalışmalar İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya Türkolojisinin yönlendirmesiyle gelişmiştir. Ancak yine belki bu sebeple tarihî Türk lehçeleri metinlerin yazı özelliklerini gerçek anlamda bilen ve değerlendiren elemanlar yetiştirilmemiş; bu konudaki çalışmalar yetersiz kalmıştır.

Bundan sonra Türkiye'de yapılan tarihî Türk lehçeleri ve ağızlarla ilgili çalışmaların sonuçlarından faydalanarak Türk Dünyasındaki Türklük bilimciler önemli çalışmalar yapabilir. Bunun için Türk Dünyasından kendi tarihî metinlerine kolay ulaşabilecek ve kendi ağız bölgelerini iyi tanıyan ve genç araştırıcıların yüksek lisans, doktora çalışmalarını, tarihî metinler ve ağız araştırmaları konusunda tecrübeli Türkiyeli öğretim elemanlarının danışmanlığında yapması gerekir. Böylece iki yetkinlik bir araya gelerek ortaya Türklük bilimi için verimli bir sonuç ortaya çıkacaktır.

Kaynaklar

1. Arat, Reşid. Rahmeti - Ahmet Temir, 1976, Türk Şivelerinin Tasnifi, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 305-327.
2. Aratan, Ekrem Ural, 1965, *Kâşgar Ağzından Derlemeler,* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
3. Arıkoğlu, Ekrem, 2006, Türkiye'de Sibirya Çalışmaları, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi 21*, s. 7-24.
4. Aydın, Erhan, 2008, Türk Runik Kaynakçası, Çorum: KaraM Yayınları.
5. Aydın, Erhan, 2010, Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Türkiye'de Yapılan Çalışmalara Bir Bakış, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni (Afyonkarahisar 18-20 Kasım 2009)*, İzmir.
6. Baskakov, N. A. ve diğerleri [Yayımlayan], 1966, *Yazıki Naradov SSSR II. Tyurkskie Yazıki*, Moskova.
7. Biray, Nergis- Esra Gül Keskin, 2015a, Türkiye'de Kazak Türkçesi Üzerine Yayımlanmış Dil ve Edebiyat Konulu

Makaleler ve Bildiriler, *Eurasian Education (Evraziya Bilimi / Evraziyskoe Obrazovaniye),5 (5) 2015*, s. 17-27.
8. Biray, Nergis, 2015b, Türkiye'de Kazak Türkçesi Üzerine Yayımlanmış Dil ve Edebiyat Konulu Makaleler ve Bildiriler, *Eurasian Education (Evraziya Bilimi / Evraziyskoe Obrazovaniye),7 (7) 2015*, s. 12-25.
9. Bulut, Serdar, 2013, Türkiye Türkçesi Ağızları Üzerine Çalışma Yapılmayan İl ve İlçeler, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 8/1 (Winter 2013)*, s.1129-1149.
10. Büyükakkaş, Ahmet, 2009, Türkiye Türkçesi Ağız Sözlükleri Üzerine Bir Deneme, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 4/4 (Summer 2009)*, s.184-195.
11. Çağatay, Saadet, 1951, Karaçay'ca Birkaç Metin, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 9, 3*, s. 277-300.
12. Çağatay, Saadet, 1977, *Türk Lehçeleri Örnekleri II (Yaşayan Ağız ve Lehçeler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları.
13. Çolak, Doğan, 2013, Türkiye'de Sibirya Türk Topluluklarının Halk Edebiyatı Hakkında Yapılmış Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, *Siberian Studies (SAD) 1,3 (2013)*, s. 61-70.
14. Deny, Jean ve diğerleri [Yayımlayan], 1959, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, *Tomus Primus*, Aquis Mattiacis.
15. Doğanay, Hayati, 1995, Türk Dünyası'nın Siyasi Sınırları, *Doğu Coğrafya Dergisi, 1,1*, s. 132-154.
16. Ercilasun, Ahmet Bican ve diğerleri, 1991, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
17. Ercilasun, Ahmet Bican, 1993, Türk Dünyasının Dil Birliği Mes'elesi, *Türk Dünyası Üzerine Makaleler-İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 65-75.
18. Ercilasun, Ahmet Bican ve diğerleri, 2007, Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: Akçağ Yayınları.
19. Erdem, Mehmet Dursun-Serdar Yavuz-Mehmet Gürlek-Ayhan Dost, 2013, *Eski Anadolu Türkçesi Bibliyografyası*, İstanbul: Kesit Yayınları.

20. Emre, Ahmet Cevat, 1949, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme) I. Fonetik,* İstanbul: Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
21. Ergin, Muharrem, 1971, *Azeri Türkçesi,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1633).
22. Gülensoy, Tuncer-Ercan Alkaya, 2011, *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*, Ankara: Akçağ Yayınları.
23. Gülensoy, Tuncer, 2012, *Türkiye Türkologları ve Türk Diline Emek Verenler 1, (1800-1950: Türkolojinin 150 yılı),* Ankara: Akçağ Yayınları.
24. Gülensoy, Tuncer, 2015, *Türkiye Türkologları ve Türk Diline Emek Verenler 2, (1951-1961)*, Ankara: Akçağ Yayınları.
25. Hüseyin Kâzım Kadri, 1927; 1928; 1943; 1945, *Büyük Türk Lügati I-IV,* İstanbul: Devlet Matbaası, İstanbul, Maârif Matbaası.
26. İsakov, Abdurasul, 2010, Kırgızlar ve Kırgızistan Tarihi ile İlgili Türkiye'de Yayımlanmış Bilimsel Çalışmalar (1910-2009), *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları 5, 9*, s. 101-131.
27. İsakov, Abdurasul, 2015, Kırgızlar ve Kırgızistan Tarihi ile İlgili Türkiye'de Yayımlanmış Bilimsel Çalışmalar (2010-2014), *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları 9, 19*, s. 145-161.
28. Johanson, Lars, 1993, Zur Geltung Türkischer Schriftsprachen und Schriftsysteme*, Türk Kültürü Araştırmaları 30*, s. 165-178.
29. Koç, Kenan, 2014, *Türkistan Diyalektisiniñ Söz Korı*, Almatı. [ISBN 978-601-298-262-6]
30. Kononov, Andrey Nikolayeviç, 1972, *İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii*, Leningrad: Akademia Nauk SSSR.
31. Oral, Mustafa, 2004, Türkoloji Tarihinde 1926 Bakû Türkiyat Kongresi, *Türk Dünyası 17 (Bahar 2004)*, s.107-129.
32. Özkan, Fatma, 1997, *Osmaniye Tatar Ağzı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
33. Paasonen, H., 1950, *Çuvaş Sözlüğü,* İstanbul: Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
34. Pekarskiy, E. K, 1945, *Yakut Dili Sözlüğü*, İstanbul: Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
35. Solak, Fahri, 2004, Kırgızistan ile İlgili Türkçe Bibliyografya (Tezler-Kitaplar-Makaleler), *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 4, 9*, s. 67-115.

36. Sçerbak, Aleksandr Mihayloviç, 1962, *Grammatika Starouzbekskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad-Moskva: Akademia Nauk SSSR.
37. Şahin, Liaisan, 2010, Russian Turkology: From Past to Present, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 8, 15*, s. 591-644.
38. Tamir, Ferhat, 1989, *Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri (Gramer-MetinSözlük)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
39. Tekin, Talat, (1991, A New Classification Of The Turkic Languages, *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, s. 5-18.
40. Taymas, Abdullah Battal, 1968, *Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
41. Turgunbayev, Caştegin, 2013, Kırgızistan ve Kırgızlar ile İlgili Türkçe Akademik Çalışmalar Bibliyografyası (2009-2012), *Türük. Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi 1, 1*, s. 28-52.
42. Uğurlu, Mustafa, 2000, Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve "Abay Yolu" Romanı, *Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 15 (Güz 2000)*, s. 59-80.
43. Uğurlu, Mustafa, 2001, Türk Lehçelerinin Aktarımında Valenz Sözlüklerinin Önemi, *Doğu Akdeniz Üniversitesi, Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri* [Yayımlayan: Nurettin Demir - Emine Yılmaz], Gazimağusa, s. 197-206.
44. Uğurlu, Mustafa, 2002, Kırgız ve Türkiye Türkçesi Arasında Bire Bir Kelime Eş Değerliği. "Camiyla" Romanındaki Meseleler Üzerine, *Scholarly Depth and Accuracy. A Festschrift to Lars Johanson* [Yayımlayan: Nurettin Demir-Fikret Turan], Ankara, s. 389-401.
45. Uğurlu, Mustafa, 2004, Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eşdeğerliği, *Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 29 (Bahar 2004)*, s. 29-40.
46. Ülküsal, Müstecib, 1970, *Dobruca'daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
47. Yılmaz, Gülşah, 2013, Türkiye'deki Kazan-Tatar Türkçesi Çalışmaları Üzerine Açıklamalı Bir Bibliyografya Denemesi, *Türük. Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi 1, 2*, s. 289-321.

48. Yudahin, K. K., (Tercüme: Abdullah Taymas), 1945; 1948, *Kırgız Sözlüğü I-II,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
49. Yüksel, Zuhal, 1989, *Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı,* Ankara: Türk 2Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

TÜRK DİLİNİN KAVRAM ÜRETME YETKİNLİĞİ

Prof. Dr. Ali AKAR
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Muğla/TÜRKİYE

Giriş

İnsanın ilk sosyal organizasyonlarından biri olan devletler, tarih boyunca çeşitli ekonomik, siyasal ve süreçlerden geçerek oluşumlarını tamamlamışlardır. Bu etkenlerin her biri, bir diğeriyle karşılıklı etkileşimde bulunarak olgunlaşıp toplumsal bir dinamik kazanmış ve modern toplumun ortaya çıkışını hazırlayan unsurlar olarak tarihteki yerlerini almışlardır.

Önce modern topluma gelinceye kadarki toplumsal gelişimin tarihine kısaca bir göz atmak gerekecek. Bilindiği üzere insanlık tarihi tarım devriminden sonra (yaklaşık M.Ö. 10000) ekonomik ve toplumsal gelişimini "toprağa bağlı tarımcılık" ve "hayvan beslemeye bağlı göçerlik-göçebelik" olmak üzere iki temel hayat tarzı üzerinde sürdürmüştür. Tarım toplumları erken dönemde (M.Ö. 3000-3500) ekonomik artı değer üretip zihinsel faaliyetlerini dil ve yazı aracılığı ile kurumlaştırırken, hayvancılıkla uğraşan göçebelerin yazıyı keşfi ve kullanımları, ancak yerleşikliğe geçtikten yahut yerleşik toplumlarla yoğun kültürel ilişkiye girmelerinden sonra mümkün olabilmiştir. Bunun için bir tarih vermek mümkün değil, çünkü bu, dünyanın değişik coğrafyalarındaki toplulukların yerleşikliğe geçme süreçlerine bağlı olarak değişebilmektedir. Günümüzde bile bu yaşam tarzına bağlı topluluklar olduğuna göre bu sürecin devam ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Yukarıda belirttiğimiz gibi yerleşik hayata geçen toplulukların zihinsel etkinliğini sağlayacak ve bunu bilgi birikimine dönüştürecek "zihinsel artı değer" ise ancak dil ve yazı yoluyla mümkün olabilmiştir. Bu bakımdan, dilin toplumsal önemi, yazının bulunuşuna kadar sözlü toplumsal birikimi sağlamak ve bunları

"yazılı" döneme kadar biriktirerek zihinsel artıyı yazı sonrası döneme taşımak olmuştur. Fakat dil, ancak yazının keşfinden sonra tarihî bir rol kazanarak toplumsal birikimi geleceğe aktarmanın aracı olmuştur. Bu yönüyle dil, ulus öncesi toplumun her türlü bilgi, kültür ve deneyimlerini yazı aracılığı ile sonraki kuşaklara aktararak toplumsal sürekliliği sağlama görevini üstlenmiştir. Bu yüzden, tarih yazı ile başlar. Her ne kadar yazı öncesi toplumların yaşantılarına ait bulguları arkeoloji yoluyla elde edebiliyorsak da bunlar, daha çok maddî kültüre ait veriler olarak değerlendirilmektedir.

Göçebe yahut göçer – Türkler için göçevli tabiri daha uygun görülüyor- topluluklardaki dilin toplumsal işlevi tarımcı toplumdan biraz daha farklı gelişmiştir. Yazının bulunuşu her ne kadar henüz yerleşiklik-göçerlik aşamasından önce olsa da kullanılışı ile ilgili farklı uygulamalar vardır. Tarım toplumu, yazıyı öğrenmekle yetinmemiş, bunu kurumlaştırarak toplumsal-zihinsel artının aktarılmasında kullanmıştır. Kimi göçebe toplumda ise yazı bilinen ama yaygınlaşmamış bir araç olduğu için zihinsel üretimin taşıyıcılığı noktasında bir rol üstlenememiştir.

Tarımcı topluluklarla göçebe topluluklar arasında dili kullanma noktasında farklılaşmalar erken dönemlerde oluşmaya başlar. Tarımcı topluluk, dili yazı esasına göre kurumlaştırırken, göçebeler onu sözlü iletişim aracı olarak geliştirme yoluna gitmişlerdir. Bu bakımdan her ne kadar bu çağlarda yazının toplumsal kurumsallığı ve yaygınlığı söz konusu değilse de tarımcı topluluk için yazı dili, göçebe topluluk için sözlü dil başat bir edim olarak görülür. Tarım havzalarında bulunan Mezopotamya, Mısır, Çin ve İndus (Hint) uygarlıkları yazılı dil merkezli bir uygarlık oluştururken[24] hayvancılığa dayalı göçebe uygarlığa sahip olan değişik kültür çevrelerinde (Andronova, Karasuk) sözlü dilin geliştirildiği tahmin edilmektedir[25]. Bu noktada göçebe toplulukların sözlü dili kullanma ve bu dil ile doğayı keşfetme konusunda yerleşiklere göre daha ileride oldukları tespit edilmiştir.

Ortaçağ Batı toplumundaki derebeyliklerin çözülüşü ve burjuvazinin ortaya çıkışı ile tarihin yönü değişmiş, orta sınıf

[24]Tabii bu noktada unutulmamalıdır ki yazının bilinmesi ve kullanılması ile yaygınlaşması farklı şeylerdir. Yazının yaygınlaşarak toplumun büyük bir çoğunluğu tarafından bilinmesi ancak XX. yüzyılda teknolojinin gelişmesi ile olmuştur.

[25]A. P. Okladnikov, "Tarihin Şafağında İç Asya", (Çev.: Alâeddin Şenel), *Erken İç Asya Tarihi*, Derleyen: Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.

burjuvazisi kendi ekonomik ve kültürel haklarının korunması noktasında yeni bir toplum modelinin doğuşunu hazırlamıştır. Bu toplum modeli her ne kadar burjuvazinin "ekonomik" gerekçelerini önceler bir konumda olsa da, siyasal ve toplumsal dinamikler, ekonomik gerekçelerle –en az onun kadar önemi haiz olarak- ön plana çıkmaya başlamıştır. Ulus-devlet modeli modern devletin ayakta durması ve siyasal erkini sürdürebilmesi için başka etmenlerin de bulunması gerekiyordu. Çünkü ekonomik süreklilik ve istikrar için toplumsal birlik ve bu birliğin tesisini sağlayan başka toplumsal dinamiklerin beslenmesi gerekiyordu. Bunların başında ulusun temel "ayırt edici bileşke"si vatan, milliyetçilik ve bunların doğal sonucu olarak da dil kavramları gelmekteydi[26]. Modern ulusun inşasında dil, toplumu kendi içinde "birleştirirken", onu öteki toplumlardan da "ayırt etme" gibi birbirine pekiştiren ikili bir işlev üstlenmişti. Böylece ulus kimliğinin kuruluşunun temel harcı atılmış, ekonomik gerekçelerin asla yeterli olamayacağı, toplumu bir arada tutacak, ona "ekonomi-dışı" bir arada kalma motivasyonu kazandıracak "tutkal" bulunmuştu. Bu "toplumsal tutkal", aynı zamanda her türlü ekonomik ve siyasal ortamın hazırlanışını temin ve tesis eden önemli bir aktördü.

Dil ve Düşünce

İnsan dille duyar, düşünür; dilini geliştirirken aslında kendi düşünce dünyasını yeniden tasarlar. Bu yüzden, insanoğlunun en önemli imkânı dildir. Dil bu yönüyle, düşüncenin hem nesnesi hem de öznesidir. İnsan, dil yetisi sayesinde ürettiği değerler sistemiyle "insan" olmuştur. Onun uygarlık ve kültür adına oluşturduğu bütün değerler bileşkesi bir bakıma dil kazanımlarının ürünüdür.

Dil ve düşünce birbirini karşılıklı olarak etkilemiş, tamamlamıştır.

İnsanın zihinsel bakımdan olgunlaşmasını dilin gelişme süreçlerinden de takip edebilmekteyiz. Üç bin yıl önceki dillerin söz varlıkları ve buna bağlı olan oluşturulmuş değerler dünyası günümüz dillerinden çok farklıydı. İnsan, yüzyıllar boyunca, kendi ruh ve zihin dünyasındaki iç gelişimi ile diğer insanlar ve toplumlarla olan dış gelişimini dil üzerinden yürütmüştür. Diğer taraftan dil, kendi içinde yeni söz bütünleri oluştururken, kültür de başka dillerden yeni kelime

[26]Bernard Levis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s.

ve kavram alanları ödünçleyebilmektedir. Bu bakımdan bütün zihnî etkinliklerin temelini dil oluşturmaktadır. Bu etkinlikler dil dünyasında meydana kurmacalardır. Düşünme yöntemi bilgisi olarak tanımlanan felsefe de dilin imkânları nispetinde varlığını ortaya koyar. Felsefi manada varlık, dil dünyasında oluşan kavramsal bir olgudur.

Bir dille düşünmek, aynı zamanda o dille bilgi üretme ve insanın evrende var oluş şekillerini ifade etmek anlamına gelir. Bir dilin bilgi üretme ve varlığı anlamlandırması yetkinliği ile felsefi bakımdan gelişmişliği doğru orantılıdır. Dil bu yönüyle bir varlık tasarımıdır.

Sümer metinlerinden itibaren takip edebildiğimiz modern uygarlık aynı zamanda bir dil tarihidir. Yazıyla ilk tanışan insan, onu düşüncesindeki formel yapılarla özdeşletirerek *ideograf*lar (=düşünce yazıları) geliştirmiştir. Düşünce, dilin grafik ortamını ve iletişim şekillerini belirlemiş gibidir. Örneğin, Eski Çin yazısında "sel" sözcüğü, "su" ve "sinirli" ideogramlarımdan oluşturulmuştur. Böylece insanmerkezli düşünce üretme melekesi, "sel" göstergesini sinirli+su ideogramlarıyla metafor düzeyinde bir birleştirme işlemi gerçekleştirmiştir. Dil, buna benzer zihinsel tasarımlarla beynin somuttan soyuta geçiş yapmasının yolunu açmıştır. Zihinde tasarlanan düşünce dille ifadeye dökülürken değişik formlara girmekte böylece dil-düşünce ilişkisi temel bir paradigma olarak felsefenin gündemine oturmaktadır.

Felsefe ile dil arasındaki ilişki üzerinde ilkçağ filozofları da düşünmüşlerdir. Pythagoras'un nesne ile onun adı olan kelimeler arasındaki ilişkinin doğallığına karşı Demoklitos'un uylaşımcılık teorisinden başlayan tartışmalar, XX. yüzyılın başına kadar devam etmiştir. Bu yüzyılda Ludwig Wittgenstein (1889-1951) ile dil-felsefe ilişkileri yeni bir ivme kazanmıştır. Wittgenstein, *Tractatus* adlı eserinde, bütün felsefi problemlerin anahtarının dil olduğunu belirttikten sonra felsefi çözümlemelerde temel hedefin, anlamlı ve anlamsız önermelerin farkını ortaya koymak olduğunu belirttikten sonra "*felsefenin tamamı, aslında bir dil eleştirisidir"* demiştir.

Dil, felsefi bir fenomen olduğu kadar sosyolojik bir olgudur da. Toplumsal değişim, dönüşüm ve gelişim hareketlerinin hepsini dilden takip etmek mümkündür. Toplumların yazılı dönemlerinden çok daha uzun yazılı olmayan "sözlü kültür çağları" vardır. Modern insanın tarihi 170 bin yıl olarak hesap edilmektedir. Yazı ise 5-6 bin yıllık bir teknolojik "icat"tır. Yani bundan 30 bin yıl önceki atalarımız bizim

gibi konuşuyor, düşünce üretiyordu, fakat yazamıyorlardı. Bu dönemlerdeki dilsel üretimler hâliyle yazıya geçmemiştir. Bu yüzden, dile, yazı üzerinden bakmamak gerekir. Sözlü dönemde üretilen söz kalıpları, atasözleri, deyimleşme, kavram oluşturma gibi dil içi gelişmelerin tarihi çok öncelere gitmektedir. Bu, dünyanın bütün toplumları için geçerlidir. Hiçbir toplum başlangıçtan beri şehirli değildi. Şehirler neolitik dönemde uygun iklim koşullarında ve su havzalarında kurulan ilkel yerleşim yerlerdir. Sümer, Akdeniz, Mısır, Maya ve İndus uygarlığı bunların ilk akla gelenleridir. Sonraki yüzyıllarda nüfus hareketleri sonucunda ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümler başladı.

Konuya yerleşiklik-göçebelik açısından bakılınca bütün insanların önce göçebe oldukları görülür. Ya avcı göçebe, ya toplayıcı göçebe. Yukarıda sözünü ettiğimiz uygarlıkları kuranların hepsi için bu geçerlidir. Kimi toplumlar erken dönemde su ve tarım havzalarına gelip tarımcı oldular, kimileri ise bu bölgelerine çok uzağında göçebe yaşam tarzlarını devam ettirdiler. İnsanlık tarihi son beş bin yıldır artık değer üretmek amacıyla yerleşik uygarlığa geçme yolunu seçmiştir. Bu süreç hâlâ tamamlanmış değildir.

Şimdi meseleyi düşünme ve düşünce tarihi üzerinden ele alalım. Düşünce dil ile üretiliyorsa, bütün insan topluluklarının kendi hayati ihtiyaçlarını karşılayacak, dünyayı ve eşyayı işaretleyecek bir dilleri ve buna bağlı olarak ürettikleri kavram dünyaları vardır. Sümerli çiftçi yahut Atinalı tüccar çevresindeki varlığı anlamlandırdığı kadar Moğolistan'daki yahut Polonezya'daki göçebe de aynı derecede adlandırıyordu. Örneğin, Polonezya yerlileri 300 çeşit bitkiyi ayrı ayrı adlandırdıkları kayıtlara geçmiştir. Bu ne demektir? İnsan baktığını görür. Varlık dünyasını böyle anlamlandırır. Gelişmiş dil-gelişmemiş dil diye bir ayrım yapmak dilbilimde abesle iştigaldir. Dil, insana has ve biyolojik olarak herhangi bir hasarı olmayan herkeste kol, bacak, göz, burun gibi var olan bir melekedir. Düşünce eylemine gelince bu doğrudan çevresel, biyolojik yaşamla ilgilidir. Artık değer üreterek gündelik hayatını idame ettirecek yiyecek ve barınma ihtiyacını karşılayan her insan potansiyel bir düşünce adamıdır. Bu bakımdan toplumların düşünce üretmeleri dille, genetik yapılarıyla ilgili değildir. Onların yaşam tarzlarındaki değişikliklerle ilgilidir. 170 bin yıldır var olan modern insan niçin son beş bin yılda yazıyı buldu, tarım yaptı, şehirleşti? Çünkü son beş bin yılda hayatını idame edecek ve artık

değer üretecek yaşam havzalarına yerleşti.

Türkçe ve Düşünce

Felsefenin dil ile ilişkisinin temelinde terimler ve kavramsallaştırma yatar. Kavramsallaştırma mantığı dilde önemli bir yer tutar. Batı dillerinde dil-felsefe ilişkisi üzerinde oldukça zengin bir literatür bulunmasına rağmen Türk dilinde kavram üretme, soyut ifadeleri adlandırma yetisi üzerinde fazlaca bir çalışma yapılmış değildir. Bu sebeple, biz bu yazıda, Türkçe metinlerde söz üretme ve bu üretilen sözlerin soyutlanabilirliği ve bunun dildeki işlevselliği üzerinde duracağız.

Bu sosyal gerçeklik Türkler için de geçerlidir. Türklerin büyük bir bölümü VIII. yüzyıla kadar soğuk ve karasal iklim kuşağında göçebe bir hayat tarzına sahipti. Dolayısıyla yazı ve yazılı kültürle, şehir uygarlığı ile tanışmaları diğer toplumlara göre daha geç gelişti. Bu sosyal gelişme ve değişmeyi dil gerçekliği üzerinden de takip edebiliyoruz. Göçebe döneminde dilde daha çok hayvancılık ve bu hayata bağlı kelime ve kavram dünyası hakimken, VIII. yüzyıldan sonra yavaş yavaş yerleşik uygarlıkla ilgili kavram alanları oluşmaya başlamıştır. Bu gayet doğal ve olması beklenen bir gelişme sürecidir. Ben Türkçeye bundan farklı olarak bakmak istiyorum. Göçebe yaşam tarzının devam ettiği dönemden kalan metin verilerinde de düşünce üretimine dair birçok söz ve kavramın olduğu saptanmıştır. *Tonyukuk yazıtı*ndaki bilgece sözler ve düşünce kalıpları bunun en iyi delili sayılabilir.

Türk dilinin yapısal özellikleri yahut imkanları düşünce metinleri oluşturulmasına uygun mudur? 18. yüzyılda Avrupa'da başlayan karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarında analitik diller grubuna giren Hint-Avrupa dillerinin fikir üretmeye daha yatkın olduğu ileri sürülmüştür. Malum olduğu üzere dünya dillerinin bir sınıflandırılması da analitik diller-sentetik diller olarak yapılmaktadır. Analitik diller söz yapımında ve söz diziminde farklı yapılar kullanırlar. Sentetik dillerde ise söz ve cümle dağıtılmaz, bir bütündür, tahlilî, analitik, çözümleyici değildir. Bu yönden, Batılı dil ve felsefe adamlarının bir bölümü sentetik dillerle düşünce üretilemez gibi bir yargıya sahiptirler. Bunlara göre Batı dillerindeki önek (prefix) yapısı Türkçede bulunmaz. *in, im, de, re, anti, con, supra, meta, hypo, hiper, ultra…* bu eklerle oluşturulan düşünce yapıları, kavramlar sentetik

dillerle oluşturulamaz.

Türk dilinin düşünce üretme yolu ve yapısı biraz daha farklıdır. Batı dillerinde bu eklerle oluşturulan kavramlar Türkçede son eklerle karşılanır. Örneğin batı dillerindeki olumsuz yapılar +sız ile olumlu yapılar da +lı ile oluşturulur. Akıl-*lı*, akıl-*sız* gibi. Bunun yanında sıfat derecelendirmeleri farklı kelimelerle yapılır. *İyi > daha iyi > en iyi* gibi yapılar.

Hint-Avrupa ve Sami dillerinde fiil kökleri değişik çekimlere girerek farklı anlamda fiiller oluşturmaktadırlar. Türkçede ise kök sabittir, ondan ancak eklerle yeni anlamlı birlikler oluşturulabilir. Türk dilinin fiil çeşitliliği ve fiil yapma ekleri yeni kavramları karşılayacak imkânları içinde barındırır. *bilmek* fiilinden *bilgi, bilim, bilgin, bilgili, bilgisiz, bilici, biliş, bilme, bilmeme…*kelimeler üretilebilmektedir. Yahut *u-mak* "muktedir olmak" fiil kökünden, *u-z* "muktedir", *u-ç-* "uçmaya muktedir olmak", *u-t* "ütmek, muktedirin yaptığı iş", *uz-luk* "maharet", *uz-un* "geniş, uzak", *ut-ku* "ütme, kazanma, zafer", *ut-uz-* "yenilmek", *utguçı* "yenen, yenmiş olan... Yani bir yandan farklı ve çeşitli fiiller ile bunlardan eklerle yapılan yeni yapılar oluşturulurken diğer taraftan köklerin değişmemesi ilkesini kendiliğinden geçersiz kılmaktadır.

Tarihî dönemlerde Türk dili ile oluşturulan sözlü ve yazılı metinlerde Sokrates'ten Kant'a kadar birçok batılı filozofun konusu olan kavram alanlarına ait "tanrı", "insan", "varlık", yokluk", "ben", "özveri", "inanç", "düşünme", "ölüm" gibi sözcükleri ve bunların anlam alanlarına ait kavramlar kullanmıştır. Bunda dilin yapısal özelliklerinin önemli katkısı olmuştur.

Eklemeli bir söz üretme sistemine sahip olan Türk dilinin söz ve kavram oluşturma bakımından imkânları son derece zengindir. Bunlar, sözlü ve yazılı metinlerde binlerce yıldır işlenegelmiştir. Dilimizin ilk yazılı metinleri olan Orhun Abidelerinde soyut (mücerret) anlamlı birçok kelime, dili konuşanların zihinsel gelişmişliği yanında dilin de bu yöndeki imkanlarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu dönem metinlerinde yer alan, *tanrı* "Tanrı", *kut* "yönetme yetkisi", *öd* "zaman", *yarlıkamak* "bağışlamak", *kaganın sabin almatin* "hakanının sözünü dinlemeden", *boşgur-* "düşünmek", *bilig bilmez kişi* "cahil", *köñülteki sabımın urturtum* "gönlümdeki sözü [taşa] işlettim". Sosyal hiyerarşiyi gösteren sözler: *eçü apa* "ata ecdat", *beg, kişi, ogul, iniygün* "küçük yeğenler" *oguş* "kabile" *bod,* "boy", *bodun* "boylar

birliği". Soyutlamayı gösteren sayı sözleri, yön adları: *kün togsık "doğu", kün batsık "gün batısı" kurıgaru* "batıya doğru", *yırıgaru* "kuzeye doğru". Kavramsal zıtlıklar bildiren sözler: *bay-çıgay* "zengin fakir", *kün-tün* "gece gündüz", *ilgerü-keri* "doğu batı", *koyn-böri* "koyun kurt", *içre-taşra* "iç dış", *kiçig-bedük* "küçük büyük". Kalıp sözler *tabgaç bodun sabı süçig agısi yimşak ermiş* "Çinlilerin sözü tatlı, ipeği yumuşakmış", *bir kişi yañılsar oguşı bodunı bişükiñe tegi kıdmaz ermiş* "(Çinliler), bir kişi yanılsa (onun) soyunu sülalesini yok ederlermiş". *ırak erser yablak agı birür yaguk erser edgü agı birür* "(Çinliler bir topluluk) uzaktaysa kötü hediyeler, yakında ise iyi hediyeler verirler." *türük bodun tok arkuk sen āçsık tosık ömez sen bir todsar āçsık ömez sen* "(Ey) Türk milleti, sen tok gözlüsün. Acıkınca tokluğu, doyunca da açlığı düşünmezsin!". *çıgań bodunug bay kıltım az bodunug öküş kıltım "Yoksul halkı zengin hâle getirdim, az (sayıda) olan halkı çoğalttım."* Paralellikler edgüti *eşid katıgdı tiñla* "İyice işit, adamakıllı dinle", *süçig sabıña yemşak agısıña* "tatlı sözüne yumuşak ipeğine". Uygur döneminde *tükel bilig kişi* "her şeyi tam bilen kişi, filozof".

Bunun yanında Uygur dönemine ait söz varlığı da Türkçenin tefekkür imkânlarının genişliğini gösteren örneklerle doludur. *abınık* "sakin, dölek, huzurlu", *adgançız* "başına buyruk, hür", *adgangu* "tefrik ve temyiz etme yetisi", *alkıg* "geniş, genişlik", *alku* "hep, hepsi, tümel", *amıl* "sakin, huzurlu", *anlamak* "anlamak", *anuk* "hazır", *arbalamak* "büyülemek, sihirlemek", *arıg* "temiz, arı, mukaddes", *arıgsızlık* "pis olma durumu", *esen tükel* "sağ selamet" *asıg* "fayda", *aşnu* "önce, evvel, evvelki", *atamak* "ad vermek, varlığa isim koyma", ayıg "kötü, fena", *ayıg bilge* "fitneci", *azag* "yanlış yola sapma", *azıtmak* "düzensiz hale koymak", *barça* "hepsi", *belgü* "alamet, işaret, sembol", *belgelüg* "belirli olan varlık", *belgürme* "ortaya çıkarma, zuhur ettirme", *bitig* "kitap; yazı; harf", *bilig* "bilgi", *biligsizlik* "cahillik", *bitigçi* "kâtip, yazıcı", *bögü* "hakim, bilgin"; *buyan* "sevap" (<Sans. *punya*); *çag* "zaman, dönem", yalnızca *ölüm*le ilgili; *ölgülüg, ölmek, ölmek emgek* "can çekişme", *ölüg* "ölü", *ölmeklig* "ölümlü, fani", *ölüm* "ölüm", *ölümlüg* "ölümlü", *ölürgü* "öldürme", *ölürmek* "öldürmek", *ölürtmek* "öldürmek", *ölüt-* "katletme", *ölütçi* "katil", *ömek* "düşünme" *ök* "düşünce"

Kutadgu Bilig, özgün Türk düşüncenin ilk eseri sayılır. Yusuf Has Hacib, kendi çağına kadarki siyasetnameleri örnekseyerek

oluşturduğu bu eserinde hem içerik olarak hem de biçimsel bakımdan Türkçenin imkânlarındanen iyi şekilde yararlanmış gözükmektedir. Baştan sona bir düşünce, öğüt ve tefekkür metni olan bu eserde yer alan 6 binden fazla kelimenin büyük bir bölümü Uygur tecrübesinden faydalanılarak kullanıldığını göstermektedir. Bu eserde yer alan düşünce kavram alanına giren "ileri öğeler"in bazılarını şöyle sıralamak mümkündür. *kiŋeşmek* "karşılıklı danışmak", *kiŋeşçi* "müşavir", *kirtü* "gerçek", *kodkı* "alçakgönüllülük", *kokuz* "boşluk, eksiklik", *koltgu* "muhtaçlık", *koltguçı* "muhtaç", *komı-* "heyecanlandırmak", *kök* "temel, esas, kök", *köŋüldeş* "gönül arkadaşı", *köni* "doğru", *könilik* "doğruluk", *menge* "beyin", *mengü* "edebi, sonsuz", *mengülük* "sonsuzluk", *ömek* "düşünmek", *öç* "kin, intikam", *öd* "zaman", *ödlek* "felek", *ödrüm* "seçilmiş", *ödründü* "seçilmiş", *ödürmek* "seçip ayırmak", *ög* "akıl, anlayış", *ögdi* "sena, alkış", *yavlak, yavuzlık* "kötü, kötülük"…

Anadolu'ya gelindiğinde Türkçe ile yeni bir uygarlığın temelleri atılmıştır. Özellikle XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı imparatorluğu bir küresel güç olmuştur. İstanbul, bilim, sanat, kültür faaliyetlerinin dünya başkenti durumuna yükselmiştir. Fakat dil ile düşünce ilişkisi 16. yüzyılda medrese programlarında pozitif bilimlere daha az yer ayrılması ve üstüne üstlük Türkçenin Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalarla gittikçe bilim ve sanat alanından çekilmesi sonunda Türk düşüncesinde uzun sürecek bir duraklama dönemine girilmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra akla ve bilime dayalı pozitif düşünce geleneğinin yeniden canlandırılması bu alanda önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde Türkçenin bilim, eğitim, kültür ve sanat dili olması yolunda önemli atılımlar yapılmıştır: Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Harf devrimi, Türk Dil Kurumu'nun kurulması, Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzlarının oluşturulması, halk dilinden Türkçe kökenli sözcük ve terimlerin derlenip yazı diline geçirilmesi, Türk dilinin bütün büyük eserlerinin yeni yazıyla tekrar yayımlanması bunların ilk akla gelenleridir.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse Türk dili yapısında esneklik, isim ve fiil köklerinin sonlarına getirilen eklerle yeni söz üretme, binlerce yıllık sözlü kültür geleneğinde oluşmuş deyim, atasözü ve diğer kalıp sözlerle her türlü zihnî eylemi ve buna bağlı olarak meydana getirilecek kavramları karşılamaya en uygun dillerin başında gelmektedir. Eğer bir "düşünme" sıkıntımız varsa bunu dilde değil

dilin kullanıcılarındaki entelektüel gecikmişliğe bağlamak daha doğru bir tespit olacaktır.

Kaynaklar

1. Akar, Ali (2016), "Dede Korkut Hikâyelerinde Dil ve Düşünce İlişkileri", *3. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi Bildiri Kitabı* (Editör: Prof. Dr. Metin Ekici), C. I, s. 81-93, İzmir.
2. Akar, Ali, (2019), "Hayat > Zihin > Dil İlişkileri Açısından Türkçe Kelimeler", *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı,* (Editörler: Ferruh Ağca-Adem Koç), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, s. 36-41.
3. Akar, Ali, (2020), *Bilge Tonyukuk Yazıtı*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
4. Arat, Reşit Rahmeti, (1979), *Kutadgu Bilig III*, Reşit Rahmeti Arat, İndeks, Haz. Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
5. Arat, Reşit Rahmeti, (1998), *Kutadgu Bilig II,* Reşit Rahmeti Arat, TTK Yayınları, Ankara (7. Baskı).
6. Arat, Reşit Rahmeti, (2007), *Kutadgu Bilig I,* Metin, Reşit Rahmeti Arat, Ankara, TDK Yay. Ankara (5. Baskı).
7. H0amilton, J. Russel, (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Çev. Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
8. Strauss, Claude L., (2008), *Yaban Düşünce*, (Çev. Tahsin Yücel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul (8. Baskı)
9. Tekin, Talat, (2014), *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (5. Baskı)

20.YÜZYILIN ÇÖZÜLEMEYEN SORUNLARI "RUSYA VE ÇİN'DEKİ ASILSIZ KORKULAR"

Prof. Dr. Varis ÇAKAN
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Ankara/TÜRKİYE

Özet

Pantürkizm, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında ortaya çıkan, Osmanlılık ve İslamcılık akımları karşısında bütün Türklerin tek vatanda ve tek bayrak altında birleştirilmesini amaçlayan bir fikir

akımı olup, bu 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Rus istilasına karşı kendini korumak isteyen Türk entelektüellerinin hararetle savunduğu bir ideolojiye dönüşmüştür. Rusya'daki bu entelektüel grubun attığı Pantürkizm ideolojisinin tohumları meyve vermeye başladı[27]. Rus yönetimi 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'da kendi hakimiyetini zorla kabul ettirdikten sonra Türk kökenli halkları Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetine ağırlık vermeye başlayınca Rus işgali altındaki Türk kökenli halklar Rusların Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı Türkçülük ve İslamcılık çerçevesinde birleşmeyi ilke edinen bir hareketi başlattı. Bu makalede Rusya ile Çin'in 20. yüzyılda Türkistan'ın doğusu ile batısında işgale karşı direniş gösteren Türk halklarını sindirmek ve asimile etmek için uyguladığı Anti Pantürkizm ve Anti Panislamizm politikaları incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Pantürkizm, Panislamizm, Rusya, Çin, Türkistan.

Giriş

Pantürkizm, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında ortaya çıkan, Osmanlılık ve İslamcılık akımları karşısında bütün Türklerin tek vatanda ve tek bayrak altında birleştirilmesini amaçlayan bir fikir akımı olup, bu 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Rus istilasına karşı kendini korumak isteyen Türk entelektüellerinin hararetle savunduğu bir ideolojiye dönüşmüştür. Rusya'daki bu entelektüel grubun attığı Pantürkizm ideolojisinin tohumları meyve vermeye başladı[28]. Rus yönetimi 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'da kendi hakimiyetini zorla kabul ettirdikten sonra Türk kökenli halkları Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetine ağırlık vermeye başlayınca Rus işgali altındaki Türk kökenli halklar Rusların Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetine karşı Türkçülük ve İslamcılık çerçevesinde birleşmeyi ilke edinen bir hareketi başlattı. Bu hareket aslında Rusların Panslavcılık ve Ruslaştırma gibi siyasi baskılarına verilen tepkiydi[29]. Osmanlı Devletinin bu bölgelere

---

27 Jacob M.Landau, Pantürkizm, (Türkçesi: Mesut AKIN), Sarmal Yayınları, 1999, s.17

28 Jacob M.Landau, Pantürkizm, (Türkçesi: Mesut AKIN), Sarmal Yayınları, 1999, s.17

29 Valeri Vozgrin, "Çarlık Zamanında Kırım'da Türk Milli Hareketi" , (Çeviren: Zeynep ZAFER), TÜRKLER , C.18, s.482.

yakınlığı ve üstelik bölgedeki insanlarla etnik ve kültür bakımından yakın olması hareketin hızlı yayılmasına sebep oluyordu. Aynı zamanda Panislamcılığı ile bilinen Osmanlı padişahı İkinci Abdülhamit bu hareketi destekliyordu.

Rusya'da Pantürkizm Tüm Rusya Müslümanlarının ortak bir kültürel ve siyasi hareket içinde bir araya gelmesi fikri, Çarlık Rusyası'nda eğitim görmüş Tatar ve Azeri aydınları arasında 20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren taraftar buldu.

Rusya'nın geçmişteki Anti Pantürkizm ve Anti Panislamizm Politikaları

Rusya Türklerinin kültürel uyanış hareketinin öncüsü Kırım'lı İsmail Gaspıralı idi. İsmail Bey'in çıkardığı Tercüman gazetesi, tüm Rusya Türklerinin kullanacağı ortak bir yazı dili oluşturmaya çalıştı. Bu dilin belkemiğini Türkiye Türkçesi oluşturacak, ancak tarihi Türk lehçelerinden de faydalanılacaktı. 1905 Rus Devrimi sırasında Gasprinski, Azerbaycan'lı Ali Hüseyinzade (Turan), Kazan Tatarları'ndan Yusuf Akçura, Başkurtlardan Zeki Velidi (Togan) Nijni Novgorod kentinde Tüm Rusya Müslümanları Kongresi'ni topladılar (15-28 Ağustos 1905). Kongre hareketinin diğer ünlü isimleri Azeri Ahmet Agayef, Kazan'lı Sadri Maksudi (Arsal) ve Hive'li Mustafa Çokayef (Çokay) idi. 1906'da devrim hareketinin başarısızlığa uğramasından sonra bu kişilerin birçoğu Rusya dışına kaçtı. Türkiye'de 1908 Devrimi'nden sonra oluşan özgürlük ortamında çoğu Türkiye'ye gelerek İttihat ve Terakki hareketi içinde yer aldılar.

20. yüzyılın başlarında Pantürkizmci milletçi uyanış konusunda Tatarlar ve Azerbaycanlı Türkler aktif rol oynuyordu. Birinci Dünya Harbi onların milli umutlarını besleyen bir fırsat olarak değerlendiriliyordu. Burada önemli bir nokta Osmanlılar ile Rusların karşıt kamplarda savaşıyor olmalarıydı.1916'da Tatar Kazı Abdurreşit İbrahim, Ali Hüseyinzade ve Yusuf Akçora gibi Tatar aydınlarla Azerbaycanlı aydın Ahmet Ağaoğlu Lozan'da toplanarak ABD Başkanı Wilson'a Rusya'daki dinsel, kültürel ve sosyo-ekonomik baskıyı dile getiren bir dilekçe takdim ettiler.

Birinci Dünya Harbinin sonuna doğru Çarlık Rusya İmparatorluğunun da çökmeye yüz tutmasıyla imparatorluğun içinde yaşayan siyasi yönelimli Türk gruplarının önüne çok daha somut biçimde seçenekler sunuluyordu. Pantürkizm ve Panislamizm ise tam

bağımsızlık, federal bir devlet içinde kültürel özerklik yada merkezi bir devlet içinde bölgesel özerklik gibi o dönemde tartışılan çözümler içinde genelde ikincil bir önem arz etmekteydi. 1917'de Moskova'da gerçekleşen Tüm Rusya Müslümanları Kongresi Müslüman dayanışması ve Türk temsilcilerinin egemenliğini gösterme girişiminde oldukça etkileyici olmuştu. Ancak kongrede toplumsal bir reform ya da din, kadınların konumu gibi konular üzerine yeterince uzlaşma sağlanamadı. Aslında kongreden Türk Müslümanların talebi üzerine somut siyasi kararların alınması bekleniyordu. Maalesef delegeler arasında din ve Türklük konusunda keskin bölünmeler oldu. Bu bölünmeler eski Rus İmparatorluğu sınırları içinde kalan Türk topluluklarını onun yerine kurulan Sovyetler Birliği ile işbirliği yapma yoluna itmiştir.

Sovyetler Birliği kendi sınıf ve enternasyonalizmine karşı ayrılıkçı özelliklere sahip Pantürkizm ve Panislamizm gibi etnik, dinsel ve kültürel oluşuma sıcak bakmayacaktı.

Ruslar Bolşevik ihtilalından sonra Pantürkizm ideolojisinin bir eseri olan Türkistan Birliğini ortadan kaldırmak için 1920'den beri bir arayış içinde idi. Sovyet Hükümeti'nin Türkistan Komisyonu 3 Mart 1920'de Taşkent'te Türkistan parçalanması meselesini müzakere etmeye başlamıştı. Lenin, 13 Haziran 1920'de Türkistan Komisyonu'nu Türkistan'ın Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan şeklinde bölünmüş haritalarını hazırlamak ve bu ayrışmanın şartlarını hazırlayıp açıklamakla görevlendirir[30]. Ancak Türkistan'daki siyasi vaziyet Sovyet yönetiminin Türkistan'ı parçalama siyasetine mani oluyordu. Onun için önce parçalanmaya karşı olan Pantürkizm taraftarlarını ve onların yönettiği milli direnişi bertaraf etmeliydi. Yani bölmenin gerçekleşmesi için uygun bir zaman beklemek zorunda kalmışlardı. Bir Sovyet yazarı bölme sürecinin ilk aşamasıyla ilgili olarak şöyle diyordu: "Türkistan'daki Pantürkist burjuva milliyetçileri Sovyet iktidarına karşı mücadelelerinde bir Türkistan Cumhuriyetinin kurulmasını teşvik ve talep ediyordu. Bu talep, milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayın etme meselesi olsa da Sovyet Komünist Partisi'nin milletler siyasetinin prensiplerine aykırı idi. 1918-1920 yıllarında Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin idari kademelerinde bulunan Türk Milletçilerine karşı mücadelede Rusların

[30] Baymirza Hayıt, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Ankara, 1995, s.342.

hakim olduğu Türkistan Komisyonu adım adım sözde Özbeklerini Kazakların ve Türkmenlerin milli menfaatlerini koruma propagandasını yapma başladı.Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Moskova'nın talimatıyla 12 Eylül 1920'de Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesi nezdinde, Özbek, Türkmen ve Kazak milli şubelerini kurarak bunları Eylül 1921'de Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Milliyetler Halk Komiserliğine bağladılar. Söz konusu komiserlik Stalin tarafından kurulmuş olan Milletler İşleri Halk Komiserliği'nin şubesi niteliğinde idi. Türkistan'da faaliyet gösteren söz konusu komiserlik Türk boylarını birbirinden koparmak için Moskova'daki Sovyet yönetiminin Türkistan üzerindeki planlarını icra etti ve bu amaç için bir propaganda merkezi haline geldi.

Türkiye Cumhuriyetinin ilk dönemlerinde Pantürkizm, 1920'lerde Milli Mücadele'de İttihat ve Terakki'nin Türkçü ve Turancı kadroları önemli bir rol oynadığı halde, TBMM hükümeti 1920'den itibaren Pantürkizmci ideolojiye karşı kesin bir tavır alması ve Eylül 1920'de Sovyet Yönetimi ile Ankara arasında kurulan diplomatik yakınlığın Rusların Türkistan'ı bölme planını daha rahat gerçekleştirmesinde önemli rolü olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Sovyet Rejimine karşı giriştikleri istiklal mücadelesini kaybeden Türk milliyetçileri bu aşamadan sonra haklarını Komünist Rejimi içinde geri almaya koyuldular. Türkistan illerinde kurulan Komünist partisi şubelerinde görev yapan muhtelif boylara ait Türk milliyetçileri bölgelerinde kurulan Komünist parti şubelerinin yönetiminin tam manasıyla Rusların eline geçmemesi ve mümkün olduğu kadar kendi milli hak ve menfaatlerini muhafaza etmek için uğraşmaya başlamışlardı. Bu hareketin öncülüğünü Münevver Qari, Turar Rıskul ve Sultan Galiyev yapmakta idi. Bunlar hiç olmazsa Komünist parti yönetiminde bir "Türkistan Birliği"ni kurmak idi. Bu fikrin bilhassa 1921'de daha çok taraftar topladığı anlaşılıyor. Temmuz 1921'de Mustafa Kemal ATATÜRK'ün talimatıyla Buhara'ya gelen İsmail Suphi Beyin teşebbüsleri ile "Türkistan Milli Birliği Teşkilatı" kurulur. Birliğin başına Zeki Velidi TOGAN getirilir. Fakat Rusların şiddetli baskıları yüzünden Zeki Velidi TOGAN ve Birliğin diğer ileri gelenleri memleketten uzaklaşmak zorunda kalırlar[31].

[31] Mehmet Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Ankara, 1996, s.243.

Muhtelif Türk boylarından oluşan Türk milliyetçilerinin komünist sistem altında Türkistan'ın birliği için yaptıkları mücadeleleri Rusları yeniden telaşlandırmıştı. Buna karşı Ruslar Moskova'dan aldıkları talimatlarla Türk boyları arasına nifak sokarak birliği bozmaya çalışırlar. Mart 1924'de Taşkent'te tertip edilen bir kongrede Türk Birliği'ne karşı olan Kazak, Özbek, Kırgız ve Türkmen delegeleri birbirlerine karşı kışkırtarak bölünmenin alt yapısını oluşturur. Söz konusu kongrede birlik havasından daha çok ayrılık hava hakim olur. Bunun bir Sovyet oyunu olduğunu anlayan Türkistan'ın önde gelen kanaat önderi Sultan Hoca kongre delegelerine bu oyuna gelmemesi için çağrıda bulunmuş ise de olumsuz havayı değiştiremez. Sovyet Yöneticilerinin bölücü senaryoları kısa zamanda meyvelerini vermeye başlar ve Türkistan'daki Komünist partiler beraberce Rus Komünist partisine müracaat ederek ayrı ayrı cumhuriyetler halinde yaşamak istediklerini bildirir. Rus Komünist partisi hemen durumu görüşerek onların müracaatlarını kabul ettiğini ve Türkistan'da 12 Haziran 1924'de ayrı ayrı cumhuriyetler kurulacağını ilan eder. Sovyet Yönetimindeki "Merkezi Toprak Komitesi" ilandan hemen sonra Türkistan topraklarında kurulacak olan cumhuriyetlerin sınırlarını tespit işine koyulur ve Eylül 1924'te çalışmalarını tamamladıktan sonra Ekim 1924'de Ruslara bağlı olarak Özbek, Türkmen, Kazak, Tacik ve Kırgız Sovyet cumhuriyetlerinin kurulduğunu ilan eder.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus hakimiyetine düşen Türkistanlıların Çarlık Rus yönetiminde maruz kaldıkları zulüm ve adaletsizlikten kurtulmak için giriştikleri mücadele Çarlık Rus yönetimi tarafından kanlı bir şekilde bastırılarak önlenmiş idi. Çarlık Rusyası'nın çöküşüyle başlayan Ekim 1917 devrimi ile Rus işgalsi altındaki Türkler tekrar istiklallerine kavuşmak için büyük mücadele vermiş ise de Türklere eşitlik ve kendi kendilerini idare etme hakkını tanıyacaklarını vaad eden yeni Sovyet rejimi daha da katı bir diktatör rejimi kurarak sömürgeci siyasete devam edeceği ortaya koyar. Bolşevik Partisi yönetimindeki Sovyetler Birliği'nin Türklerin ellerindeki bütün haklarını gasp etmesiyle Türkistan'daki Türk halkı Ruslara boyun eğmeyerek yurt içi ve yurt dışında Ruslara karşı yeni bir istiklal mücadelesini başlatmıştır. Onların başlattığı bu hürriyet ve istiklal mücadelesi Sovyet yönetimi tarafından dünya milletlerine önemsiz bir olay gibi gösterilerek bu harekete "Haydut baskınları"

anlamında “Basmacılar Hareketi” dendi. Halbuki bu bir yabancı hakimiyetine karşı milli ayaklanma hareketi idi[32].

Rusya, Bolşevik Devrimi sonrasında, farklı Türk boylarından farklı devletlerin kurulduğu Batı Türkistan üzerinde güçlü bir denetim mekanizması oluşturdu. Öncelikle, bölgenin asırlardır "Türkistan" olarak bilinen ismi reddedilip, bu topraklar "Orta Asya" olarak adlandırıldı. Kendilerinin Türk ve Müslüman olduğunu savunanlar “Pantürkist” ve “Panislamist” suçlamalarıyla ya hapse atıldı yada sürgüne gönderildi. Onların basın yayın organlarına el konuldu. Böylece Türklerin sahip oldukları ortak milli şuurun yok edilmesi hedefleniyordu. Rusya'nın bu topraklardaki politikasının öncelikli maddesini ise Türklüğü ve İslam'ı bu topraklardan silmek oluşturuyordu. Bu dönem boyunca bir yandan çeşitli yaptırımlarla Türklerin milli kültürleri yok edilmeye çalışılırken, bir yandan da camiler, mescitler, dini eğitim veren kurumlar kapatıldı ve din sosyal hayattan tamamen çıkarıldı. Öte yandan Kırım’daki ve Ahiska’daki bilinçli Müslüman Türk boyları yurtlarından topluca uzaklara sürgün edildi. Ondan sonra da Türklerin evlerine ve topraklarına Rus göçmenleri yerleştirildi. Dahası, Türkistan’daki Türk toplulukları arasında suni etnik çatışmalar ve kavgalar oluşturuldu. Sovyet rejiminin Türkleri asimile etmeye yönelik bir diğer uygulaması ise, Kafkas ve Orta Asya Müslümanları arasında ana dillerinin yanında ikinci bir dil geliştirmek oldu. Bu nedenle, bugün hala da söz konusu toplumlar kendi aralarında iletişim kurmak için Türkçe değil, Rusça tercih etmektedirler.

Sovyetler Birliği’nin 1924’te Türkistan’ı parçalayarak Türkistan’ın batısında yoğun bir şekilde uygulamaya koyduğu Türklüğü ve İslam’ı silmeyi amaçlayan katı Anti Pantürkizm ve Anti Panislamizm politikaları bölgedeki Müslüman Türklerin karşılık hareketlerini de beraberinde getirmişti. Rusların “Basmacılar Hareketi” olarak tanımladığı bu hareket aslında bölgede Türk Birliği’ni ve egemenliğini kurma amacıyla başlatılmış olup, kısa zamanda büyüyerek Fergana’dan sonra Buhara, Harezm (Hive) ve Doğu Türkistan’ın güneyindeki altı şehre kadar yayıldı. Doğu Türkistan’ın güneyindeki bölgelere gelen “Basmacılar” 1930 yılların başında Doğu Türkistan’da Çin’e karşı başlatılan milli mücadele

32 Baymirza Hayıt, *Türkistan. Rusya İle Çin Arasında*, İstanbul, 1975, s.78.

safına katılarak önemli rol oynadı.

Çin'in Anti Pantürkizm ve Anti Panislamizm Politikaları

Türk Dünyası'nın 1.828.418 kilometrelik alanı (Çinlilere göre 1.664.900) ise şuanda Çin Halk Cumhuriyeti işgali altında bulunan Doğu Türkistan'a aittir. Doğu Türkistan Büyük Türkistan'ın doğusunda ve Asya kıtasının tam ortasında bulunmaktadır. Güneyde Hindistan, Tibet, Keşmir, güneybatıda Pakistan, Afganistan, batıda Batı Türkistan yani Tacikistan, Kırgızistan, kuzeybatıda Kazakistan, kuzeyde Sibirya ve nihayet doğu ve kuzeydoğuda Çin ve Moğolistan ile sınır olan Doğu Türkistan, coğrafi konumu kimliği bakımından da Türk İslam Dünyasının önemli bir parçasıdır.

Bugün Çin Halk Cumhuriyeti yönetimi altında bulunan "Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi", Uygurların ve Uygurlarla soy bağı olan Türk halklarının eski yurdudur. Dolaysıyla buraya "Doğu Türkistan" denilmektedir. Doğu Türkistan'da bilinen ilk devleti Sakalar kurmuştur. Kaşgarlı Mahmud'un bildirdiğine göre Saka Devletinin genç hakanı Şu, Makedonyalı İskender'i M.Ö. 326'da bu coğrafyada mağlup etmiştir. Saka İmparatorluğu çöktükten sonra M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren Hunlar, Doğu Türkistan'ı da içine alan Büyük Hun İmparatorluğu'nu kurmuştur. M.S. 216'da Hun İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Doğu Türkistan'ın önemli bir kısmı yerli küçük hanlıklarca yönetilmiştir. M.S. 4. yüzyıldan sonra Doğu Türkistan, sırasıyla, Akhun (Güney ve güney doğusunu), Töles (Kao-ch'e guo 487-552), Göktürk (552–744) ve Uygur (744-780) devletlerinin yönetimi altında kalmıştır[33].

Tarih boyunca büyük imparatorluklara ev sahipliği yapan bu topraklar, Halife Abdülmelik Mervan döneminde Türklerin kendi rızaları ile İslam'ı kabul edişinden sonra İslam âleminin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. İlk Müslüman Türk Devleti olan Karahanlı devletinin kurulması (840-1212) özellikle Karahanlı hükümdarı Sultan Satuk Buğra Han'ın İslam'ı kabul etmesinin ardından 932–1212 yılları arasındaki dönem Doğu Türkistan'ın altın devri olarak bilinir[34]. Medreseleri ve öğretim kurumları ile ünlenen Doğu Türkistan, bu

[33] Vâris Çakan, Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları, Ankara, s.20-33.

[34] Li Jin-xin, Xinjiang'da Kurulan İslam Hanlıklarının Kısaca Tarihi, (Uygurcaya Çeviren: A.Nurdun vd.), Urumçi, 2003, s.12-35.

dönem boyunca dünyanın dört bir yanından gelen öğrencileri misafir etmiş, tarihe yön veren devlet ve bilim adamlarını yetiştirmiştir. Bu bölgeden dünyanın dört bir yanına göç eden Türkler ise İslam'ı dünyanın çeşitli ülkelerine yaymışlardır. 13. yüzyılın başlarındaki Moğol istilasından sonra Doğu Türkistan'da Çağatay Hanlığı (1225-1348), Doğu Çağatay veya Moğolistan Hanlığı (1348-1514),Yarkent Seidiye Hanlığı (1514-1678) gibi devletlere ev sahipliği yapmıştır. Yerkent Seidiye Hanlığı dönemi Doğu Türkistan'ın Karahanlılar döneminden sonraki en aydınlık ve gelişme devri olmuştur. Yerkent Seidiye Hanlığı'nın son dönemlerinde Mavera'ün-nehir bölgesinden gelen sözde "Seidler"in Cungar güçlerine Doğu Türkistan'ı peşkeş çekerek onların hegemonyasında Hocalar Hakimiyetini (1678-1755) kurmasıyla Doğu Türkistan'ın karanlık günleri başlamıştır. Daha sonra hakimiyet başına getirilen "Hoca evlatları" Cungar aristokratlarının birer kuklaları konumuna düşmüştür. 1750'li yılların başında Cungar prenslerinden Amur Sina ile Galdan Serin arasındaki taht kavgasından yararlan Çin Mançu İmparatorluğu prens Amur Sina'ya yardım etme bahanesiyle Doğu Türkistan'a gelip 1755'te Cungar Havzası'nı işgal etmiştir. 1762'de Tarım Havzası'nı da kontrol altına alarak Gulca'da İli Askeri Valiliği'ni tahsis etmiştir. Doğu Türkistanlılar bu işgale karşı yaklaşık yüz yıl kadar süren uzun soluklu bir mücadele sonucu 1865'te Çin-Mançu işgalci ordusunu yenerek Kaşgarlı Mahmud'un memleketi olan Kaşgar'da Mehmed Yakup Beg'in öncülüğünde Kaşgariye Devleti'ni kurmuşlardır. Kaşgariye Devleti Çarlık Rusya İmparatorluğu, İngiliz İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurmuştur. Daha sonra Kaşgariya devletinin Osmanlı sultanı Abdülaziz Han'a özel elçi göndererek yakın ilişkiler içinde olması ve Osmanlı sultanı adına para basması bölgedeki Rus ve İngiliz hükümeti temsilcilerinin Kaşgariye devletiyle olan ilişkilerini askıya almalarına sebep olmuştur. Dolaysıyla Rus ve İngiliz hükümetleri Çin-Mançu ordusuna silah ve para yardımı yaparak Zo Zung-tang komutanlığındaki Çin Mançu ordusunun Kaşgariye Devleti'ni yıkmasına destek olmuştur. Netice itibariyle Kaşgariye Devleti 1878'de yıkıldıktan sonra Doğu Türkistan ikinci kez Çin Mançu İmparatorluğu tarafından işgal edilmiştir. Osmanlı devletini 1877-78'deki "93 Harbi"nde yenen Çarlık Rus İmparatorluğu Osmanlıların bölgedeki gücünü yitirmesinden sonra 1881'de Çin Mançu İmparatorluğu ile Moskova'da yaptığı "İli

Anlaşması" ile Türkistan'ı aralarında paylaşmışlardır. Bu paylaşımdan sonra 18 Kasım 1884'de Çin imparatorunun emriyle Doğu Türkistan'a "Yeni Hudut" ve "Yeni Kazanılmış Toprak" anlamlarına taşıyan "Xinjiang" ismi verilerek Çin Mançu İmparatorluğu'nun 19. Eyaleti yapılmıştır. Doğu Türkistan'ın "Xinjiang" yapıldığı bu tarih aynı zamanda Han Çinlileri ile Uygurlar arasında bugüne dek sürecek olan sorunun da başladığı tarih olmuştur. 1911'de Çin Mançu İmparatorluğu'nun yıkılması üzerine Doğu Türkistan Çin Halk Partisi (Guo Min-dang) yönetimindeki Çin Cumhuriyeti tarafından yönetilmiştir. Çin Manço İmparatorluğu sözde "Xinjiang" eyaletini kurduktan sonra bölgeyi Dünya kamuoyunun dikkatinden uzak tutarak izole etmeye çalışsa da Rus işgaline karşı Batı Türkistan'da başlatılan "Pantürkizm" ve Panislamizm" hareketlerinin Doğu Türkistan'a sıçramasının önüne geçemedi. Önce kuzeydeki İli ve Cungar Havzalarında etkisini gösteren hareket 20. Yüzyılın başlarında Ceditçiler tarafından Doğu Türkistan'ın güneyindeki Tarım Havzası'na ve Kaşgariye'de gelişmeye başladı. Kaşgar kısa zaman içinde Türkistan'daki Pantürkizm'in "Panislamizm'in merkezi halene geldi. Bu hareketin öncülüğünü, Osmanlı Türklerinin de içinde bulunduğu Özbek, Tatar, Uygur, Kırgız ve Kazak Türk milliyetçileri yapıyordu. Bunların önemli bir kısmı Rusların "Basmacılar" dedikleri Türk milliyetçi ve aydınlarından oluşuyordu. Amaçları Doğu Türkistan'daki Çin işgalci güçlerini temizleyip, komünizmin yayılmasın önlemek ve bağımsız Türk İslam Cumhuriyetini kurmak ve bütün Türkistan bölgesini bu hakimiyet altında birleştirmek idi. Ancak Stalin Yönetimindeki Sovyet hükümeti bölgedeki Çin işgalci güçleriyle işbirliği yapıp bunu önlemek için harekete geçti.

12 Nisan 1933'te Sheng Shi-cai genel vali Jin Shu-ren'i askeri bir darbeyle indirerek onun yerine geçmiştir. Sheng Shi-cai Doğu Türkistan'a genel vali olduktan sonra Sovyet Komünist Partisine üye olarak Stalin'in desteğini kazanmış ve onun yardımıyla 1930'lu yılların başlarında Kumul, Turfan, Kaşgar ve Hotan vilayetlerinde Milletçi Çin işgalcilerine karşı başlatılan milli mücadeleler sonucunda Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetini kanlı bir şekilde ortadan kaldırılarak hareketin öncüleri "Pantürkizm" ve "Panislamizm" yapmakla suçlanarak acımasızca öldürüldü. Hareket bastırıldıktan sonra Çin'in bölgedeki askeri valisi Sheng Shi-cai, 1934'te Stalin'in talimatıyla Sovyetler Birliği'nin Batı Türkistan'da

uyguladığı yerel kimlikleri yeniden oluşturma politikasını Doğu Türkistan'da da uygulayarak o zamana kadar kendilerini "Türk", "Müslüman", "Kaşgarlik" ve "Hotanlik" gibi genel ve yerel isimlerle tanımlayan halkın isminin "Uygur" olarak değişilmesini kararlaştırmıştır. Bu tarihten itibaren Doğu Türkistanlı Türkler Çin'in resmi kayıtlarında "Uygur" olarak geçmeye başlamıştır. 1934-40'lı yıllar arasında Sheng Shi-cai Doğu Türkistan'ı Sovyetler Birliği ve Çin Komünist Partisi ile yakın işbirliği yaparak yönetmeye çalışmıştır. Bu esnada kendini "Xinjiang'ın Padişahî" olarak da tanıtan Sheng Shi-cai, Doğu Türkistanlılara yönelik çok sert ve baskıcı politikalar uygulamıştır[35]. Bu dönemde halkın hak ve özgürlükler iyice kısıtlanarak Doğu Türkistan adeta açık hapishaneye dönüşmüştür. Sheng Shi-cai'in yerliler için yola koyduğu ağır vergiler yüzünden Doğu Türkistan'daki açlık ve fakırlık hat safhaya çıkmıştır.

İkinci Dünya Harbi'nin patlak vermesiyle dünyadaki güç dengelerinde büyük değişiklikler olmuştu. Bu zaman kadar Doğu Türkistan'ı Nanking'deki Milletçi Çin Hükümetinden bağımsız yöneten Sheng Shi-cai Stalin'den yüz çevirerek Doğu Türkistan'ı tekrar Nanking'e bağlar. Doğu Türkistan'da faaliyet gösteren Çin Komünist parti üyelerini işkencelerle öldürtür. Aslında bu Milliyetçi Çin ile Komünist Çin'in bölgedeki iktidar mücadelesinden ibaret idi. Her ikisinin amacı Doğu Türkistan'ın nimetlerinden daha çok yararlanmaktan ibaret idi. Bu yüzden ister Sheng Shi-cai hâkimiyeti döneminde (1933-1944) olsun ister ondan sonraki Milliyetçi Çin Hükümetinin genel valilerin yönetimi döneminde olsun Doğu Türkistanlılara yönelik ağır baskı ve zulüm artarak devam ediyordu. Halkın Çin işgalcilerine karşı öfkesi ve nefreti zirveye ulaşmıştı. Sonuçta 1944 yılında Doğu Türkistan'ın İli bölgesinde Uygur ve Kazak Türkleri Doğu Türkistan'daki Milliyetçi Çin Hükümeti ve ordusuna karşı bağımsızlık savaşını başlatarak kısa zaman içinde Doğu Türkistan'ın kuzeyini düşman ordularından kurtarıp 12 Kasım 1944'de Gulca'da Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Ancak İkinci Dünya Harbi'nin en büyük galipleri olan Stalin yönetimindeki Sovyetler Birliği ve Çin, büyük bir milli mücadele sonucunda kurulan bu yeni cumhuriyete yaşama fırsatı vermemiştir. 4-11 Şubat 1945'teki Yalta Konferansında Doğu Türkistan Meselesi yani Uygur Türklerinin

35 Andrev D.Forbes, Doğu Türkistan Harıb Beyleri, (Çeviren: Enver CAN) İstanbul, 1991, s.229-283.

kaderi Stalin'in inisiyatifine bırakılır. Stalin daha sonra Çin'deki iç savaşın galibi olan Çin Komünist partisinin lideri Mao Ze-dong ile Doğu Türkistan ve Dış Moğolistan konusunda anlaşarak Komünist Çin yönetimindeki kızıl ordunun 26 Eylül 1949'da Doğu Türkistan'ı işgal etmesini sağlar. Çin, eski Sovyetler Birliği'nin 1930'lu yıllarda Batı Türkistan'da yola koyduğu "Özerk Bölge" politikasını aynen taklit ederek Doğu Türkistan'da 1954'te İli Kazak Otonum Oblasti, Böritala Moğol Otonum Oblastı, Bayıngulun Moğol Otunum Oblastı ve Kızılsu Kırgız Otonum Oblastı'nı kurduktan sonra 1955'te "Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi"nin kurulduğunu ilan eder. Özerk Bölge Yasası Özerk Bölgenin kuruluşundan yaklaşık 30 sene sonra çıkarılarak yürürlüğe konulur. Ancak Çin Komünist Partisi'nin yetki ve hukukları Anayasayla Özerk Bölge Yasası'ndan mutlak üstünlüğe sahip kılındığı için bu Özerk Bölge Yasasıyla Uygurlar gerçek manada özerkliğe sahip olamadı.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Batı Türkistan'da beş tane Türk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki Uygurların Doğu Türkistan'daki kardeşleri ile irtibata geçmelerinden ve Batı Türkistan'daki bağımsızlık rüzgârının Doğu Türkistan'da da eseceğinden endişe duyan Çin, bu yeni kurulan Türk devletlerini oyalayıp kıskacı altına almanın yollarını aradı ve sonuçta Rusya'yı da yanına alarak 1996'da Şanghay'daki toplantıda Şanghay Beşlisi'ni oluşturdu ve Şanghay İşbirliği Örgütü'nün temelini attı. 2001'de Özbekistan'ın da örgüte katılmasıyla resmi bir uluslararası örgüte dönüştürüldü. Çin'in başını çektiği Rusya ile birlikte oluşturdukları söz konusu örgütün ana sebebi Çin'in güvenlik endişesi ve Doğu Türkistan'ın bağımsızlık hareketinin önüne geçmekten ibaret idi[36].

Çin Şanghay İşbirliği Örgütü'nden aldığı güç ve cesaretle Doğu Türkistan halkına tarihte eşi olmayan baskıları yapmaya başladı. Kendileri tarafından çıkarılan Özerk Bölge Yasalarına aykırı bir şekilde halkın inançlarına, gelenek ve adetlerine, dini uygulamalarına karşı acımasız bir savaş başlattı, Nüfus planlaması adı altında Uygur Türk kadınlarını zorla kürtaja tabi tutmaktadır. Böylece yüz binlerce bebek ana karnında katledildi. Bunu yapmadaki asıl amaçları Doğu

[36] Timur Kocaoğlu, "21.yüzyılda Türkiye'nin Devlet Stratejisinde Doğu Türkistan'ın Yeri", Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, No:58, 1999, s.31-32.

Türkistan'daki Türklerin nüfusunu azaltarak kendi bölgesindeki nüfus fazlalığını Doğu Türkistan'a kaydırmak ve böylece Doğu Türkistan'ın etnik yapısını kendi lehine değiştirmekten ibarettir ve nitekim dünya kamuoyunun da bölgeye ilgisiz kalmasıyla bu amaçlarına da ulaşmaktadır. Ayrıca Çin hükümeti eğitim, teknoloji, sanayi, kalkınma iş ve istihdam gibi birçok alanda etnik ayrımcılık yapmaktadır. Son on yıl içinde üniversite bitiren Uygur gençlerinin işe yerleşme oranı Çinlilere nazaran son derece düşüktür. Üstelik Çinliler kendi bölgelerindeki üniversite mezunu olan işsizleri yüksek maaşlar vaat ederek Doğu Türkistan'a getirip kadroları doldurmaktadır. Bu yıl Şubat'ta Fransa'ya ilmi ziyarete gelen İlham Tohti adlı bir Uygur akademisyen Doğu Türkistan'daki bu sorunları demokratik yollarla dile getirmiştir. Çinlilerin yerleştiği bölgenin kalkınması ile Uygur ve diğer Türk topluluklarının yerleştiği bölgenin kalkınması arasındaki fark kat kat artmıştır. Doğu Türkistan'a giden herhangi bir ziyaretçi bu farkı açıkça görebilmektedir.

Bu adaletsizliğe ve haksızlığa karşı gelen Uygur Türkleri "Pantürkizmcilik", "Panislâmcılık", "Bölücülük" ve "Ayrımcılık" yapmakla suçlanarak ağır bir şekilde cezalandırılmaktadır. Çin son yıllarda terörizme karşı durmayı bahane ederek Doğu Türkistanlıların kendi yurtlarında insanca yasama taleplerini şiddet kullanarak bastırmaktadır. Savunmasız ve çaresiz insanlar sürekli olarak topraklarından sürülmekte, sürülenlerin yerine kendi bölgelerindeki insani vasıflardan yoksun olan vasıfsız göçmen Çinliler yerleştirilmektedir.

Bugün Çin Halk Cumhuriyeti yönetimi altında bulunan Uygur Özerk Bölgesindeki (Doğu Türkistan) sorun günümüzde dünya kamuoyunca "Uygur Sorunu" olarak da bilinmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi 19. yüzyılın ikini yarısında Orta Asya'nın kuzeyi ve batısı Rus sömürgesine, güneyi İngiliz sömürgesine girerken doğusu da Çin Mançu İmparatorluğu'nun sömürgesi olmuştu. Çin Mançu İmparatorluğu'nun 1884'te bölgenin adını "Xinjiang" olarak değiştirmesiyle Doğu Türkistanlılarla Çinliler arasındaki sorun da başlamıştı. Çinlilerin "Xinjiang" dedikleri bu zemine Uygurlar "Doğu Türkistan" diyordu. Bugün de Çinliler o bölgeye "Xinjiang" derken Uygurlar da "Doğu Türkistan" demeye devam ediyor. Aradan yaklaşık 137 yıl geçmiş olmasına rağmen bu konuda değişen fazla bir şey olmamıştır. Sorunun bugüne kadar çözüme kavuşamamasının

birçok nedenleri vardır. Bunların içinde bazıları Çinliler ve Uygurlar arasındaki tarihi sorunlarla alakalıdır. Bazıları ise tamamen uluslararası konjonktüre bağlı sorunlardır.

Çin hükümeti 1990'lı yıllardan itibaren Uygurların dini inançlarına, milli kültür ve örfe adetlerine yönelik baskılarını da arttırmıştır[37]. Devlet kurumlarında ve okullarda çalışan Müslüman Uygur personellerinin ve 18 yaştan küçük çocukların dini faaliyetlere katılmasını yasalarla yasaklamıştır. Yasalara uymayanlar eğer memur ve öğretmense işten atılmakta esnaf ve köylüyse ağır para cezalarına çarptırılmaktadır.

Çin 2000'lı yılların başından itibaren Uygur Özerk Bölgesi'nde kâğıt üzerinde de olsa yürürlükte olan "Özerk Bölge Yasası" na rağmen "Resmi Dil Politikası" nı yoğun bir şekilde uygulamaya başladı. Eski cumhurbaşkanı Jiang Ze-min'in talimatıyla Uygur ve Tibet Bölgelerinde başlatılan "Üçü Uygulama" (Resmi dili kamu kurum ve kuruluşlarında istisnasız kullanma, Şuur ve Bilinci kontrol altına alma ve İnsan kaynaklarını kontrol etme ve değerlendirme) politikasının başında Resmi dil politikası geliyordu. Çin özerk bölgelerde resmi dil olan Çincenin istisnasız kullanımını teminat altına almak için 10 Ocak 2001'de "Resmi Dil Kanunu"nu çıkardı. Bu tarihten itibaren Uygur Özerk Bölgesi'ndeki tüm yüksekokul ve üniversitelerdeki Uygur öğrencilere Uygur Dilinde eğitim verilmesi yasaklandı. 10 Ocak 2003'te "Özerk Bölgelerde Azınlıkların Dili ve Yazısının Kullanılması Yönetmeliği" çıkartarak Uygur Bölgesi'nde lise, Orta ve ilkokullarda "Çift Dilde Eğitim" politikasını uygulamaya başladı. Her ne kadar bu yönetmelikte söz konusu okullarda eğitimin resmi dil olan Çince ve yerel dil olan Uygurcada yapılacağı ifade ediliyorsa da uygulamada Uygur Dili ve Edebiyatı dersinin dışındaki tüm dersler Uygur öğretmenlerce Uygur öğrencilere Çince anlatma zorunluluğu getirildi. Buna uymayanlara ağır yaptırımlar ve cezalarla karşı karşıya kaldı. Hatta resmi dil politikası ana dilini henüz konuşmaya başlayan kreşlerdeki çocuklar üzerinde de uygulanmaya başladı. Böylece başta devlet kurumları olmak üzere tüm üniversitelerde ve okullarda Uygurca resmi olarak yasaklandı. Uygur kökenli kamu görevlileri, hocalar ve öğretmenler periyodik olarak katı

[37] Cihat Özönder, "Doğu Türkistan'ın Resmi Çin Sömürgesi Haline Gelişi", 21. Yüzyıla Girerken Doğu Türkistan Sempozyumu, Ankara, 8 Nisan 1995, s.1-13.

bir şekilde "Resmi dil İmtihanı"na tabi tutuldu. İmtihandan geçemeyenler ve yeterli puanı alamayanların işine son verildi. Yerine Çinliler yerleştirildi. Bu uygulamalar doğal olarak Uygur toplumunun Çin hükümetine ve Uygurların tüm geçim kaynaklarını kurutarak ekmeğini elinden alan Çinli göçmenlere olan nefretini gün geçtikçe arttırmıştır. Kısacası Çin hükümeti aşırı Çin milliyetçiliğe kayan bu uygulama ve politikalarıyla bölgenin güvenliğine ve istikrarına dinamit koymakla birlikte Doğu Türkistan'da artık Çinlilerle Uygurların barış ve huzur içinde yaşama zeminini de tamamen tahrip etmiştir.

Bunun yanı sıra Çin Hükümeti'nin Uygur Özerk Bölgesi'nde katı bir şekilde uyguladığı "Resmi Dil Politikası" ile kökü binlerce yıl öncesine kadar giden, Dünya Medeniyet hazinesine binlerce cihanşümul eser vererek ismini Dünya Uygarlık tarihine altın harflerle yazdıran Uygur diline ve kültürüne örneği tarihte görülmemiş bir darbe vurmaktadır.

Çin'in Doğu Türkistan'da 70 yılı aşkın bir süredir Uygur ve diğer Türk topluluklarına yönelik sistematik olarak sürdürdüğü baskı, asimilasyon ve yıldırma politikalarını özellikle 2016'da Komünist Parti sekreteri Chen Quan-guo'nun sözde Xinjiang Özerk Bölgesine Komünist Parti Sekreterliğine getirildikten sonra adeta soykırıma varan boyutlara ulaştı. Çin hükümeti 2014 yılından itibaren devletle iş birliği halindeki hacker grupları dünya üzerindeki tüm Uygur akıllı telefon kullanıcılarını total gerçek zamanlı bir gözetime tabi tutmaya başlamıştı. Aralık 2015'te ise sözde terörle mücadele yasası çıkartarak Doğu Türkistan'da meydana gelen ve şiddet içermeyen özgürlük, eşit vatandaşlık ve insan hakları ile ilgili faaliyetleri kendi yöntemiyle çözmek için "yasal" zemin oluşturdu. 2017 yılında "aşırılıktan uzaklaştırma" yönetmeliği çıkardı ve yine 2017 yılında dini meseleleri yönetmeye dair mevzuatın gözden geçirilmesi kararı aldı. Tüm bunlar Uygurları, Kazakları, Kırgızları ve diğer Müslümanları İslam inancıyla ilgili semboller ve pratikleri gerekçe göstermek suretiyle tutuklama ve cezalandırmayı meşrulaştırma amacı güden genellikle muğlak bir biçimde ifade edilmiş metinlerdi. Chen Quan-guo partı sekreteri olduktan sonra 100 bin yeni güvenlik personeli alındı ve yüksek gerilimli baskı politikasını uygulamak üzere binlerce polis karakolu açıldı. Geleneksel polis yöntemlerinin yanı sıra yüz tanıma video sistemi, telefon dedektiflik yazılımı, uzaktan kumandalı telefon

takibi, kişisel verilerin toplanması (banka, seyahat, sosyal medya, dini pratikler) ve biometrik veriler gibi uygulamalar hayata geçirildi. Tüm veriler Entegre Ortak Askeri Operasyonlar Platformuna (IJOP) yüklenmekte ve bu yöntemle IJOP bireylerin "aşırıcılık" ihtimalini tahmin edecek algoritmalar kullanmakta ve bunları mahkûmiyet, endoktrinasyon veya gözetim amacıyla kullanmaktadır[38]. Böylece otoritelerin şüpheli bulduğu davranış ve inançlardan dolayı tüm Uygur, Kazak ve diğer etnik grupları cezalandırmak suretiyle uyguladığı bilişimsel ırkçılığı meşrulaştırmıştır.

Doğu Türkistan'da gündelik hayat üzerindeki kontrol ve baskı özellikle Uygurlar, Kazaklar ve diğer azınlıkları etkilemekte ve bu uygulamalar ayrımcılığa karşı uluslararası hukukun getirdiği yasaklamaları ihlal etmektedir. Doğu Türkistan'da uluslararası medyanın ilgisi özellikle politik eğitim Kampları'na odaklanmış görünmektedir. Çin Hükümeti kamuoyuyla bu kamplarda tutulan kişilerin sayısına dair hiçbir bilgi paylaşmasa da güvenilir kaynaklara göre sayının üç milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Çin Hükümeti kampların varlığını evvela reddetmeyi tercih etmişti. Ancak uluslararası kamuoyunun artan baskısından dolayı 2018 yılında kamplardan "Mesleki Eğitim ve Yetiştirme Programları" diye bahsetmeye başladı[39]. 2019 yılında kampların resmi adı sözde "Mesleki Eğitim Merkezleri" oldu.

2018 yılının sonunda BM İnsan Hakları Yüksek Komiseri Michelle Bachelet gazetecilere bölgedeki insan hakları ihlallerine dair kaygı verici raporlar geldiğini ve bölgeye doğrudan erişim için çabaladıklarını ifade ediyordu. Bachelet, insan hakları örgütlerinin bölgede Uygur Müslümanlarının terörizm karşıtı mücadele adı altında adil olmayan bir biçimde tutuklandıklarını ve korkunç koşullarda "Yeniden eğitim"e tâbi tutulduklarını rapor ettiklerini de ekliyordu.

Çin Hükümetinin uyguladığı baskı ve asimilasyon politikaları soykırım iddialarını gündeme getirecek boyutlara ulaşmıştır ve bu soykırım sadece yetişkinleri değil, aynı zamanda çocukları da etkilemektedir. Yetişkinler politik eğitim ve endoktrinasyon

---

38 Leibold, James.,"Surveillance in China's Xinjiang Region: Ethnic Sorting, Coercion, and Inducement," Journal of Contemporary China 29, no. 121, 2020. https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10670564.2019.1621529 Son Erişim: 10.09.2021.

39 Buckley, Chris ve Qin, Amy, "Muslim Detention Camps Are Like 'Boarding Schools,' Chinese Official Says", 2019, https://www.nytimes.com/2019/03/12/world/asia/china-xinjiang.html. Son Erişim: 13.02.2020.

kamplarında tutsak edilirken çocuklar da devlete bağlı yurtlarda alıkonulmaktadır. Bu yurtlara ironik bir biçimde "Sevgi", Şefkat" vb. isimler verilmekte ve çocukların bu yurtlarda aileleriyle bağları koparılmaktadır[40].

Çinli yetkililer Doğu Türkistanlı çocukların merkezi okullarda eğitim aldıklarını iddia etmektedir. Ancak bu Çinli yetkililerin gerçeğin üstünü örtmek için kullandıkları bir ifadedir. Gerçekte Çinli yetkililerin "Merkezi Okul" diye ifade ettiği yerler yaygın endoktrinasyon kamplarından başkası olmadığı gün ışığına çıkmıştır. Bundan başka çocukların Müslüman geleneğe uygun isimler almaları ve sünnet gibi kimi dini ve geleneksel yaşamları yasaklanmış bulunmaktadır[41].

Çin'deki insan hakları ihlalleriyle ilgili yayın yapan İtalya merkezli "Bitter Winter" isimli derginin, anne ve babaları toplama kamplarına gönderilen küçük çocukların kaldığı, sözde "Şefkat" evinin birini gizlice kayda alarak hazırladığı rapora göre Tam zamanlı olarak yoğun güvenlik önlemleri altında sadece Çince eğitimin verildiği merkezlerde tutulan çocukların dış dünya ile bağlantısı neredeyse yok. Ayrıca çocukların dışarı çıkmasına izin de verilmemektedir. Etrafı yüksek duvarlar ve dikenli tellerle çevrili söz konusu "okullar" yoğun biçimde korunmaktadır.

Bütün bunlardan şu açıkça anlaşılıyor ki, Çin hala bunca tepkilere rağmen Uygur sorununu demokratik hak ve hukuklar çerçevesinde insani yollarla uzlaşarak çözmeye yanaşmamaktadır. Aksine sorunun ekonomik kalkınmayla ve bölgedeki Çin nüfusunu daha da arttırarak Uygurların dili, kültürünü ve dini inançlarını yasaklamakla birlikte doğal nüfus çoğalmasını önlemek suretiyle kendi yurtlarında azınlık durumuna düşürmekle çözebileceğine inanmaktadır. Bunun için Uygurların hak hukuk, demokrasi ve özgürlükle ilgili taleplerine aşırı ve kontrolsüz güç kullanarak cevap vermektedir. Çin'in bu sert tutumu eğer önüne geçilmediği takdirde ileride bölgede daha sert bir etnik çatışmadan kaynaklanan huzursuzluğun olabileceğinin işaretini vermektedir.

---

40 "Doğu Türkistan Çocuk Raporu" Etnik ve Kültürel Soy Kırım, Nisan, 2021. http://www.cocukvakfi.org.tr/wp-content/uploads/2021/04/DOGU-TURKISTAN-RAPOR.pdf

41 Human Rights Watch (2019) https://www.hrw.org/news/2019/09/15/ china-xinjiang-children-separated-families. Son Erişim: 24.01.2020.

Sonuç

İnsanların eşitliğine ve halkların kardeşliğine dayandığını iddia eden Sosyalizm bu şartları ne yazık ki Slav ırkı ile Çin ırkı için geçerli saymıştır. Batı ve Doğu Türkistan'da Rusya ile Çin'in 20.yüzyılda Anti Pantürkizm ve Anti Panislamizm politikaları ile Türklere yönelik yaptığı baskı ve zulüm adeta soykırım boyutlarına ulaşmıştır. Çin'in hala Doğu Türkistan'da sözde "Terörizm ile mücadele" bahanesi ile evrensel insan haklarını hiçe sayarak Uygur ve diğer Türk toplumlarına yönelik uyguladığı baskı ve zulüm politikaları adeta bir soy kırım mahiyetindedir. Soykırımların baş aktörü kim olursa olsun, Emperyalizmin sahnelediği bu oyun yayılmacı ve istilacı politikaların çirkin bir yüzü ve büyük bir insanlık suçudur. İstilacı sömürgen anlayış, çıkarları uğruna insanları kitleler halinde katletmekten çekinmemektedir.

Günümüz Dünyası'ndaki hür ve medeni insanların medeniyet anlayışına göre "Bir dil, bir millet yok olursa Dünya Medeniyeti hazinesinden bir tefekkür yolu, bir kültür kaynağı yok olur. Onun yerini doldurmak imkansızdır. Onun için dünyanın neresinde olursa olsun eğer farklı bir dil bir kültür varsa onu korumak lazım. Aksi takdirde insanlık medeniyeti dediğimiz bu muazzam ağacın bir yıldızı kurumuş olacaktır. Bunun sorumluları tarih önünde mutlaka sorgulanacaktır.

Kaynakça

1. Buckley, Chris ve Qin, Amy, "Muslim Detention Camps Are Like 'Boarding Schools,' Chinese Official Says", 2019, https://www.nytimes.com/2019/03/12/world/asia/china-xinjiang.html. Son Erişim: 13.02.2020.
2. Çakan, Varis., *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Ankara, 2009.
3. "Doğu Türkistan Çocuk Raporu" Etnik ve Kültürel Soy Kırım, Nisan, 2021. http://www.cocukvakfi.org.tr/wp-content/uploads/2021/04/DOGU-TURKISTAN-RAPOR.pdf
4. Forbes, Andrev D. *Doğu Türkistan Harıb Beyleri,* (Çeviren: Enver CAN) İstanbul, 1991. Hayıt, Baymirza., *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi,* Ankara, 1995.
5. *Türkistan. Rusya İle Çin Arasında*, İstanbul, 1975.

6. Human Rights Watch (2019) https://www.hrw.org/news/2019/09/15/ china-xinjiang-children-separated-families. Son Erişim: 24.01.2020.
7. Kocaoğlu, Timur., "21.yüzyılda Türkiye'nin Devlet Stratejisinde Doğu Türkistan'ın Yeri", *Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi*, No:58, 1999.
8. Landau, Jacob M., *Pantürkizm,* (Türkçesi: Mesut AKIN), Sarmal Yayınları, İstanbul, 1999.
9. Leibold, James., "Surveillance in China's Xinjiang Region: Ethnic Sorting, Coercion, and Inducement," *Journal of Contemporary China* 29, no. 121, 2020.
10. https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10670564.2019.1621529
11. Li Jin-xin, *Xinjiang'da Kurulan İslam Hanlıklarının Kısaca Tarihi,* (Uygurcaya Çeviren: A.Nurdun vd.), Urumçi, 2003.
12. Özönder, Cihat., "Doğu Türkistan'ın Resmi Çin Sömürgesi Haline Gelişi", *21.Yüzyıla Girerken Doğu Türkistan Sempozyumu*, Ankara, 8 Nisan 1995.
13. Saray, Mehmet., *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara, 1996.
14. Vozgrin, Valeri., "*Çarlık Zamanında Kırım'da Türk Milli Hareketi*" , (Çeviren: Zeynep ZAFER), *TÜRKLER* , C.18.

ÖZBEKİSTAN'IN TANITIMINDA ÖZBEK EFSANELERİNİN ÖNEMİ*

Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
Erzurum Atatürk Üniversitesi
Erzurum / TÜRKİYE

1. Sektörel Bağlamda Efsane Anlatıcısı Olarak Turist Rehberlerinin Nitelikleri

Halk anlatılarının geleneğe uygun bir zamanda anlatıldığı doğal ortamına bağlam merkezi denir. Bütün halk anlatılarında olduğu gibi efsaneler de doğal ortamında filizlenir ve yaşatılır. "Turizm sektörü" olarak nitelenen dünya ölçeğinde bir pazarda, efsanelerin tanıtım

* Bu makale, 2018 yılında Taşkent'te gerçekleştirilen *II. International Congress on Cultural Heritage And Tourism* adlı etkinlikte sözlü olarak sunulmuş ve yayımlanmamış bildirinin genişletilmiş halidir.

potansiyelinden yararlanabilmek için iki yol vardır. Birincisi, turisti, efsanenin yaşatıldığı doğal ortama götürmek ve anlatıyı bağlam merkezinde dinletmek; ikincisi ise, efsaneyi turizm sektörüne taşımaktır. Fakat destan ve masal anlatımının aksine, gelenek içinde, efsane anlatımının belli bir mekânı ve zamanı yoktur. Dolayısıyla, turisti, efsanenin yaşatıldığı doğal ortamında anlatıyla buluşturmak iğneyle kuyu kazmaya benzeyecektir. Öyleyse en etkili yol efsaneyi "sektörel bağlam"a taşımaktır. Sektörel bağlamda efsanenin taşıyıcısı/anlatıcısı turist rehberleridir. Turizm sektöründe efsanenin tanıtım gücünden etkin bir şekilde yararlanmak, turist rehberlerinin donanım ve sunum yönünden niteliğine bağlıdır.

Dünya Turist Rehberliği Birliği Federasyonu'nun (World Federation of Tourist Guiding Associations - WFTGA) tanımına göre turist rehberi, *"Yurtiçi ya da yurtdışından gelen grup ya da bireysel ziyaretçilere, onların tercihleri doğrultusundaki bir dilde, bir bölge ya da şehirde bulunan anıtlar, müzeler, doğal ve kültürel çevre ve tarihi yerlerde kılavuzluk eden ve eğlendirici bir yorumla bunları ziyaretçilerine aktaran, yetkili otoriteler tarafından tanınan kişidir"* (Tetik, 2012: 205). Turizm sektörünün gelişmiş olduğu ülkelerde turist rehberlerinin görev ve nitelikleri yasal düzenlemelerle ortaya konmuştur. Yasalarda belirtilen ilkeler, bu mesleğin icra edilebilmesi için aranan asgari şartlardır. Profesyonel turist rehberi olabilmek daha fazlasını gerektirir. Turist rehberliğiyle ilgili temel kaynaklarda, profesyonel turist rehberlerinin sahip olması gereken özellikler; *A) Bilgi ve donanım B) Beceri ve nitelik* olmak üzere iki başlık altında gruplandırılır. Bilgi ve donanım başlığı altında *1) Genel kültür ve yöre bilgisi, 2) Dil bilgisi, 3) İlkyardım bilgisi* (Çakır, 2010: 20-23) gibi temel özellikler yer alır. Bu özelliklerden ilk ikisi, konumuzla doğrudan ilgilidir.

1.1. Efsane Anlatıcısı Olarak Turist Rehberlerinin Bilgi Düzeyi

Genel kültür ve yöre bilgisi, turist rehberlerinin sahip olması gereken en zaruri özelliklerden biridir (Tetik, 2006: 53-54). Turist rehberi, yöresiyle ilgili tarihi ve kültürel bilgiye sahip olmak, bu cümleden yöreyle ilgili asgari düzeyde efsaneler de bilmek zorundadır.

Efsaneleri besleyen birkaç temel kaynak vardır. Bunların en başlıcaları mitler, din, tarih ve günlük hayatla ilgili yerel kültürdür.

Herhangi bir efsane bu kaynaklardan birinden, birkaçı veya hepsinden beslenmiş olabilir. Bir efsane anlatıldığında, dinleyici/ler/e mitik, dinî, tarihî ve yerel kültürle ilgili belli bir düzeyde bilgi aktarılmış olur. Bu bilgi bazen efsanede izahıyla birlikte yani açıkça yer alabileceği gibi bazen tek bir sözcüğe kodlanmış da olabilir. İçinde kodlanmış bilgi bulunan efsaneler iki katmanlı bir anlam dünyasına sahiptir. Bir efsane içinde doğrudan ifade edilen, üzerinde basa basa durulan anlam, anlatıyı dinleyen veya okuyan herkesin eşit derecede algıladığı gerçek anlamdır. Anlatının gerçek anlamının algılanış düzeyi, dinleyicinin/okuyucunun eğitim, bilgi ve görgü seviyesiyle değişmez. Mesela bir efsane anlatıldığında, anlatının olay örgüsü çocuk ya da yetişkin bütün dinleyiciler tarafından aşağı yukarı eşit derecede algılanır. Dolayısıyla anlatının gerçek anlamı oldukça sınırlıdır ve herkes tarafından aynı ölçüde anlaşılabilir düzeydedir. Anlatının bir de derin anlamı vardır. Derin anlam metnin içinde gizlidir ve bu gizli anlamı algılayabilme düzeyi kişinin eğitim, bilgi ve görgü seviyesine bağlı olarak değişebilir. Örneğin, Özbek efsanelerinde, -özellikle Amuderya ile ilgili olarak anlatılan efsanelerde- Hubbi adında bir kahraman sıkça anılır (*bk.* Razzoqova, 1999: 40-44). Balıkçılar ve gemiciler Amuderya'dan geçerlerken "Ya Hubbi, bizlere yardım et!" diye yalvarırlar. Aynı yakarış, Özbek destanlarında da yer alır (Murodxon, 1965: 74). Anlatının içinde Hubbi'nin kim olduğu, ondan neden yardım istendiği açıklanmaz. Hubbi'den yardım istenmesi, anlatının gerçek anlamı içinde yer aldığı için, dinleyicilerin hepsi yüzeysel olarak aynı şeyi algılarlar. Peki ya Hubbi kimdir? Amuderya ile ilgisi nedir ve ırmaktan geçerken neden ondan yardım istenir? Bu soruların cevabı, metnin gizli anlamıyla ilgilidir ve algılanış düzeyi kişiden kişiye değişir. Bağlamında anlatılan Hubbi ile ilgili bir efsaneyi dinleyenler, ister istemez Hubbi'nin kimliği ve Amuderya ile ilgisini merak edecekler ve anlatıcıya bu çerçevede sorular soracaklardır. Hubbi ile ilgili efsaneler mitik tasavvurlardan izler taşır. Anlatıcının, dinleyicilerin merakını giderebilmesi için belli bir düzeyde mitoloji bilmesi gerekir. Dinî, tarihî ve yerel kültürlerden beslenen efsanelerde de mutlaka belli sözcüklere kodlanmış bilgiler mevcuttur ve nitelikli dinleyici bu kodları da merak edecektir. Anlatıcı, -kendisine soru sorulduğu takdirde- bu kodların alt anlam dünyasını aralayabilmelidir. Bu durumda bir efsanenin taşıdığı bilgi düzeyini karşı tarafa tam manasıyla iletebilmek, dinleyicinin bilgi

düzeyiyle ilgili olduğu kadar anlatıcının profesyonelliğiyle de ilgilidir. (Baydemir, 2011: 4-10). Efsane anlatıcısı profesyonel olmak zorunda mıdır? Efsaneler tür olarak kısa ve yalın anlatılardır. Usta-çırak ilişkisi olarak adlandırılan geleneksel eğitimle öğrenilmez, öğretilmezler. Efsanelerin öğrenilmesi ve anlatılması profesyonellik istemez. Gelenek içerisinde de zaten profesyonel efsane anlatıcısından söz edilmez, edilemez. Efsaneleri üreten de yaşatan da halktır. Buradaki profesyonellikten kasıt, efsane anlatım tekniğiyle, üslubuyla ilgili değil; efsane anlatıcısının bilgi düzeyiyle alakalıdır. 21. yüzyılın insanı bilgiyle yaşamakta, merak etmekte ve irdelemektedir. Efsanelerin tanıtım potansiyelinden tam manasıyla yararlanılacaksa, efsane anlatıcısının da öncelikli olarak bilgi dağarcığını günün şart ve taleplerine göre donatması gerekir.

1.2. Efsane Anlatıcısı Olarak Turist Rehberlerinin Sunum Düzeyi

Efsane anlatıcısı olarak turist rehberlerinin muhatap olduğu iki farklı dinleyici grubu vardır: yerli turistler ve yabancı turistler. Yerli turistler, efsaneyi yaşatan milletin bir parçası olduğu için, bu durumda -doğal ve yaygın olarak- efsane yerel dilde anlatılır. Efsaneler bağlam merkezinde genellikle mahallî ağız ile anlatılırlar. Çünkü bağlam merkezinde anlatıcı da dinleyiciler de umumiyetle aynı bölgenin insanlarıdır. Bu durumda anlatıcının mahalli ağız ile konuşması, iletişim açısından hiçbir sorun yaşatmaz. Efsane bağlamından alınıp sektörel bağlama taşındığında, anlatıcının anlatıyı artık mahalli ağızla anlatması uygun olmaz. Turist rehberinin hitap ettiği grup her ne kadar aynı milletin bir parçası olsa da, insanların her birinin memleketin farklı köşelerinden geldiği dikkate alınmalıdır. Her bölgenin çok farklı ağız özellikleri olduğu için, mahallî ağızla anlatılan bir efsane çok iyi anlaşılmayacaktır. Efsanenin etkili olabilmesi için turist rehberinin, anlatıyı, ülkenin standart diliyle anlatması icap eder.

Efsane anlatıcısı olarak turist rehberlerinin hitap ettiği diğer grup yabancı turistlerdir. Bu durumda efsanenin yabancı bir dilde anlatılması gerekecektir. Anlatılan efsanenin etkili olabilmesi için öncelikle aranan ilk şart doğru ve akıcı bir tercümedir. Bunun için efsane anlatıcısı olarak "turist rehberinin ilgili yabancı dili iyi düzeyde ve akıcı bir biçimde konuşabilmesi gerekir" (Tetik, 2006: 53; Güzel, 2007: 29). Efsane anlatıcısı olarak turist rehberlerinin spontane çeviri

yapmaktan kaçınmaları gerekir. Yani bir efsaneyi yabancı dilde anlatacaksa, ilk denemeyi turistlerin karşısında yapmamalıdır. Tercümeyi daha önce yapmalı ve gerektiği kadar bunu prova etmelidir. Halk anlatılarının her dilde kendilerine özgü bir terminolojisi vardır. Efsane hangi dilde anlatılacaksa o dilde geçerli bu terminoloji de iyi öğrenilmelidir. Bir turist rehberinin her zaman bu terminolojiye vakıf olması mümkün olmayabilir. Dolayısıyla sözlü edebiyat ürünü olan efsanelerin motif yapısını bozmadan, ilgili terminolojiyi kullanarak yabancı dile çevrilmesi işi bir uzman heyet tarafından kurumsal olarak yapılmalı ve bir havuz oluşturulmalıdır. Turist rehberlerinin bu havuzdan ilgili efsaneleri seçerek anlatmaları daha etkili ve tanıtım açısından daha profesyonelce bir hizmet olacaktır.

1.3. Efsane Anlatıcısı Olarak Turist Rehberlerinin Repertuar Düzeyi

Sözlü edebiyat ürünleri içinde en zengin ve yaygın olanlarından biri de efsanelerdir. İnsanoğlu, tabiatta gördüğü ve asıl mahiyetini kavrayamadığı hemen hemen her şey ve her durum için asırlardan beri efsaneler üretmiş ve merakını tatmin eden bu anlatılara inanarak onları nesilden nesle intikal ettirmiştir. Orta Asya bozkır kültürünün de çok zengin bir sözlü edebiyatı vardır. Bu sözlü edebiyat ürünleri içinde en yaygın olanlarından biri de efsanelerdir. Belli bir özelliği olan her coğrafya şeklinin, yerleşim yerinin, ören yerinin, tarihi eserin vs. umumiyetle bir efsanesi vardır. Tarihî ipek yolu üzerinde bulunan ve adeta Türkistan'ın kalbi mahiyetinde olan Özbekistan coğrafyası, tarihî eserler bakımından çok zengin bir açık hava müzesi gibidir. Dolayısıyla Özbekistan, sözlü edebiyat ürünlerinden efsanelerin de en yaygın olduğu bir coğrafya parçasıdır. Bir başka ifadeyle Özbekistan çok zengin bir sözlü edebiyata ve tarihî-mimarî mirasa ev sahipliği yapmaktadır. Dünya ölçeğindeki dev turizm sektöründe bu iki zenginliğin birlikte pazarlanması gerekir. Bu pazarlama işinde başarılı olunmasının ön şartlarından biri de turist rehberlerinin, sorumlu oldukları destinasyon üzerindeki ilgili efsaneleri biliyor olmalarıdır. Çünkü turist rehberlerinin yaptıkları en temel görevlerden biri de genel kültür rehberliğidir (*bk.* Polat, 2001: 33) ve genel kültürün içinde yöreye ait efsaneler de yer alır. Turist rehberlerinin zengin ve seçkin bir efsane repertuarı olmalıdır. Türkistan, sözlü edebiyat ve

tarihî-mimarî abideler açısından çok zengin olduğu için efsane sayısı da çok fazladır. Turist rehberi, Türkistan kültürünü en iyi şekilde tanıtan, evrensel değerleri ön plana çıkaran ve yücelten anlatıları seçip almalıdır. Turist rehberleri bu sayede *kültürel arabuluculuk rollerini* (*bk.* Köroğlu, 2013: 103-105) de yerine getirmiş olurlar.

2. Özbek Efsanelerinin Tanıtım Potansiyeli

Efsane anlatımı zamanı, destan ve masallarda olduğu gibi yılın belli dönemleriyle sınırlı değildir. Destan ve masallar daha çok dinleyici kitlesinin boş kaldığı uzun kış gecelerinde anlatılır. Efsaneler daha çok belli mekânlar, nesneler ile ilgili olduğu için, efsanelerin anlatımı daha çok insanların söz konusu mekân veya nesneyle buluştukları anlarda yoğunlaşır. Mesela, Taşkent'in hemen yanı başında bulunan Zengi Ata külliyesiyle ilgili efsaneyi dünyanın herhangi bir yerinde, herhangi bir zamanda dinleme olasılığı çok düşüktür. İlgili efsanenin Zengi Ata külliyesinin ziyareti sırasında dinlenme olasılığı çok yüksektir. Çünkü bu durumda ziyaretçi/ler, bu külliyenin oluşumuyla, geçmişiyle ilgili bütün bilinenleri, hikâyeleri merak edecek ve sorgulayacaklardır. O yüzden turizm sektöründe en çok anlatılan efsaneler, bizzat ziyaret edilen yerlerle ya da tadılan, dokunulan nesnelerle ilgili olan efsanelerdir. Bu tür efsaneler, Antwerb'de yapılan tasnife göre I ve II. maddelerde gösterilen (Hand, 1965: 444) efsanelerdir[42]. Birinci maddede yer alan "*Etiyolojik ve eskatolojik efsaneler*" de kendi içinde "*etiyolojik*" ve "*eskatolojik*" efsaneler olmak üzere iki alt başlıkta sınıflandırılır. Eskatolojik efsaneler, varlığın yok oluşuyla ilgili olduğu için, sektörel bağlamda bunlardan yararlanılması söz konusu olamaz. Etiyolojik efsaneler, -eskatolojik efsanelerin tam tersine- varlığın menşeiyle, ortaya çıkışıyla ilgili efsanelerdir ve turizm sektöründe sıkça anlatılan anlatmalardır. Mesela, Özbek mutfağı zengin bir yelpazeye sahiptir ve asırlardan beri bilinen bazı yiyeceklerle ilgili halk arasında anlatılan efsaneler mevcuttur. Bu yemekler/yiyecekler ziyaretçilere ikram edilirken hikâyesiyle/efsanesiyle birlikte sunulmalıdır. Aynı şey yerel giysiler ve çalgılar için de geçerlidir. Özbeklere has olan başlık (doppi) veya

[42] 1962 yılında Antwerb'de toplanan *Uluslararası Halk Anlatılarını Araştırma Topluluğu* efsaneler üzerine genel bir kültürlerarası tasnif yapar. Antwerb'de yapılan tasnifin ana maddeleri şu şekildedir: I) Etiyolojik ve eskatolojik efsaneler II) Tarihî efsaneler ve medeniyet tarihiyle ilgili efsaneler III) Olağanüstü varlıklar ve güçler/mitik efsaneler IV) IV. Dinî efsaneler/ Kahramanların ve tanrıların mitleri (Hand, 1965: 444).

Türkistan'ın genelinde yaygın olarak giyilen ton/çapan, çalgı olarak dombıra, kopuz, karney vs. turizm sektöründe pazarlanabilir enstrümanlardır. Bu mahalli ürünlerle ilgili efsane ve rivayetler, ilgili ürünlerin pazarlığını kolaylaştıracaktır muhakkak ki. İlgili mahalli ürünleri pazarlayan satıcıların da bu efsaneleri bilmesi gerekmektedir. Bu tür dikkat celbeden ve bir daha unutulmayan kısa hikâyecikler, turistlerin ilgisini çekeceği için, söz konusu materyali sahiplenme dürtüsünü uyandıracaktır. Karney, Türkistan'da günümüzde de kullanılan bir çalgıdır. Bu çalgı, oldukça uzun bir borazandır. Bu çalgının orijinalinin veya maskotlarının ziyaretçilere pazarlanması düşünülebilir. Fakat çalgının tanıtımını ve özellikle pazarlama işini kolaylaştıracak efsanenin müşteriye anlatılması bu noktada çok önemlidir. "Bir rivayete göre bu çalgı, büyük hükümdar Timur'un ordusunda askeri bandonun çaldığı başlıca çalgılardandır. Özellikle hücuma geçildiği sırada yüzlerce asker hep bir anda karney çalarlarmış. Aynı anda yükselen o kalın ve ürkütücü sesler, Emir Timur'un askerlerini motive ettiği gibi, düşman askerlerinin de bütün cesaretini kırarmış."[43] Bu efsane/rivayet, karney ile Emir Timur arasında doğrudan bir bağ kurduğu için, Emir Timur'un savaşlarda çaldırdığı çalgı olması hasebiyle insanlar ona sahip olmak isteyeceklerdir. Bu çalgının bu efsane ile tanıtılması, tanıtıma olduğu kadar ekonomik gelire de katkı sağlayacaktır.

Özbekistan'a, özellikle de Semerkant'a giden herkes "Semerkant ekmeği"ni bilir. Bu ekmek, hem lezzetiyle hem de özel süslenmiş görünümüyle Semerkant'ın sembollerinden biri haline gelmiştir. Bu ekmekle ilgili şöyle bir efsane mevcuttur:

"Buhara emirinin sofrasına her gün Semerkant'tan taze ekmek getirilirmiş. Bir sene Ramazan ayında emirin aklına şöyle bir çözüm gelmiş: "Ben bu ekmeği bunca zahmetle her gün Semerkant'tan getireceğime, oradan bir fırıncı getireyim de aynı ekmeği sarayımda pişirsin. Sıcak sıcak yeriz" diye düşünmüş. Adamlarını göndermiş ve Semerkant'taki en iyi fırıncı ustalarından birini sarayına getirtmiş. Ustanın sarayda pişirdiği ekmekler bir türlü istenilen kıvamda ve lezzette olmuyormuş. Bütün sırrın Semerkant ununda olduğunu düşünmüşler. Semerkant'tan un getirtmişler. Ekmekler yine istenilen kıvam ve lezzette olmamış. Demişler ki "Öyleyse bütün sır

[43] 2013 yılında Semerkant'ta bir yerel çalgı aletleri satıcısından dinlenildi.

Semerkant'ın suyunda. Suyu da Semerkant'tan getirtelim!" Suyu da Semerkant'tan getirttikleri halde pişen ekmekler yine istenilen lezzette olmamış. Buhara emiri sonunda yanındakilere demiş ki "Bu işin sırrı ne ustada ne unda ne de suda. Deme ki bu işin sırrı Semerkant'ın havasında. Semerkant'ın havasını da buraya getiremeyeceğimize göre Semerkant'tan ekmek getirmeye devam!" Böylece Buhara emirinin sofrasına Semerkant'tan her gün ekmek taşınmaya devam edilmiş."[44]

Bu efsane, bilinçaltına şu mesajları göndermektedir:

a) Semerkant ekmeğinin taklidi olmaz/olamaz.
b) Semerkant ekmeğinin lezzeti başka yerlerin ekmeklerinde bulunmaz.
c) Semerkant ekmeği, padişahların bile sofralarından eksik etmedikleri bir lezzettir.

Bilinçaltına gelen bu uyarılar, ister istemez herkeste bu lezzeti tatma dürtüsü uyandıracaktır. Semerkant'a giden insanların kucak kucak bu ekmekten satın almasının sebeplerinden biri, ağızdan ağza yayılan bu tür efsanelerin söz konusu ekmeği meşhur etmesi yanında dinleyenlerde bilinçaltını olumlu yönde uyarmasıyla da ilgilidir. Bilinçaltı olumlu yönde uyarılmış kişiye bu ekmeğin kendisini de maskotunu da pazarlamak çok daha kolay olacaktır. Türkistan'da özellikle Nevruz döneminde pişirilen mahalli tatlılardan biri de "sümelek"tir. Sümelekle ilgili de efsane ve rivayetler mevcuttur. Ekmek örneğinde olduğu gibi, sümeleğin tanıtım ve pazarlamasında ilgili anlatıların gücünden istifade edilebilir. Sümeleğin bin bir derde şifa olduğuna dair rivayet ve efsaneler, bu tatlının ticari olarak dünyaya pazarlanmasında çok etkili olacaktır. Sümeleğin çok şifalı bir besin olduğu bilimsel olarak da kanıtlanabildiği için, ürünün ilgili rivayetler yardımıyla pazarlanması etik açıdan bir sorun oluşturmayacaktır.

Antwerb'de yapılan tasnifin ikinci maddesinde "*Tarihî efsaneler ve medeniyet tarihiyle ilgili efsaneler*" başlığı yer almaktadır. Bu başlık altında birçok alt başlık yer almaktadır. Bu alt başlıklar içinde A ve B maddeleriyle gösterilen efsaneler, turizm sektöründe sıkça başvurulan anlatılardır. Bunlar, "*Medeniyetle ilgili şeylerin ve yerlerin menşei ile ilgili efsaneler*" ve "*Belli yerlerle ilgili efsaneler*"dir.

44 Kaynak kişi: Jumali Shabanov (Üniversite mezunu, Taşkent'te oturmaktadır. 24 Mart 2002'de Taşkent'te Hüseyin Baydemir tarafından derlenmiştir.)

Medeniyetle ilgili şeylerin ve yerlerin menşei ile ilgili efsaneler, daha çok ören yerleri ve tarihî eserlerle ilgili efsanelerdir. Bu tür yerler, turizm sektöründe en çok ziyaret edilen destinasyonlardandır ve genellikle buralarla ilgili efsaneler çok yaygındır. Bir tarihi eseri gezdiren turist rehberi, gezdirdiği gruba ilgili tarihi eser hakkında gerekli bilgiyi sunmakla sorumludur. Turist rehberleri genellikle ansiklopedik tarihî bilgiler aktarmaktadırlar. Ansiklopedik bilgi ezber üzerine kurulu olduğu için kalıcı olması söz konusu değildir. Fakat hikâyeleştirerek aktarılan bilgi daha kalıcıdır. Bu noktada devreye efsane veya rivayetler girmektedir. Profesyonel bir turist rehberi, ilgili tarihî mekân veya eserle ilgili efsane ve rivayetleri de anlatmalıdır. Böylelikle anlatılan efsane veya rivayet hemen unutulmayacak, ağızdan ağıza anlatılarak yayılmış olacaktır. Anlatılan efsane ve rivayet içinde geçen kültürel motifler sayesinde yerel kültürün tanıtımı da yapılmış olacaktır. Özbekistan, tarihî mekân ve tarihi eserler bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Bu mekân ve eserlerin her biriyle ilgili efsaneler mevcuttur. Buhara'da Abdülaziz Han Medresesiyle ilgili şu efsane oldukça ilginçtir:

"Padişah Abdülaziz Han, altıncı kez hacı olmak için Mekke'ye doğru yola çıkmış. Sefer sırasında bir rüya görmüş. Yaşlı, nuranî bir adam Abdülaziz Han'a: "Seferden dönünce öyle bir abide yaptır ki, yurdundaki diğer abidelere hiç benzemesin. Bu mimari abide hem baki hem de fani dünyayı hatırlatsın. Asırlar boyunca halk ondan faydalansın, seni yâd etsin" demiş. Abdülaziz Han, seferden döndükten sonra Buhara'daki bütün ustaları çağırmış ve böyle bir mimari eser yapmalarını, her bir duvarındaki nakışların farklı olması gerektiğini söylemiş. Duvarlardan birine kendi suretini de çizmelerini belirtmiş ve: "Belirttiğim şartlar vaktinde yerine getirilmezse, başınızı bedeninizden ayırırım" demiş. Fakat o devirlerde insan sureti çizmek yasakmış. Ustalar ve mimarlar bütün hünerlerini göstererek binayı kurmaya başlamışlar. Bu mimari eser yavaş yavaş yerden yükselmeye başlamış. Epeyce bir süre sonra binanın bir kısmı bitmiş. Abdülaziz Han, yaptırdığı binanın bir kısmının tamamlandığını duyunca görmeye gitmiş. Ustalar, binayı Abdülaziz Han'ın söylediğinden daha güzel yapmışlar. Abdülaziz Han, binadan içeri girmiş ve sağdaki hankah[45] tarafına gitmiş. Hankahın duvarlarındaki resimleri dikkatle incelemiş.

[45] Dervişlerin sohbet ve zikir için bir araya geldikleri ya da inzivaya çekildikleri mekânlara verilen genel ad.

Hankahın güneye bakan duvarına yılan ve çıyanların resmi işlenmiş. Bu, fani dünyanın meşakkatlerini anlatmaktadır. Kuzeye bakan duvarda ise bu fani dünyanın azap ve çilelerine katlanabilen insanlar için baki dünyada cennetin kapılarının açık olduğunu ifade eden resimler çizilmiş. Hankahın batıya bakan duvarına, insanları sınamak için Allah tarafından verilen meslek ve zenginliği simgeleyen iki ayı resmi çizilmiş. Doğuya bakan duvara ise zenginlik, iş ve Allah sevgisi konulu ayetler yazılmış. Abdülaziz Han, ustaların mahareti karşısında bir taraftan sevinmiş fakat öbür taraftan kendi resmi çizilmediği için sinirlenmiş ve mimara dönüp: "Benim resmimi niçin çizmediniz? Şimdi başını bedeninden ayıracağım!" diye bağırmış. Mimar, tam o sırada sultanı hankahtan dışarı çıkarmış ve duvarın batı tarafında çizilen mihrabın içindeki bir deste gül resmine dikkatle bakmasını istemiş. Abdülaziz Han bakmış ki deste gülün arasında kendi sureti görünmekte. Abdülaziz Han, tekrar ustaların maharetine hayran kalmış. Abdülaziz Han bundan sonra taçtan, tahttan tamamen vazgeçmiş ve kendini ibadete vermiş. O, padişahlıktan vazgeçince medresenin kalan kısmı da yapılmamış. Ama yine de bu medrese Buhara'nın güzelliğine güzellik katmış. Üstelik şimdi de dimdik ayakta durmakta. Bu medreseyi görmeye gelen herkes bu dünyadaki fani hayatın mahiyetini değişik çizgilerle ifade eden ustaların, mimarların maharetine tekrar hayran kalmaktadır" (Jo'rayev vd. 2002: 43-44).

Bu efsaneyi dinleyen herkeste ister istemez bir merak uyanacak ve ilgili tarihi eseri görmek isteyecektir. Gerçekten de efsanede bahsedilen, motifler arasına gizlenmiş padişahın siluetini görmek için insanlar akın akın bu medreseyi ziyaret etmektedirler. Bu, efsanenin tanıtım gücünü gösteren ilginç örneklerden biridir.

Medeniyet tarihiyle ilgili efsanelerin en yaygın olanlarından biri de "*Belli yerlerle ilgili efsaneler*"dir. Bu tür efsaneler genellikle belli yerleşim yerlerinin kuruluşu ve sahip olduğu adı nasıl aldığıyla ilgili anlatılardır. Bu efsanelerin en yaygın diğer adı toponomik efsanelerdir. Tarihî Semerkant şehrinin kuruluşu ve bu adı nasıl aldığıyla ilgili kaynaklarda malumatlar mevcuttur. Bunlar tarihî ansiklopedik bilgi ve Semerkant adıyla ilgili etimolojik tahminlerden ibarettir. Turist, tarihî bilgiyle bir yere kadar ilgilenir. Fakat hikâyeleştirilmiş bilgi bütün insanların ilgisini çeker. Semerkant'a doğru yola çıkan bir turist kafilesi, bu şehrin kuruluşu ve neden bu adı

aldığıyla ilgili efsane veya rivayeti keyifle dinleyecektir. Bu tür hikâyeler uzun süre akılda kalıcı olduğu için, tanıtımda ansiklopedik bilgilerden daha etkili olabilmektedirler.

Sonuç itibariyle, tür olarak efsaneler belli mekânların, yerleşim birimlerinin, tarihî eserlerin, maddî kültür ögelerinin ve somut olmayan kültürel mirasın tanıtımında çok etkili anlatılardır. Turizm sektörü gelişmiş ülkelerde efsanelerin tanıtım potansiyelinden olabildiğince faydalanılmaktadır. Türkistan'ın kalbi olarak kabul edilen Özbekistan, kültür turizmi açısından eşsiz imkânlara sahiptir. Ülkenin ve yerel kültürün tanıtımında efsanelerden yararlanılması daha etkili bir tanıtımın önünü açacaktır. Efsane ve rivayetlerin potansiyelinden daha etkili bir şekilde yararlanılabilmesi için, bu çalışmanın sonucu olarak tespit ettiğimiz şu önerilerin hayata geçirilmesi faydalı olacaktır:

1. Turist rehberleri, bilgi olarak donanımlı kişiler arasında seçilmelidir. Özellikle en azından ortalama bir düzeyde mitoloji, tarih ve folklor bilgisine sahip olmalıdırlar.
2. Turist rehberleri, iyi düzeyde yabancı dil bilmelidirler. Yetersiz bir yabancı dil düzeyiyle anlatacakları rivayet ve efsanelerin motif yapısını bozmamalıdırlar. Efsane ve rivayet anlatımıyla ilgili terminolojiye de hâkim olmalıdırlar.
3. Turist rehberleri, görev yaptıkları destinasyon üzerindeki ziyaret yerleriyle ilgili efsane ve rivayetler hususunda seçkin bir repertuara sahip olmalıdırlar. Bu repertuara, kültürel zenginliği ve evrensel değerleri ön plana çıkaran anlatılar dâhil edilmelidir.
4. Turistik/hediyelik eşya satıcıları, sattıkları mahalli ürünlerle ilgili tarihi ve efsanevi bilgilere vakıf olmalıdırlar.
5. Turist grupları, gezilen mekânlarla ilgili tarihi bilgilere boğulmamalı, aktarılan bilgiler, akıllarda daha kalıcı olan efsane ve rivayetlerle süslenmelidir. Turizm sektöründe tanıtım açısından en etkili yöntemlerden biri de bu metottur.
6. Önemli tarihi mekânlar, ziyaret yerleri ve buralarla ilgili maddi kültür ögeleri üzerine, profesyonel görselleriyle birlikte tanıtım katalogları hazırlanmalıdır. Bu kataloglarda, görme, tatma, dokunma vs. duyularla ilgili merak duygusunu uyandıran tarihi rivayet ve efsanelere de yer verilmelidir. Bu metinlerin çevirisi, profesyonel tercümanlara yaptırılmalıdır.

Kaynaklar

1. Baydemir, Hüseyin (2011). Özbek Efsaneleri. Erzurum: Fenomen Yayınları.
2. Çakır, Arda (2010). Profesyonel Turist Rehberlerinin Çalışma Biçimi ve Mesleki Eğitim Süreleri İle İş Tatminleri Arasındaki İlişki, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
3. Güzel, F. Özlem (2007). Türkiye İmajının Geliştirilmesinde Profesyonel Turist Rehberlerinin Rolü (Alman Turistler Üzerine Bir Araştırma), (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
4. Hand, Wayland D. (1965). "Status of European and American Legend Study", Current Anthropology, Vol. 6, No. 4, s. 439-446.
5. Jo'rayev, Mamatqul; Rohatoy Saidova (2002). Buxoro afsonalari, Toshkent: A. Qadiriy nomidagi xalk merosi nashriyoti.
6. Köroğlu, Özlem (2013). "Turist Rehberlerinin İş Yaşamındaki Rolleri Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 16, s. 91-112.
7. Murodxon, Rustamxon (1965) (aytuvchi: Fozil Yo'ldosh o'g'li; nashrga tayyorlovchilar: M. I. Afzalov, H. Rasulov, Hodi Zarif), Toshkent: Badiiy adebiyot Nashriyoti.
8. Polat, Tülay (2001). Seyahat İşletmelerinde, Profesyonel Turist Rehberliği, Rehberlik Mesleğinin Sorunları ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Alan Araştırması, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
9. Razzoqova, M. (1990). "O'zbek xalk afsonalarida Hubbi obrazi", Adabiyot gulshani, s. 40-44.
10. Tetik, Nuray (2006). Türkiye'de Profesyonel Turist Rehberliği ve Müşterilerin Turist Rehberlerinden Beklentilerinin Analizi (Kuşadası Örneği), (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
11. Tetik, Nuray (2012). Turist Rehberlerinin Ekoturizm Alanındaki Yeterlilikleri: Doğu Karadeniz Örneği, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koca Ragıb Paşa'ya göre, dünyada asıl marifet büyük insanların kıymetini bilmektir. Meşhur beytinde şöyle ifade etmektedir:

"Kesb-i hüner âlemde değildir hüner ancak
Ehl-i hünerin kadrini bilmek de hünerdir"

Prof. Dr. Juliboy Eltazarov, "ilmiyle, irfan ve insanlığıyla" kadri bilinmesi gereken gerçek bilim insanıdır. Onun kadrini bilenlerce hazırlanan bu seçkin kitap, Prof. Eltazarovun evrensel bilim insanı olarak portresini çiziyor.

Eserleriyle büyüklük vasfını kazanan kültür dünyamızın büyük isimlerini anmak kuşkusuz vefadır, ama asıl vefa yaşarken değer verildiğini hissettirebilmektir. Ömrünü yazarak tüketmiş Prof. Dr. Juliboy Eltazarov'a "yaşarken" hakkını teslim etmek ve 60. Yıl Jübilesi düzenlenmek hiç kuşkusuz olağanüstü bir vefadır.

Türk halkları için ortak bir konuşma dili konusu her zaman güncellik taşımıştır. Ben de bu konuda olan makalemi ömrünü Türklük bilimine hasretmiş evrensel bilim insanı Prof. Juliboy Eltazarov'a arz ediyor ona sağlıklı, mutlu nice yıllar diliyorum.

TÜRK DİLLİ HALKLAR ARASINDA ORTAK KONUŞMA DİLİ OLUŞTURULMASINDA ESAS SORUNLARI

Doç. Dr. Elçin İBRAHİM
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Bakü / AZERBAYCAN

Özet

Türk dilli halklar arasında ortak iletişim dilinin oluşturulması günümüzün en büyük sorunlarından biridir. Küreselleşen dünyada politik, ekonomik, medeni ilişkileri en üst düzeyde kurmak için Türk dilli halkların ortak bir konuşma (iletişim) diline ihtiyacı vardır.

Bugüne kadar Türkçe metinlerde Türkler Göktürk, Uygur, Mani, Brahmi, Arap, Grek, İbrani, Kiril, Lâtin alfabeleri kullanılmıştır. Belki bu açıdan yeni cumhuriyetler, alfabe değiştirme pratiğine yatkın olabilirlerdi. Üstelik bir asır içerisinde üç alfabe kullanmışlardı.

Zamanında Altay dağlarından Tuna nehirine kadar büyük coğrafyada yaşayan, bügün Orhun anıtlarının dili gibi kabul ettiğimiz

tek edebi dili, ortak konuşma dilimiz olmuştur. Bu anlaşma bugün bize türkçelerden birini ortak konuşma (iletişim) dili olarak kullanmamıza olanak sağlıyor. Bunun için Türkiye Cumhuriyetinin konuştuğu Türk dili günümüzde tüm Türk dünyası için ortak iletişim dili olarak kullanmak mümkündür ve gereklidir.

Anahtar kelimeler: *Türk halkları, ortak iletişim, Türk soylu, Ortak Türkçe, alfabe, Türk dili.*

Giriş

Türkçe tarihen var olan bir ulusun milli değerlerini bünyesinde birleştiren bir dildir. Tarihen aynı dilde konuşan Türk kabileleri ve toplulukları tarih geliştikçe büyük alana yayıldıkları için daha sonraki dönemlerde aynı dili konuşan topluluklar farklı ağızlarda konuşmalara başladılar. Zaman geçtikçe bu kabileler ve topluluklar geniş arazilerde birer birer devlet oldular, özellikle bu etkiler aynı dili konuşan toplulukların farklı lehçlerde konuşmasına neden oldu. Daha sonraki dönemlerde Türkler için ortak konuşma diliyle bağlı bir kaç defa girişimlerde bulunsalar da olumlu sonuçlar elde edilmemiştir. Bu girişimlerin yapıldığı dönemlerdeki sorunlar bir kaç nedenle bağlı olmuşsa da fakat bugün bu sorunların hall edilmesi için tüm imkanlar var.

Orta Asya'nın yerli halkı olan Türklerin en eski yazısı konusunda henüz yeterince bilgi yoktur. Türkler tarih içinde değişken bir yaşam sürmüşlerdir. Yer değiştirmiş, din değiştirmiş ve yazı değiştirmişlerdir. Değişik on kadar yazı kullanmışlardır (Anday, 1978:2).

Bilinen en eski yazısı konusunda henüz yeterince bilgi yoktur. Bilinen en eski Türk yazılı belgeleri, ikinci Köktürk hanedanı döneminden, VII. ve VIII. yüzyıllardan kalmadır (Şimşir, 1992:1).

Bunların en eskisi, 688-692 yılları arasında yazıldığı sanılan, doğu Gobi yöresindeki Çoyren yazıtıdır. Bu tarihlerden elli yıl kadar sonra, 732 ve 733 yıllarında, tanınmış Orhun anıtları dikilmiştir (Tezcan, 1978:278-279).

Ayrıca Türkçenin en eski örneklerini VII. yüzyıl ortalarından başlayarak Yenisey ve Talas bölgelerinde dikilmiş taş anıtlar üzerinde, mezar taşları üzerinde ve başkaca yazıtlarda da buluyoruz. Bu dile Köktürkçe, bu en eski Türk yazısına da Köktürk yazısı diyoruz (Banguoğlu, 1986:16).

Tarihin ilk dönemlerinde aynı dilde konuşan Türk kabileleri ve toplulukları tarih geliştikçe büyük alana yayıldıkları için daha sonraki dönemlerde aynı dili konuşan topluluklar farklı ağızlarda konuşmalara başladılar. Zaman geçtikçe bu kabileler ve topluluklar geniş arazilerde birer birer devlet oldular, özellikle bu etkiler aynı dili konuşan toplulukları farklı lehçelerde konuşmasına neden oldu.

Büyük Türkolog N.A.Baskakov yazıyordu: "Türki (Türkçe) Kaşgardan İstanbula kadar arazide (bu arazi Çin Seddinden Tuna nehirine kadar) kullanılan ve anlaşılan edebi dil olmuştur"(Baskakov, 1960: 28).

Bütün Türk dünyasının "dilde, fikirde, işde birliği"nin sağlanması düşüncesini dile getiren ünlü Türkolog Gaspıralı İsmail Beyin büyük ülküsünün gerçekleştirilimesi için siyasî, kültürel ve teknolojik şartları bugün en üst düzeydedir.

Bu makalemizde ortak yazı dilinden çok, Türk halkları arasında ortak bir iletişim dili oluşturulmasında alfabe sorunları ve çözümleri üzerinde durmak ve Ortak iletişim dilinin oluşturulması konularıyla bağlı kendi mulahazalarımızı ileri sürmek isteriz. Tarihten de belli olduğu gibi Türkler birçok çeşitli alfabeler kullanmışlar (Göktür, Mani, Soğut, Uygur, Brahmi, Tibet, Süryani, İbrani, Grek, Arap, Kiril). Dünya çapındaki yaygınlığı, diplomasi dili, uygarlık dili, geçer bölge dili, resmî dil, ulusal dil ve yazı dili olmasıyla ölçülür. Bu ölçütlerin yaygınlığı, eskiliği ve geçerliliği bir dilin diğer diller arasındaki yerini, konumunu, işlevselliğini ve değerini belirler. Türkçe çok eski tarihlerden beri yukarıda sayılan bütün özelliklere sahip bir dil olarak gelişmiştir. Türkçenin sahip olduğu bu özelliklerin tümüne birden sahip olan dillerin sayısı oldukça azdır. Dolayısıyla Türkçe dünya çapında prestijli, yaygın ve işlevselliği yüksek bir dildir (A.Buran, E.Alkaya, 2011: 11).

Türkler için ortak konuşma dilinin kullanmasını, onun kullanılmasını gerçekleştiren ve sağlayan esas ana neden ortak alfabe ve genel imla kurallarıdır. Bu ilk bakışta basit olsa da bunu bugün basit olmadğını savunanlar sadece tarihe baktıklarında bunu rahatlıkla göre bilirler. Geçmişte bir birlerini anlamak şimdikinden daha kolay olmuştur. Hatta Rus imparatorluğunun Türkler arasındakı medeni konuşma ve anlaşmasını berlili şekilde ve planla, bilerekten bozmak veya gerçekleşmesine her türlu karşı çıkmıştır. XIX. yüzyılda bu durum şimdikinden daha kolay ve olanaklıydı. Zamanında, aslında en

azı bin yıl süresinde Türk lehçelerinin yakınlıkları türklerin bir birini okuyup anlaya bilmesini şartlandıran nedenlerden en esası ortak alfabe ve aynı imla kurallarının kullanılması olmuştur. Malum olduğu gibi, bir zamanlar (yani dediğimiz bin yıl süresinde) Doğu, Batı ve Volga nehri kenarındakı Türkleri, bütün islami türkleri arap alfabesinden ve onun imla prensiplerini kullanmışlardı. Onun için A.Yasevi de, Y.Emre de, M.Fuzili de... bütün islami türk coğrafiyasında rahatlıkla okunmuştur.

Hatta daha sonralar, yani Türkçelerin arasında büyük farklılıkların olduğu zamanlarda (XIX. asrın ikinci yarısı ve XX. asrın başları) İstanbul'da yazan Namık Kemal, Şamahıda yazan Mirze Alekber Sabir, Kazan'da yazan Tukay... Hem Anadolu'da hemde Bakü'de, hem Kazan'da, hem Taşkent'te bile rahatlıkla okunuyordu (Hacıyev, 2013:208).

Keza Bahçesaray'da çıkan "Tercuman" gazetesi, Tiflis'de çıkan "Molla Nasrettin" dergisi ve Volga nehirinde, Türküstan'da, Kafkaz'da, Anadolu'da, Krım'da ve başka türk coğrafyalarında el el gezmiştir. Büyük Azerbaycan edibi, "Molla Nasrettin" dergisinin kurucusu Celil Mametkuluzade yazıyordu: "... bizim dilcilerimiz edebi, akademik dil arayışında oldukları zamanlarda bile "Molla Nasrettin" dergisi açık ve basit türkçesiyle kısa zamanda her kes tarafında beğenilen ve okunan bir dergi olmakla kalmadı Kür, Araz nehirlerini de geçerek Hazar ve Kara deryaları da vurup Türkiye'ye ve Türküstan'a ordan da uçarak Kafkaz dağalarını aşarak Krım'a ve diğer türk ülkelerine geçti..."

Hatta bir önemli ve özel husus var ki onu özellikle belirtmek isterdim. 7 nisan 1906 senesinde ilk sayı çıkan derginin editörü bakın, bizi düşündüren sorunlar karşısında ne yazmıştır: "Birlikte Kafkas Türkleri için genelde bir dil konusunda anlaşamağa varmamışlardır. Peki Osmanlı Türkleri, peki Krım ve Kazan Tatarları, peki Türküstan türkleri ve Özbekistan, peki İranda yaşayan azeriler? Peki biz bunu itiraf ediyoruz ki evvel ve sonda ilelebet türkler için edebi dile ve imlaya, alfabeye çok büyük gerek vardır. Tüm varlığımızla inanıyoruz ki bir Ortak bir alfabe esasında bir ***Ortak Konuşma Dili*** vücuda gelecektir" (Hacıyev, 2013:209).

Burda dikkat edilmesi gereken en esas konu Azerbaycan aydınının hele 1906 senesinde Türkler için ne zamansa ortak bir konuşma dilinin var olacağına inanmış olmasıdır. Şimdi ise en önemli

olan konunu belirtmek isterdim, tarihten de belli olduği gibi Sovet imperatorluğunun en kesici olduğu bir dönemde onun zulmu altında sıkılan ve ezilen Türk edibinin böyle umutla, inanışla söylediği sözü bugün biz, bağımsız Türk devletlerinin aydınları tartışıyoruz, hatta bazılarımız buna inanmamaktan başka hatta buna karşıyız.

Türklerin Arap alfabesini uzun süre kullanması (yedi asıra yakın) Arap alfabesiyle yazılan eski türkçelerde ortak kelimeler herkes tarafında aynı şekilde yazılmasına neden olmuştur. Ancak Türklerin Arap alfabesini uzun süre kullanması da onların bir dil etrafında birlşmesine neden olmamıştır Arapçadan da herkes kendi dil kurallarına uygun şekilde kullanmıştır.

Edebi yazılı örnekleri olan türkceler bu yolu tutup gitmişler. Ortak alfabe çevresinden dışarıda kalan türkçelerde farklar zaman zaman sert şekilde artmıştır. Örneğin yazı dili olmayan edebi forması ancak halk dili olan Sibirya Türklerinin bugün kullandıkları türkçelerde büyük şekilde bir birini anlamayacak derecede farklılıkların olmasında, şübhesiz ki bunun etkisi var. Kısacası biz bugün aynı tarihi tecrübeni tekrarlamalıyız. Bununla iki şeyi elde etmiş oluruz:

1. Ortak alfabeyle (elbette bugün bu genel alfabe latin lafabesi esasında olmalıdır) ortak konuşma (iletişim) dili fikirlerini gerçekleştirmeği kolaylaştırmak,
2. Türkçelerin canlı bir birine yaklaşması için olanak yaratmış oluruz.

Ortak iletişim dilinin oluşturulması bütün Türk halkları ve toplulukları için anlaşabilen tek bir dil aracılığıyla sağlanabilir (Ercilasun, 1992: 358).

Araştırma amaçlı yazmış olduğumuz bu makalemizde verdiğimiz örneklerdeki gibi farklı kodla gösterilmiş olan aynı karakterlerin bütün metin örgüsü içinde var olduğunu düşündüğümüzde, Türk lehçeleriyle yazılmış metinlerin işaretlerin arkasına gizlenmesiyle Türkler arasında anlaşma birkaç adım daha zorlaşmış olacaktır. Türkmenistan ve Özbekistan da günün birinde bu farklı kod tercihinin birlikten çok ayrılığa sebep olacağını anlayıp gerekli düzeltmeyi yapacaklardır. Nitekim Türkmenistan, bu anlamda daha önce 34 harfli ortak Türk alfabesinin dışında kabul ettiği bazı karakterleri sonradan düzeltmiştir. Azerbaycan, Türkmen ve Özbeklerin dışında şu ana kadar Gagavuzlar, Karakalpaklar, Kırım ve

Kazan Tatarları da Lâtin alfabesine geçme kararı almışlardır. Ancak 2002 yılında Duma'nın aldığı kararı meclis de onayıp kanun hâline getirince Kazan Tatarlarının alfabe değiştirme girişimi engellenmiştir. Çıkarılan kanuna göre, Rusya Federasyonu içindeki bütün halklar ana dillerini yazarken Kiril esaslı kendi alfabelerini kullanmak zorundadırlar.

Dil ve alfabe konusunda ortak bir noktada buluşmamızı sağlamak amacıyla ilişkiler her alanda geliştirilmelidir. Daha önce bilimsel toplantılarda ortaya çıkan görüş birliğine paralel şekilde 34 harfli çerçeve alfabe gibi kararlar hayata geçirilmelidir. Bu hususta Türkiye de dahil olmakla Tük dilli ülkelerin kendi alfabelerini koruma dirençleri gözlenmektedir. Bu konuda örnek bir davranış sergileyebiliriz, alfabemizde esasen ihtiyaç bulunan iki harfin eklenmesini yeniden düşünebiliriz.

Azerbaycanlıların ve Türkmenlerin alfabe değişikliğini hızlıca benimseyip hayata geçirmelerinde uzun yıllardır Lâtin alfabesi kullanan Türkiye Türklerinin Oğuz soyundan gelmeleri etkili olmuş olabilir. Bu açıdan Latin'e geçmekte istekli olan Kazaklara Lâtin alfabesinin kabulü konusunda her türlü desteğin sağlanması gerekir. Çünkü onlar Lâtin'e geçtiklerinde yine Kıpçak soyundan gelen Kırgızların Lâtin alfabesine geçişi daha erken ve kolay olacaktır. Öte yandan Kazaklar Lâtin alfabesine tam olarak geçerlerse, Kiril alfabesi kullanan tek Türk cumhuriyeti olarak Kırgızistan kalacak, bu durum da onları Lâtin'e geçmeye teşvik edecektir. Kazakistan, Türkiye Türklerinin kullandığı 29 harfe ilâveten yeni kabul edeceği alfabeye 34 harfli ortak Türk alfabesinden "Ä ä", "Ñ ñ", "Q q", "X x", "W w" harflerini ekleyebilir. Rusça kelimelerde "V v", Türkçe kelimelerde ise "W w" harfini kullanabilirler. Kiril'den Lâtin'e geçişte siyasî iradeyi yönlendirenler; dilbilimcilerin görüşlerine itibar etmeli, karar verirken kendilerine sunulan raporlardaki bilimsel ölçütleri mutlaka göz önünde bulundurmalıdırlar.

Türk halkları arasında ortak konuşma dilinin oluşturulmasında dikkat edilmesi gereken birçok başka hususlar da vardır, onları da özellikle belirtmek isterdim. 1940 yılında kullanılmaya başlayan Kiril alfabeleri her cumhuriyet için ayrı ayrı karakterler göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Bu, Rusların özel tercihine dayanıyordu. Paralel karakterler kullanılmış olsaydı; o zaman Türk boyları değişik lehçelerde yazılmış metinleri, en azından ortak öğeler söz konusu

olduğunda, çok kolay anlayabilirlerdi. Ancak alfabe görüntüsündeki karışıklık, şuuraltındaki hızlı çağrışıma engel oluyordu. Kiril alfabesi, ayrıca Türkçe için gerekmeyen "Е е", "Ё ё", "Я я", "Ю ю" ("Ye ye", "Yo yo", "Ya ya", "Yu yu") gibi ikili karakteri gösteren harflere sahipti. Bu şekilde yapılan tercihler, aynı milletin evlatlarını birbirinden uzaklaştırmayı amaçlayan özel bir tasarımın ürünü ve planlaştırılmış bir politikanın devamı ve uygulnamasıydı.

Bugün Türkiye tüm türk coğrafiyasında medeni, ekonomik, eğitim alanlarıyla ilgili çok üst düzeyde ilişkiler kurmuştur. Demek ki, Türkiye türkçesi bu coğrafiyaya artık yol açmıştır. Bu gün Türkiye-Türkmenistan, Türkiye-Kazakistan, Türkiye-Tatarıstan, Türkiye-Azerbaycan türkçeleri arasında bu veya başka derecede iletişim sağlanmıştır (Hacıyev, 2013:135).

Çünkü Türkiye Cumhuriyeti bügün Türkçe konuşan ülkelerle medeni, ekonomik, eğitim alanlarıyla ilgili çok üst düzeyde ilişkiler kurmuştur. Demek ki, Türkiye türkçesi Türk coğrafiyasına artık yol açmıştır. Bugün Türkiye türkçesi türkçeler arasında ortak konuşma dili için aracılık yapmalıdır veya yapabilir. Fakat Türkçenin kendi dahilinde küçük sorunlar vardır. Eğer Türkçe bugün gerçekten de Türk dilli halklar arasında ortak iletişim dili olmak sorumluluğunu kendi üzerine götürmek istiyorsa o zaman Türkçedeki küçük sorunları gidermekle ortaya çıkarabilir. Türkçe bugün ortak dil olma sorumluluğunu kaldıramaz düşüncesinde olan bazı dilciler Türk dilli halklar arasında ortak iletişim diline de bir arzu gibi bakıyorlar.

Fakat ortada somut delil olan bir tek şey var ki, o da Türkçenin günden güne artan değeri, gücü ve artık dünya dilleri ile kıyaslana bilecek seviyeye ulaşması ve dünya dili olmasıdır. Hatta bu benzetme bile Türkçe için hoş değil, çünki Türkçe var olanda bugün dünyada kullanılan dünya dili adı verdiğimiz bir çok diller mevcut değildi.

Bugün küreselleşen dünyada politik, ekonomik, medeni ilişkileri en üst düzeyde kurmak için Türk dilli halkarın ortak bir konuşma (iletişim) diline ihtiyacı vardır. Bu tecrübe tarihen olup. Zamanında Altay dağlarından Dunay nehirine kadar büyük coğrafyada yaşayan, bügün Orhun anıtlarının dili gibi kabul ettiğimiz tek edebi dili, ortak konuşma dilimiz olup. Bu anlaşma bize olanak sağlıyor ki bugün de türkçelerden birini ortak konuşma (iletişim) dili olarak kullanak. Bunun için Türkiye Cumhuriyetinin konştuğu Türk dili günümüzde tüm Türk dünyası için ortak iletişim dili gibi kullanmak mümkündür

ve gereklidir.

Sonuç

Yazmış olduğumuz makalemizin bu kısmında Türk halkları arasında Ortak konuşma dili için alfabe sorunlarının bugünkü bazı sorunlarında bahs ettik ve çözümüyle ilgili önerilerimizi vermeğe çalıştık.

Sonuç olarak, Ortak iletişim dili oluşturmak için bugün alfabeyle ilgili neler yapılmalıdır, hangi önlemler alınmalıdır kısaca bunları belirtmek istiyorum:

1. Öncelikle yapılması gereken ilk ve önemli iş bütün Türk soylu halkların ortak bir alfabeni kabül etmesidir. Bilgisayar ve iletişim teknolojileri Latin alfabesine dayalı olarak geliştiğine göre bütün Türk dilli halklar en kısa zamanda ortak bir Latin alfabesine geçişi sağlanmalıdır. Bu ortak latin alfabesinde Türk lehçelerindeki ortak sesler için ortak harfler kullanılmalıdır. Bu alfabe mümkün olduğu kadar pratik ve kolay olmalı, aynı zamanda bu alfabenin bütün Türk halklarına öğretilmesi ve alfabenin kullanılması için dilcilerin üzerine önemli görevler düşmektedir. Bu alfabede bütün Türk dilli Cumhuriyet ve toplulukları için gerekli olanortak işaretler belirtilmelidir (Kara, 2013:1).
2. Yeni oluşturulacak alfabenin siyasi dairelerde büyük oranda kullanılacağı açısından gerekliliğini gözönünde tutarak konunun Tark dilli devletlerin hükumetleri düzeyinde ortaya atılması net sonuçların elde olunmasına olanak yaratmış olacak. Aynı zamanda Türkiye Cumhuriyetinin bugün kullandığı Türkçe Türk dilli halklar arasında Ortak iletişim dili olması konusu özellikle belirtilmelidir.
3. Türk dilli halkları birbirinin edebi eserlerini, ortak edebiyatının kaynak eserlerini, destanlarını, masallarını, ninnilerini, atasözlerini okumalı eğitimin ilk aşamasından son aşamasına kadar özgün şekilleri il birlikte okutulmalıdır. Okul kitaplarında her Türk lehçesinden parçalar özgün şekilleriyle ve o lehçeye aktarılmış şekilleriyle yer almalıdır. Bu edebi eserlerin bütün Türk dünyasının ortak ürünleri olduğu bilinci yaygınlaştırılmalıdır.

4. Ortak iletişim dili üzerine araştırmalar, çalışmalar yapmak üzere Türk Cumhuriyetlerindeki dil enstitülerinin, dil kurumlarının desteğiyle uluslararası araştırma enstitüsü kurulmalıdır. Bu enstitüde Türk dünyası ortak iletişim dilinin oluşturulması için gerekli olan; alfabe, imla kuralları, söz varlığı, terimleri üzerine çalışmalar öncelikli olarak yürütülmelidir.
5. Türk dilli halkların şair ve yazarlarının eserleri diğer lehçelerde de yayımlanmalıdır. Bu eserler ortak Türk alfabesiyle yayımlanmalı, sayfanın bir tarafında özgün metin karşısında ise aktarması bulunmalıdır (Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I", Ankara-199:1124).
6. Türk halkları arasında ortak iletişim dilinin oluşturulması için sürekli Türk Dil Kurultaylarının düzenlenmesi yeniden canlandırılmalı, her yıl bir Türk Cumhuriyetinde yapılmalıdır. Kurultaylarda ortak iletişim dilinin oluşma şartları tüm incelikleri ile ele alınmalı, gelişmeler izlenmeli, sorunlar çözümlenmelidir. Bu kurultaylarda zaman içerisinde ortaya çıkabilecek durumlarla ilgili olarak ortak çözüm yolları yürürlüğe konulmalıdır.

Türk dilli halklar arasında Ortak konuşma dili için yukarıda belirttiğimiz gerekli konuların çaresi hemen hemen hepsinin hall edilmesi alfabeye bağlıdır. Bugün Türk dünyasının dilde birliğinin temel anahtarı alfabedir. Alfabede birlik sağlanamazsa asla Ortak konuşma (iletişim) dili ortaya çıkamaz. Yapılacak bu çalışmalarla ortak iletişim dilinin oluşturulması alfabe birliğinin ve söz varlığının etkisi ile sağlanacak ve ortak iletişim dili Türk yazı dilinin temelini oluşturacaktır.

Gaspıralı İsmail Beyin Türkler için kutsal olan *"Dilde, fikirde, işte birlik"* fikirleri Türk halklarındaki birlikteliğin temel ilkelerini oluşturmuş ve günümüzde de bu söz bu birlik mücadelesinin hedefini göstermektedir. Gaspıralı, Tercüman gazetesinde, bütün dünya Türklüğünün anlayabileceği ortak bir edebi dil geliştirmeye çalışmıştır.

Bugün Türk dünyasında bütün Türklerin bir-birlerini anlayacağı Ortak bir iletişim dilinin oluşturulması için bu yolda doğru olan nedirse onu yapmalıyız.

Kaynakça

1. Ercilasun, Ahmet. B. (1992). İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yay, Ankara.
2. Buran, A. Alkaya, E. (2011). Çağdaş Türk Yazı Dilleri – I, Anadolu Universitesi Yayınları, 1. Baskı, Eskişehir.
3. Tahsin, B. (1986). Türkçenin Grameri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
4. Baskakov, N.A. (1960). Türk Dillerinin Tarihî-Tipoloji Sesbilimi. Rusça. Moskova.
5. Şimşir, B.N., (1992). Türk Yazı Devrimi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
6. Hacıyev, T. (2013). Türkler için ortak konuşma dili, Tahsil yayınları, Bakü.
7. *Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, (1991). T.C. Kültür Bakanlığı 1371, Kaynak eserleri/54, Ankara.
8. Kara, M. (2013). Türk Cumhuriyetleri Ortak Alfabesinin Neresinde?, http://www.yalquzaq.com/p=15098 (i.t. 07.06.2019)
9. Anday, M.C. (1978). Türk Abecesi, Cumhuriyet gazetesi (18.8.1978).
10. Arıkan, S. (2000). İsmail Bey Gaspıralı'ya Göre Dilde-Fikirde-İşte Birlik Niçin Şarttır?, Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi.
11. Tezcan, S. (1978). En Eski Türk Dili ve Yazını, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

"KALBİ BİN PARÇAYA BÖLDÜ ŞU GÜZEL HAN MESCİDİ" (XX. YY. TATAR ŞİİRİNDE SÜYÜMBİKE MİNARESİ İMAJI)

Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN
Kars Kafkas Üniversitesi
Kars / TÜRKİYE

Kazan Tatarlarının feci tarihinin dilsiz şahidi olan Süyümbike minaresi, sadece Tataristan Cumhuriyetinin başkenti Kazan şehrinin değil, bütün Tatar Türklerinin görkemli bir simgesine dönüşmüştür. Nasıl Kazan şehri Süyümbike minaresinden başka düşünülemiyorsa bu minareyi görmeyen ya da onun hakkında duymayan bir Tatar

Türküne rastlamak da neredeyse imkânsızdır.

Tatar Türklerinin gözbebeği olan Süyümbike minaresi, yüzyıllardır Kazan şehrinin kalesi içinde, tam kalbinde, şehrin zirve noktasında Kazan nehri kıyısında göğe yükselmiş bir vaziyette bulunmaktadır. Yıllardır Tatar şairleri onu Kazan Tatarlarının milli giyim kuşamına özgü olan kat kat etekli elbise giyen pembe yanaklı, endamlı ve koruduğu sükûneti ile herkesi hayran bırakan Tatar kızına benzetirler ve haksız da değillerdir. Çünkü minare, Kazan Hanlığının son Hanbikesi olan Süyümbike adıyla anılır.

Süyümbike (1516-1554), "Hanbike" sıfatıyla Kazan Hanlığını yönetmiş olan Tatar Sultanıdır. Aslen Nogay mirzalarından Yusuf Mirza'nın soyundan gelir. 12 yaşında Kazan'a getirilir. 1533 yılında Kazan Hanı Cangali Han ile evlendirilir. 1535 yılında Cangali Han vefat edince Süyümbüke 1536'da Safagerey Han ile evlendirilir. 1549 yılında Safagerey Han'ın da ölmesinin ardından, iki yaşındaki oğlu Ütemişgerey adına Kazan tahtının idaresini üstlenir (1549-1551). Kazan Hanlığının Rusların eline geçmesi üzerine 1553 yılında Rus Çarı IV. İvan (Korkunç İvan) tarafından Moskova'ya tutsak olarak getirilir. Altı yaşındaki oğlu Ütemişgerey'i Ruslar vaftiz ederek Hristiyanlaştırırlar ve Aleksandr adını verirler (Atlasi, 2004: 17, 62). Süyümbike'nin babası, Nogay Hanı Yusuf Mirza, Rus Çarı IV. İvan'dan kızının kendisine iadesini ister ama bu talebi cevapsız kalır. Rus hükümdarı Süyümbike'nin Babası Yusuf Mirza'ya Ütemişgerey'in "terbiyeye verildiğini ve onun büyüdükten sonra han ilan edileceğini" bildirir (Hudyakov, 2018: 152, 155). 1552 yılında Süyümbike Şahgali ile evlendirilir. Bir yıl sonra Süyümbike 1554'te Moskova'da ölür. Mezarı belli değildir. Vaftiz edilen oğlu Ütemişgerey (Aleksandr) ise annesi ve babası ile aynı kaderi paylaşır ve 20 yaşına gelmeden 1566 yılında gizemli bir şekilde vefat eder (Urmançe, 1997: 162).

Süyümbike Hanbike, güzelliği ve zekâsı ile şöhret kazanır. Fakat Hanbike'nin kaderi ne yazık ki kendisi kadar güzel olmaz ve Süyümbike, Kazan Tatarlarının hatırında ve kalbinde asırlardır hüzünlü bir türkü misali yaşamaya devam eder.

Süyümbike'nin şahsı, Kazan Hanlığı yıkıldıktan sonra özellikle de 1990'lı yıllardan itibaren Tatar tarihinde onun adı ile özdeşleşen minare ile bir bütün olarak izlenmeye başlar. Tatar Türkleri, dul kalan ve sabi çocuğuyla beraber Moskova'ya esir gönderilen, daha sonra

yavrusu elinden alınan, gurbette can veren ve hatta mezarı dahi günümüze kadar bulunamayan Hanbike'yi milletin anası seviyesine yükseltip onun feci kaderinin izlerini vatanında kalan yegâne hatırada -Süyümbike minaresinde- arar.

Ruslar tarafından "Süyümbike minaresi" olarak adlandırılan minarenin ne zaman ve ne amaçla inşa edildiği tam olarak bilinmemektedir. Kazan tarihi uzmanı, Kazan Üniversitesi Profesörü N.P. Zagoskin'in (1851-1912) fikrine göre, bazı rivayetlere bakılırsa, Süyümbike minaresi Hanbike tarafından eşi Safagerey Han kabri üzerine inşa edilen türbeden başkası değildir (Urmançe, 1997: 133). Bu görüş, milletsever her Tatar tarafından kabul edilir. Minareden yazılı kaynaklarda ilk kez 1777 yılında bahsedilir. Edebiyatta ise minare "Süyümbike minaresi" olarak ilk kez 1832 yılında "Zavoljskiy Muravey" adlı Kazan dergisinde anılır (Sanaçin, 2002: 37-47). Önceleri Tatar Türkçesinde minarenin adı, bir zamanlar yakınında Han camii olduğuna işaret ederek "Han mescidi" olmuştur (Mercani, 1989: 206). Bazı bilim adamları minarenin inşa tarihi olarak 1645-1660 yılları ve daha sonraki yüzyılları gösterirler. Fakat birçok Tatar bilim adamı Süyümbike minaresinin inşa edilmesini haklı olarak Kazan Hanlığı dönemiyle bağlantılı izler (Salihova, 2006: 75; Fehretdinov, 2006: 88).

Süyümbike Hanbike şahsıyla ilgili sadece Tatar edebiyatında değil Rus edebiyatında da üç asır devamında (XVI. yy. ikinci yarısı - XIX. yy. ilk yarısı) "Moskova-Kazan olaylarıyla ilgili ona yakın eser yazılır." (Remiyeva, 2006: 94). Tatar şiirine gelecek olursak, 20. yy. başında Süyümbike Hanbike'nin şahsını minare ile özdeşleştirme çıkar ortaya ve bunun en güzel örneği olarak XX. yy. başı Tatar ve Başkurt Türklerinin ortak şairi olan Mecit Gafuri'nin "Söyémbike Manarası" (Süyümbike Minaresi) adlı şiiri gösterilebilir (Söyembike Hanbike, 2006: 185). Mevcut şiirde minare, aynı Süyümbike'nin kendisi gibi talihsiz kaderine ve devletinin, milletinin yaşadığı faciaya sızlanarak gözyaşı döker. En önemlisi de bu duruma haykırarak değil tam da Tatar kadınlarına özgü olduğu gibi sessizce, için için ama gözyaşlarına şahit olan herkesin yüreğine işleyerek ağlar: "...Min bélem béldérmeseŋ de: ağadır küzden yeşéŋ, / Bu helénden şikâyet kıldı sinéŋ herbér taşıŋ, -/ Kalbémé méŋ pare kıldı şul güzel Han mescédé." (Bilirim bildirmesen de ağar gözünden yaşın/ Bu halinden şikâyet etti senin her bir taşın, -/Kalbi bin parçaya böldü şu güzel han

mescidi).[46] Şiirde minare Mecit Gafuri tarafından aynı tarihte olduğu gibi "Han mescidi" diye anılır ve sanki Süyümbike'nin ta kendisiymiş gibi anlatılır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazan Üniversitesi Öğretim Üyesi, Rus yazar Mihail Samsonoviç Rıbuşkin'in (1792-1849) yazdığı üzere, Korkunç İvan Kazan'ı ele geçirdikten sonra Müslümanların kale içinde bulunan han saraylarını, mescit camileri ve hanların mezarlarını ortadan kaldırma, bazı mescitleri ise kiliseye dönüştürme emri verir (Aynetdin Ahmerov'un, 2009: 154-155). Kremlin'in içerisinde yıkılan camilerin taşlarından inşa edilen kiliselerin arasında yalnız kalan minare, esir edilip Moskova'ya götürüldükten sonra Rusların arasında yalnız başına yaşamak ve hayat mücadelesi vermek zorunda kalan Süyümbike'nin ta kendisini hatırlatır: "Heb kelise urtasında yalgızıŋ kaldıŋ niçön?" (Hep kilise ortasında yalnızın kaldın niçin?). Şiirden anlaşıldığı üzere minare, bu vaziyetiyle sadece ayrı şahısları ve kendi milletini değil, belki de bütün İslam âlemini, bütün Müslümanları ıstırap ateşinde yakmaktadır: "Ehlé islam kalbéne sin hesretné saldıŋ niçön?" (Ehli İslam kalbini sen hasrete attın niçin?) Tatar edebiyat uzmanı İlsöyer Remiyeva'nın da yazdığı gibi, "her daim kaybedilen devletçiliği hatırlatan Süyümbike minaresi, bütün Müslümanların kalbinde hasret dolu düşünceler uyandırmakta." (Remiyeva, 2006: 112).

Daha fazlası, Süyümbike minaresi yüzyıllardır insanlığa 500 yıl öncesi Kazan Hanlığının sadece Ruslar tarafından alınmasını değil, belki o devirde Kazan Tatarları arasında cereyan eden tarafsızlığı ve ihaneti de hatırlatmaktadır. Mecit Gafuri, minareyi haklı olarak daha Kazan Hanlığı yıkılmadan önce Ruslara esir gönderilen Süyümbike gibi rencide olan ve kendi soydaşlarından umudunu kesen bir vaziyette tasvir etmektedir: "İltifatıŋ béz tatardan sin, bina, aldıŋ niçön?"; "Sin ömid özseŋ de bézden – béz ömétné özmedék…" (İltifatı biz Tatardan sen bina aldın niçin?; Sen umudu kessen de bizden, biz umudu kesmedik…). Minare bu şiirde cansız nesne olmaktan ziyade canlı şahıs olarak anlatılır. O sessizce ağlar, etrafını saran düşmanların arasında yalnızlık çeker, rencide olur, umudunu keser. Ama bütün insanlara özgü olduğu gibi, belki de Süyümbike'nin ta kendisi gibi, hayatının en zor, en feci anlarında geride bıraktığı sevinç ve umutla dolu eski günlerini anar. Şiirde zaman sanki ikiye

46 Tatar Türkçesinden Türkiye Türkçesine çeviriler bize aittir.

bölünür. Bir taraftan amansız gerçekler, diğer taraftan ise geçmişte kalan devletli ve tahtlı baharlar, milli ve dinî bayrağın yükseklerde dalgalandığı şöhretli, şevketli günler anılır: "Bér zamanlar sinde namaz ukıgannar han idé, / Kavmé tatar hem törékneŋ meskene Kazan idé. / Ul vakıtnı tasvir itsek, ni güzel zaman idé!"; "Bér zamanlar sinde tordı ehle islam gaskeré." (Bir zamanlar sende namaz kılanlar hep han idi, / Kavmi Tatar ve Türklerin meskeni Kazan idi. / O vakti tasvir edersek ne güzel zaman idi!; Bir zamanlar sende durdu ehli İslam askeri.). Fakat hatır, bu güzel anı ve tatlı düşüncelerden sonra yine acizlik içinde geçen gerçeklere, Kazan Hanlığının alındığı zaman yaşanan utanç olaylara, İslam bayrağının çiğnendiği, düşmanların hüküm sürdüğü günlere döner: "Şevketéŋ bétté bügénde, kalmadı méŋnen béré, / Başkalarnıŋ yiré buldı oşbu kön islam yiré" (Şevketin bitti bugünde, kalmadı binden biri, / Başkaların yeri oldu işbu gün İslam yeri.). Mecit Gafuri mevcut şiirde çaresizlikten sızlanarak geçmişte yapılan hatalar için o devirde sessiz, tarafsız kalan ve daha sonraki yıllarda bunu bir hayat tarzı edinen halkı adına Süyümbike Hanbike'den af dilemekte sanki: "Sin ömid özseŋ de bézden – béz ömidné özmedék, / Zahiren tüzsek te bezler – kalbémézden tüzmedék. / Cahil ulgan bér zamanda kıymmetéŋné bélmedék, / Kalbémé méŋ pare kıldı şul güzel Han mescédé." (Sen umudu kezsen de bizden, biz umudu kesmedik. / Zahiren dayansak bile, kalpten hiç dayanmadık. / Cahil olan bir zamanda kıymetini bilmedik, / Kalbi bin parçaya böldü şu güzel Han mescidi.). Bu şiirde Mecit Gafuri'nin en büyük kazancı, minare misalinde Süyümbike Hanbike'nin feci kaderini usta kalemle anlatmasıdır. Ayrıca, Süyümbike'nin duygu ve düşünceleriyle şairin gönlünde yatan hüzün ve üzüntü el ele verilir.

Tatarların ünlü şairi İldar Yuzeyev'in 1995 yılında yazılan "Söyémbike Manarası Yanında" (Süyümbike Minaresi Yanında) adlı şiiri de Mecit Gafuri'nin "Söyémbike Manarası" (Süyümbike Minaresi) adlı şiirine benzer. İldar Yuzeyev de minare yanında Kazan Tatarlarının kaderiyle ilgili düşüncelere dalar ve tarihin kanlı sayfalarını gönlünden geçirip geleceğe umutla bakmaya çalışır. Fakat şaire bu şiiri yazdıran asıl neden, Süyümbike Hanbike'nin talihsiz kaderinin simgesi olan minarenin bir yana eğilmeye başlamasıdır. Malum olduğu üzere yüksekliği 58 m olan yedi basamaklı minare, temeli doğru oturmadığından dolayı kuzeydoğuya doğru 1.9 m kadar eğilmeye başlamıştır. Süyümbike minaresi, dünyada "eğilen

(yıkılmaya yüz tutan)" 200 minareden bir tanesidir (Timergalin, 2006: 92). Fakat İldar Yuzeyev milletsever bir insan ve şair olarak minarenin yere doğru eğilmeye başlamasının en önemli nedenini yine XVI. yüzyılda olup biten fırtınalı olaylarda arar: "Tarih séréne töşérge / Omtılgan borav kébék, / Helsézlenép başın igen / Avır bér sorav kébék." (Tarih sırına ulaşmayı / Hedefleyen matkap gibi, / Halsizce başını eğmiş / Çok zor bir soru gibi.) (Yuzeyev, 2002: 204).

Süyümbike minaresinin ucunda bulunan çift başlı kartal 1918 yılında alınıp onun yerine gümüş hilal konulur. Fakat 1935 yılında Sovyetlerde bütün dinlerin yasaklanması siyasetine bağlı olarak o hilal sökülür (Timergalin, 2006: 92). Doğal olarak Tatar şairleri bu duruma tarafsız kalamazlar. Örneğin, diğer bir ünlü Tatar şair Redif Gataş 1988 yılında Süyümbike'ye adayıp yazdığı "Tarih Öné" (Tarih Sesi) adlı uzun şiirinde minarenin ucundaki hilali Süyümbike Hanbike'nin başına giyilen taca benzetir (Söyembike Hanbike, 2006: 199). Hanbike'nin başındaki tacın çıkarılması ile minareden hilalin alınması arasında bir paralel geçiren şaire hilalsiz kalan minare, taçsız kalan Hanbike'yi hatırlatır: "Söyémbike, manaraŋa / Ay kundı bit tagın?! / Kabat kaytır tacıŋ…" (Süyümbike, minarene / Ay konur ya yine? / Yine giyilir tacın…" Aynı zamanda şair, gelecekte hakikatin yerini bulacağına ve Tatar milletinin er ya da geç aslına döneceğine de inanmak ister: "Avıp, sin iŋriséŋ canda! / Uzıp bara tagın / Bitaraf bér gasır… Kük te / Deşmi bügén, salkın… / Kazan kügé! E bit sinde / Küpmé ah, moŋ, yalkın… / Uyataçak alar bézné, / Tétreteçek, halkım!" (Eğilerek sızlıyorsun canda! Yine geçmekte / Tarafsız bir asır… Gök de / Sessiz bugün, soğuk… / Kazan göğü! Oysa sende / Ne çok ah, bun, alev… / Uyandırır onlar bizi, / Titretecek halkım!).

Hilal, 80 yılı aşkın bir süre geçince 1991 yılında nihayetinde Süyümbike minaresinin ucuna tekrar konulur (Mostafin, 2004: 50). Bu olay, Tatar Türklerinin milli bilinci yükselişte olan yıllarda Hatır günü olarak anılan 12 Ekim tarihinde (Kazan Hanlığı yıkıldığı tarihte) gerçekleşir. İldar Yuzeyev'in yukarıda anılan şiirinde minarenin eğilme sebebi, onun uzun yıllar hilalsiz, yani imansız kaldığına bağlı izlenir: "Uzgannarga tarta uynı / Tansık azan tavışı. / Tıngılık birmi küŋélge / Manaranıŋ avışı. / Yantayganmı küpmé yıllar / İmanı-nurı yukka? / Barsına da şahit bit ul: / Hıyanet, tugrılıkka…" (Geçmişe çekmekte beni/ Özlenen ezan sesi. / Huzur vermiyor gönlüme / Minarenin eğilimi. / Eğilmiş mi bunca yıllar/ İmanı, nuru

olmadığından? / Her şeye şahit sonuçta / İhanete, sadakate.). Fakat bu şiirde şairin de anlatmak istediği gibi, Süyümbike minaresinden öte Tatarların tarihi ve merhametsizlikten, tarafsızlıktan, dilini dinini kaybetmekten insanların gönlü eğilmiş. İldar Yuzeyev endişelenerek şu sorulara cevap arar: "Olur da bu kadar şanlı, devletli tarihi olan Tatar halkı bir gün kendisi de minare gibi yıkılırsa, tarihin tozuna karışırsa o zaman ne olur? Kazan Tatarları kendi geçmişini hatırlayıp gereken sonuçlara varır mı, külden yeniden doğacak güç bulur mu kendinde? Hayatta kalır mı?" Şiirde buna işaret eden mısralar şöyledir: "Şahitlernéŋ kan-yeşleré / Östébézge avmasmı? / Manarabız turılanır, / Millet üzé avmasmı?" (Şehitlerin kanı ve gözyaşı / Üzerimizde kalmaz mı? / Minaremiz doğrulur da / Peki millet yıkılmaz mı?)

XX. yy. sonu Tatar şiirinde Süyümbike Hanbike ile ilgili yazılan şiirlerde Süyümbike minaresi etrafında oluşan rivayet ve efsaneler de yer almaya başlar. Onlardan en ünlüsü, Rus çarı Korkunç İvan'ın Süyümbike Hanbike'nin dillere destan güzelliği hakkında duyunca Kazan'a elçiler göndermesiyle ilgili olanıdır. Bu rivayete göre Rus çarı Hanbike'ye eşi olma teklifinde bulunur. Fakat gururlu Süyümbike bu teklifi gururuna yediremeyip kesin ret cevabı verir. Aşağılandığını düşünen çar, büyük bir ordu toplayıp Kazan Hanlığı üzerine yürür ve şehri kuşatır. Yedi yıl kuşatmadan sonra kale duvarlarını yıkar ve böylece Kazan'ı alır. Bu durumu kendi gözleriyle gören Süyümbike, Korkunç İvan'ın eşi olmayı kabul eder. Fakat bir şartı vardır. Rus çarı düğün hediyesi olarak yedi gün içerisinde Kazan'da yüksekliği ve güzelliğiyle eşi benzeri olmayan bir minare inşa etmeli. Yedi gün geçince yedi basamaklı minare hazır olur. Süyümbike ise yaşadığı şehre ve halkına veda etmek için minarenin zirvesine çıkma izni ister. Fakat minareye çıkınca kederinde boğulup aşağıya atlar. Diğer bir rivayete göre Süyümbike düşmanların kazandığını görünce kocası Sefer Gerey'in türbesi bulunduğu camiin minaresine çıkar ve kendini oradan aşağıya atar (Tatar Halık İcatı, 1987:61; Mostafin, 2004: 107-108). Göründüğü üzere rivayetlerin her ikisinde de Süyümbike, düşmanların eline esir düşmektense öz şehrinde özgürce ölmeyi üstün görür ve minare, o günden bu güne Süyümbike Hanbike'nin adıyla anılmaya başlar.

"Şairane bir yalan" olan bu rivayet, şairlere uzun yıllar devamında ilham kaynağı olur. Süyümbike'nin tarihe uygun bir

şekilde esir gitmesi değil de belki aziz halkını, vatanını bırakmayı göze alamadan minareden atlaması, şairlerin gönlünü feci ve fedakâr içeriğiyle titretir. Şair Gamil Afzal bu rivayeti temel alarak 1968 yılında "Söyémbike-Sılu" (Güzel Süyümbike) adlı akarsu gibi duru ve hareketli bir şiir yazar (Söyembike Hanbike, 2006: 187). Efsane niteliğinde olan bu şiir, Kazan Hanlığının maarif merkezi olarak tanınması ve dul Hanbike'nin zor günler geçirmesiyle başlar: "Külmekleréŋ yéfek, / Kamzullarıŋ berhét, / Canıŋa yuk tıngı, / Üzéŋa yuk behét. / İlém, diyép yıla, / İlém, diyép köyén, / Helén avır sinéŋ, / Söyénbike kilen." (Elbisen ipekten, / Yeleğin kadife, / Canına yok huzur, / Talihin yok senin. / Ülkem diye ağla, / Ülkem diye üzül, / Durumun zor senin, / Süyümbike gelin.). Şiirde öz milletinin öz devletinin beyleri tarafından Moskova'ya esir gönderileceğiyle ilgili haber alan Süyümbike, minareden atlayıp ölmeyi esir gitmekten üstün görür: "Manaraŋnan kara –/ Kazan eylenesén, / Hay, manaraŋ biyék, / Başıŋ eylenmesén! / Ecel kaygı kébék, / Ecel behét kébék, / Dala kiŋ bulsa da, / Dönya lehét kébék. / Kefén töslé itép/ Ak külmegéŋ kime. / Behil süze açı, / Behil bulıŋ, dime. / Hay, manaraŋ oçlı, / Hay manaraŋ biyék!.. / Ak kügerçén oçtı:/ "Behil… behil…" – diyép." (Minarenden bir bak -/ Kazan civarına. / Ah, minaren yüksek, / Ah başın dönmesin! / Ecel keder gibi, / Ecel talih gibi, / Bozkır geniş fakat/ Dünya lahit gibi. / Kefen gibi sakın/ Ak elbisen giyme. / Veda sözü acı. / Aman veda etme. / Ah, minaren sivri, / Ah, minaren yüksek! / Beyaz bir güvercin/ Uçtu veda edip…). Bu şirinde Gamil Afzal Süyümbike Hanbike'ye "kardeşim, kızım, yengem, güzelim, gelin" gibi sıcak ve samimi ifadelerle seslenir.

Fakat Tatar edebiyatında Süyümbike'nin minareden atlamasıyla ilgili "şairane yalana" karşılık gösteren şairler de oldu. Nedeni ise bir taraftan bilim adamı Fatih Urmançe'nin de yazdığı gibi "halk, çok sevdiği Süyümbike'sini hayalinde felaketle yüz yüze bırakıp da olsa Rus çarının esirliğinden 'kurtarıyor'" (Urmançe, 2005: 265). Fakat diğer taraftan, tarihî gerçekleri bilse de Tatar halkı, Süyümbike'yi esirlikte vefat eden ya da rivayetlerde anlatıldığı gibi minareden atlayan bir Hanbike olarak değil de ruhen asla yenilmeyen ve halkının hatırında ve kalbinde ebediyete dek canlı kalan ve hâlâ milyonlarca Kazan Tatarını milli dava yoluna davet eden millet anası olarak görür. Çağdaş Tatar şair Rozalina Şahiyeva'nın "Söyém-söyém-Söyémbike" (Süyüm-süyüm-Süyümbike) adlı şiiri, buna en güzel örnektir:

“Nevmiz hatın Söyémbike, / Tol kalmagan totkınlıkta, / Téz çükmegen çiténlékte, / Kol bulmagan tar çitlékte, / Atılmagan manaradan, ubılmagan biyéklékten - / İsen iken, ilde iken, / Téré çıkkan herabeden / Söyém-söyém-Söyémbike… /Milli-milli-millionlar /Azatlık! Dip uraganda / Binalarnı, meydannarnı… / Kagınadır kanatlarıŋ/ Kavrıy bolıt – Söyémbike.” (Acıklı kadın Süyümbike, / Dul kalmamış tutkunlukta, / Diz çökmemiş zor zamanda, / Kul olmamış dar kafeste. / Atlamamış minareden, yok düşmemiş yükseklikten - / Esen imiş, devletinde, / Canlı çıkmış harabeden / Süyüm-süyüm-Süyümbike… / Milli-milli-milyonlar / Özgürlüğe can atarken / Binalarda, meydanlarda… / Çırpıyordur kanadını / Bir tüy bulut, Süyümbike.”(Söyembike Hanbike, 2006: 205). Göründüğü gibi, Rozalina Şahiyeva da aynı Mecit Gafuri ve İldar Yuzeyev gibi Süyümbike minaresini kan ile yazılan Tatar tarihinin cansız şahidi ve Tatar muhacirliğinin başlangıcı olarak kabul eder. Çünkü Kazan Tatarlarının feci kaderi, Süyümbike Hanbike’nin feci kaderiyle aynı tarihte başlar: “Meŋgé kara yara sıman/ Cidé katlı bu manara -/ Niler kürdéŋ şul arada? / Hesret iken, hicret iken, / Meŋgé téré mihrac iken, / l östénnen ıŋgıraşıp / İsken katı ciller iken, / Taşkın-taşkın möhecirler / Ütken açı yullar iken / Açılmas göl, ullar kitken. / Töpséz upkın, derya iken / Söyém-söyém-Söyémbike…” (Ebedi kara yara gibi / Yedi katlı bu minare - / Neler gördün bu arada? / hasret imiş, hicret imiş, / Hep de diri miraç imiş, / Ülkenin üzerinden inleyerek / Esen sert rüzgârlar imiş, / Akın akın muhacirler / Geçen acı yollar imiş / Açılmaz gül, oğullar giden / Dipsiz uçurum, derya imiş / Süyüm-süyüm-Süyümbike…). Nezife Kerimova adında bir diğer Tatar şairin “Söyémbike” (Süyümbike) adlı şiirinde de Süyümbike’nin ülke anası olarak anıldığı bir mısra vardır: “Dala kızı bulıp tusam da min, / İl anası itte yazmışım.”(Bozkır kızı olup doğsam da ben, / Ülke anası yaptı kaderim) (https://erlar.ru/1468 erişim tarihi 21.07.2021).

Ünlü Tatar şair Zülfet ise ileride ayrı tahlil edilecek “Söyémbikenéŋ Huşlaşu Dogası” (Süyümbike’nin Veda Duası, 1978) adlı şiirinde Süyümbike’nin minareden atlamasını daha farklı anlatmaya çalışır (Söyembike Hanbike, 2006: 193). Şaire göre yüksek minareden aşağıya doğru uçan Hanbike değildi, Kazan Tatarlarının şanı idi: “Taşlanmadım téke, biyék manaradan – / Oçtı manaradan, halkım, sinéŋ danıŋ.” (Atlamadım ben dik, yüksek minareden - / Uçtu minareden halkım senin şanın.). Çünkü tarihten de bilindiği gibi,

Süyümbike Hanbike Kazan Hanlığı varisi olan oğlu Ütemişgerey ile beraber daha Kazan kalesi Ruslar tarafından alınmadan hain Tatar beyleri tarafından Moskova'ya esir gönderilir (Mostafin, 2004: 109).

Tatar edebiyatında Süyümbike Hanbike'nin monoloğu şeklinde yazılan şiirler de mevcut. Fakat onlarda minareden ziyade Süyümbike'nin yaşadığı duygu ve düşünceleri dile getirilir. Örneğin, Mecit Gafuri'nin Süyümbike Hanbike'ye adayıp yazdığı bir şiiri daha vardır. Bu şiir, Sovyet döneminde gündeme getirilmedi. Çünkü o, Kazan Tatarlarının milli tarihine ve milli kahramanına adanıp yazılmıştı. Okurlara ilk kez 1910 yılında sunulan "Söyémbikenéŋ Aktık Köné" (Süyümbike'nin Son Günü) adlı şiir-monolog, Hanbike'nin kendi ağzından kaderinin bu denli talihsiz olmasına, halkının bu kadar bahtsız olmasına acıklı bir şekilde endişelenip söylenen bir münacat niteliğindedir: "Ah, bu könner kildé başka, soŋ minem tehtém kaya? / Han ile hanım bulıp torgandagı behtém kaya? / Dönyada bézge galib doşman bulır dip uylamıy, / Bézde kuvet, bezde şevketler, digen vaktım kaya? / Min halık öçén köyem, şular öçén de yeş tügem, / Bu Kazannan başka cirde min tabalmam bér de yem; / Min üzém öçén tükmeyém yeş, belki bu kazanlılar/ Meŋgé kollıkta kalırlar dip – şuŋa hesretlenem." (Ah, bu günler geldi başıma, benim tahtım nerede? / Han ile hanım olup yaşadığım bahtım nerede? / Dünyada bize galip gelecek düşman olmaz dediğim, / Bizde kuvvet, bizde şevketler dediğim vaktim nerede? / Ben halk için üzülürüm, onlar için gözde yaş, / Bu Kazan'dan başka yerde ben bulamam güzellik; / Kendim için ağlamam ben, olur da Kazanlılar / Ebedi kullukta kalır diye hüzünlenirim.) (Söyembike Hanbike, 2006: 185-186).

Süyümbike'nin Kazan'dan esir gittiği gün halkına söylemek isteyip de gönlünde bizler için artık ebedi bir sır olup kalan duygu ve düşüncelerini bilmek isteyen şairler az olmadı. Zülfet'in 1978 yılında yazdığı "Söyémbikenéŋ Huşlaşu Dogası" (Süyümbike'nin Veda Duası) adlı şiirinde de (Söyembike Hanbike, 2006: 193) Hanbike'nin son sözleri şair tarafından "dua" olarak nitelendirilmiş olsa da aslında onlarda Süyümbike'nin halkına söylemek istediği öfke ve incinme de var. Tatar Türklerinin hain beyleri tarafından savaştan kurtulmak için Moskova'ya teslim edilen Süyümbike, gönlünde dolup taşan duygularını halkının yüzüne vuruyor. Sanki Kazanlıların önünde çaresiz, zayıf, yumuşak tabiatlı bir kadın ve şefkatli bir anne değil de

gayretli, mücadele için peşine halkını takacak kadar iradeli, kudretli ve güçlü bir devlet eri, bir han var. Burada dikkate değer bir diğer detay da Süyümbike'nin kendini ve kendi kaderini asla halkından ayrı düşünmemesidir. Süyümbike, kendini savunmayan ve Rus çarına esir gönderen milletinin sadece yüz akını değil, aynı zamanda çiğnenen şöhretini, şanını ve asırlarca sızlayacak vicdanını da temsil eder: "Alıp kite alar mine tügél, halkım, / Kite alar sinéŋ şöhretéŋné töyep!"; "Kalaŋ şeheréne ét kümélgen şeher!" ("Götürmekte onlar beni değil halkım, / Gitti onlar senin şöhretini alıp!; Temeline it gömülen şehir!). Ama aynı zamanda Süyümbike'nin kalbi, ölüm döşeğinde yatarken yanında bulunan yavrusunun hayırsız olmasına rağmen onu sevmeye devam eden bir anne kalbi gibi yumuşuyor ve halkı ile vedalaşırken onun ile helalleşip af diliyor, halkının kaderi için endişelenip artık onu savunamayacağına üzülüyor: "Huş, behétséz halkım! Min kaldıram sine/ Allarıŋda torgan méŋ afetle kiléş, / Kileçekséz kiléş min kaldıram sine, / Yözéŋ kanlı kiléş, cerehetlé kiléş…"; "Kiçére kür, halkım! Sav gına bul, halkım! /Tehétéŋ de kitté, behétéŋ de bétté…" (Hoşçakal bahtsız halkım! Bırakıyorum seni/ Önünde duran binlerce afet ile yüz yüze, / Geleceğin olmadığı vaziyette bırakıyorum seni, / Yüzün kanlı iken ve yaralı iken…; Affet beni halkım! Sen hep yaşa halkım! /Tahtın da gitti, bahtın da bitti…).

Zülfet'in şiirine konu bakımından yakın olan bir şiir daha var. O, milli özgürlük hareketinin ön safhasında giden yazar, şair Fevziye Beyremova'nın 1994 yılında yazdığı "Söyembike Kargışı" (Süyümbike Kargışı) adlı şiir (Söyembike Hanbike, 2006: 202). Fevziye Beyremova bu şiirinde Tatar halkının talihsizliğini yine bir zamanlar Süyümbike'ye karşı sergilenen haksızlıkta, hatta Süyümbike'nin kargışında aramakta: "Sin kargadıŋ melle, Söyémbike, / Bu milletnéŋ, diyép, tamırı çérésén! / Ayak-kulıŋ beylep Meskevlerge/ Esir itép birgenneré öçén, / Bu milletné sin kargadıŋ melle?"; "İlséz, cirséz, télséz kalsın, diyép, / Sin yıladıŋ elle salga yatıp?" (Sen mi beddua ettin Süyümbike? / Bu milletin kökü çürüsün diye. / Ayağını elini bağlayıp Moskova'ya/ Esir gönderdikleri için. / Bu millete sen mi beddua ettin?; Ülkesiz, topraksız, dilsiz kalsın diye, / Sen mi ağladın sala yatıp?). Fevziye Bayramova diğer Tatar şairleri gibi Tatarları dağıtan, ayağına eline prangalar vuran düşmanı uzakta Rus devletinde değil, halkın kendi içinde arar. Şairin gönlünü sızlatan mankurtluk konusu, Süyümbike devri fonunda, Süyümbike kaderinde

siyah bir leke olan Şahgali örneğinde açılır ve Tatar halkının bugünüyle örülerek verilir: "Şahgaliler haman tuva tora, / Azatlıkka yulnı buva tora. / Tatar türelere türge ürli/ Bérsén-bérsé yarsıp éte-térte, / Ak şellerge ayak sörte-sörte, / Ak cannarga ayak sörte-sörte…" (Şahgaliler hâlâ doğmaktadır, / Özgürlüğe yolu boğmaktadır. / Tatar mevki sahipleri başköşeye/ Geçmektedir bir birini iteleyip, / Ak şallara ayaklarını silerek, / Ak canlara ayaklarını silerek…). Fevziye Beyramova kendisi de savunmasız bir kadın olarak kendi kaderi misalinde bir hakikati canı gönlünden çok iyi anlar: "Hanbikesén korban itép birgen, / Hatın-kızını meydannarda izgen / Millet bérkayçan da mantıy almaş. / Üz devletén halık saklıy almaş, / Beysézlégén irler yaklıy almaş, / Tübesénde kargış torganda, / Hatın-kızlar korban bulganda!" (Hanbikesini kurban olarak veren, / Kadın ve kızları meydanlarda ezen/ Millet asla yükselemez. / Devletini halk koruyamaz, / Özgürlüğünü erler savunamaz, / Başucunda kargış bulunurken, / Kadınlar ve kızlar kurban edilirken!).

Örneklerden de görüldüğü üzere, XX. yüzyılda ve XXI yy. başında yaşayan ve şiirler yaratan Tatar şairler, Süyümbike şahsını ve Süyümbike minaresini doğal olarak Tatar milli hareketi yükselişi ile sıkı bir bağlantıda izlerler. Çünkü Süyümbike'de Kazan Tatarları kaybettikleri anadilini, unutulan tarihini, aşağılanan dinini, kaybettiği devletini ve özgürlüğünü özlemekte. Fakat Ravil Feyzullin'in "Kazan Aldı" (Kazan Önü) adlı şiirinde de yazdığı gibi artık kaç asır uyuklayan halkın içinde nihayet dilini, dinini ve geleceğini savunabilecek yeni nesil yetişti: "Tégé çakta, Kazan avgaç, / Doşman eytkendér: "Bétté!.." /…Taş yarır göller şikéllé/ Yeş buvın üsép çığasın / Şehitler bélmi kitte…" (O zamanlar Kazan yıkılınca/ Düşman demiş olmalı 'Bitti!' /…Taşı yarıp çıkan güller gibi/ Genç kuşağın yetiştiğini ah/ Şehitler bilmeden gitti…) (Söyembike Hanbike, 2006: 189).

Müderris Eglam'ın 1990 yılında Kazan Hanlığında olup biten olayları bugünlere bağlayıp yazdığı ve Süyümbike'ye candan gönülden "Söyémbike, kızım, séŋlém, apam, /Enkem, ebkem..." (Süyümbike, kızım, kız kardeşim, ablam, / Annem, ninem…) diye seslendiği "Sin de Ekiyetméni?" (Sen de Masal Mısın?) adlı şiirinde Tatar halkının özgürlüğünden haklı olarak şüphe eder: "Béz kayadır barmak bulgan idék, / Azat bulmak bulgan idék elé…/ Alla bendelere bulmak buldık, / E haman da Meskev bendeleré…" (Biz bir yerlere

varmak istemiştik, / Özgür olmak istemiştik daha…/ Allah'ın insanı olmak istemiştik, / Fakat hâlâ Moskova insanlarıyız…). Ama şair her şeye rağmen sanki altıncı bir his ile "Hayır! Bu millet asla kaybolmayacak, bu millet yaşayacak!" demek ve Kazan Tatarlarının geleceğine umutla bakmak ister: "…Küpmé kuyırsa da vakıygalar / Cirde elé – İman, / Kükte Ay bar!" (Her ne kadar keskinleşse de olaylar / Yerde hâlâ İman, / Gökte Ay var!) (Söyembike Hanbike, 2006: 194-195).

Son olarak, çağdaş Tatar şairi Rezil Veliyev'in şarkı olarak bestelenen "Söyémbike" (Süyümbike) adlı şiirinden de mısralar getirmeden olmaz. Bu şiir, yüzyıllardır Süyümbike Hanbike'yi ve onun amansız kaderini düşünmekten asla vazgeçmeyen ve kaderini Hanbike'nin kaderiyle bir bütün olarak izlemeye devam eden Tatar halkını anlatır: "Sagışlarnı süte-süte, / Aylar üte, yıllar üte, / Béznéŋ yazmış sinéŋ bélen/ Meŋgé bérge, Söyémbike. // Ay moŋlana zeŋger kükte, / Kazan haman sine köte. / Yazmışıma huca bulıp, / Kaytçı zinhar, Zöyémbike!" (Kazanıma gece gelse/ Seni ararım ben gökte, / Mavi gökte ay kederli, / Kederlenen sanki Süyümbike. // Seni düşünerek geçer aylar, / Seni düşünerek güzler gelir. / Yağmur olup ağlayan güz değil, / Sen ağlıyorsun Süyümbike. / Hüzünleri söke söke/ Aylar geçmekte, yıllar geçmekte. / Bizim kader senin ile/ Hep birlikte Süyümbike. // Ay hüzünlü mavi gökte, / Kazan seni beklemekte. / Kaderimin sahibi olup/ Dön sen zinhar Süyümbike!)(öyembike Hanbike, 2006: 7).

Sonuç

Feci kaderiyle bütün Müslüman alemini titreten Süyümbike Hanbike, Kazan Tatarlarının hem geçmişi hem geleceğidir. Ayrıca, yukarıda da anlatıldığı üzere o, Kazan Tatarlarının hem yüz aklığı, hem asırlarca sızlayacak vicdanıdır. Belki de bu yüzden Süyümbike Hanbike'nin mezarı vatanından uzakta, gurbette kaybolmuş olsa da her Kazan Tatarının gönlünde Süyümbike Hanbike'yi sığdıracak yer ve sıcaklık vardır. Tatar halkı ve Tatar hatırı yaşadığı sürece Süyümbike de hafızalardan asla silinmeyecek. Onun adıyla anılan ve Kazan Tatarlarının milli özgürlüğü simgesine dönüşen minare de dünyaca serpilip yaşayan Tatar Türkleri için ruhi kıble olmaya devam edecek ve onun yanına ibadet etmek, Kuran okumak için gelen insanların sayısı asla azalmayacaktır.

Süyümbike Hanbike şahsı ve onun adıyla anılan minare ile ilgili şiirler Tatar edebiyatında hep milli bilincin yükseldiği dönemlerde – XX. yy. başında ve geçen yüzyılın 80-90'lı yıllarında yazılmıştır. Tatar şairlerinin kimisi Süyümbike'nin henüz genç kız olarak geniş Nogay bozkırında at koşturduğu ve amansız kaderinden haberi olmadığı zamanlar anlatır (İlsöyer İksanova'nın "Söyén, Söyém!" (Sevin, Süyüm!) adlı şiiri), kimisi Hanbike'nin acıklı kaderini kaleme alır (Gölşat Zeynaşeva'nın "Söyémbike" (Süyümbike) ve Şamil Mannapov'un "İ Kazan'ım, Kérdéŋ Yöregéme!" (Ah, Kazanım, Girdin kalbime!), kimisi birçok diğer Tatar şair gibi şiirinde Süyümbike'nin esir edilip Kazan'dan ayrıldığı zaman yaşadığı duygularını işler (yukarıda tahlil edilen şiirler ve Seyde Zıyalı'nın "Hanbike Söyémbike'néŋ Kazan Bélen Huşlaşuvı" (Hanbike Süyümbike'nin Kazan İle Vedalaşması). Ayrıca, birçok şiirde Süyümbike Hanbike'nin kaderi ile beraber onun adını taşıyan minare de anılır Tatar şairler tarafından (Mecit Gafuri, İldar Yuzeyev, Elmira Şerifullina, Müderris Eglem vb.). ama önemli olan, bütün bu şiirlerde Süyümbike Hanbike'nin kaderi Tatar halkının kaderiyle bir bütün olarak izlenir ve onlarda daha çok Hanbike'nin yaşadığı duygular ve Kazan Tatarlarının sonraki kederini belirleyen, tutan ahı anlatılır. Tatarların tarihinde özel bir yer alan Kazan Hanlığının yıkılması ve akıbetinde son Hanbikesi Süyümbike'nin amansız kaderini konu alıp gerçek milli içerikli şiirler yaratan Tatar şairleri sadece şimdiki kuşağı değil gelecek nesilleri de tarihten ibret almaya çağırırlar.

Kaynakça

1. Atlasi, Hadi. (2004). Kazan Hanlığı'nın Çöküşü ve Süyün Bike. Çev. Hakan Coşkunarslan. Konya: Kömen Yayınları.
2. Ayneddin Ahmerov'un Kazan Tarihi. (2009). Hazırlayan Fatih Ünal. Ankara: Karadeniz Dergisi Yayınları.
3. Fahreddin, Rizaeddin. (2003). Altın Orda ve Kazan Hanları. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
4. Fehretdinov, Ravil. (2006). "Süyembike Hem Söyembike Manarası." Söyembike Hanbike. Cıyıntık. Tarihi, Fenni Hezmetler, Beyannar, Edebi Eserler, Eserlerden Özekler. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, s. 80-88.

5. Hudyakov, Mihail. (2018). Kazan Hanlığı Tarihi. Çev. Ayaz İshaki. Hazırlayan İlyas Kemaloğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
6. Kerimova, Nezife. "Söyémbike" (Süyümbike)/ https://erlar.ru/1468 Erişim tarihi 21.07.2021.
7. Mercani, Şihabetdin. (1989). Mestefadel-Ehbar fi Ehvali Kazan ve Bolgar. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
8. Mostafin, Rafael. (2004). İ Kazan, Serle Kazan… Kazan: Megarif.
9. Remiyeva, İlsöyer. (2006). "Kazan Tarihı Eserende Söyembike Obrazı." Söyembike Hanbike. Cıyıntık. Tarihi, Fenni Hezmetler, Beyannar, Edebi Eserler, Eserlerden Özekler. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, s. 194-105.
10. Remiyeva, İlsöyer. (2006). "XX. Gasır Başı Tatar Edebiyatında Söyembike Obrazı." Söyembike Hanbike. Cıyıntık. Tarihi, Fenni Hezmetler, Beyannar, Edebi Eserler, Eserlerden Özekler. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, s. 111-126.
11. Salihova, Firdaus. (2006). "Başnya Süyümbiki i İstoki Tsivilizatsii Bulgaro-Tatar." Söyembike Hanbike. Cıyıntık. Tarihi, Fenni Hezmetler, Beyannar, Edebi Eserler, Eserlerden Özekler. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, s. 74-79.
12. Sanaçin, S. (2002) "İkonografiya i Planı Kazanskogo Kremlya o Vozraste Süyümbekinoy Başni." Kazan, s. 37-47.
13. Söyembike Hanbike. Cıyıntık. Tarihi, Fenni Hezmetler, Beyannar, Edebi Eserler, Eserlerden Özekler. (2006). Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
14. Timergalin, Adler. 2006). "Söyembike Manarasın Kem Tözegen?" Söyembike Hanbike. Cıyıntık. Tarihi, Fenni Hezmetler, Beyannar, Edebi Eserler, Eserlerden Özekler. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, s. 89-93.
15. Urmançe, Fatih (1997). İdegey, Nursoltan, Söyembike. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
16. Urmançe, Fatih. (2005). Tatar Halık İcatı. Kazan: Megarif.
17. Yüzeyev, İldar (2002). Saylanma Eserler. 5 Tomda. 1. Tom. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

ABDULLA ŞÂİK'İN "ARAS'TAN TURAN'A" ESERİNDE KIZIL ELMA ÜLKÜSÜ
The Ideal of Kizil Elma in Abdulla Shaik' Literary Work "Aras'tan Turan'a"

Doç. Dr. Afina BARMANBAY
Karss Kafkas Üniversitesi
Kars / TÜRKİYE

Abstract

One of the most studied issues of the Azerbaijani literature of the early 20th century is the ideal of Turan and Kızıl Elma. In their works written before the Soviet period, the Azerbaijani romantics did not limit the boundaries of homeland and its children only to Caucasian and Caucasian Turks but treated the homeland and nation issue from all aspects in a broader sense. Many romantic writers and poets managed to maintain this point of view even in the Soviet period by hiding it in symbols. One of the pioneers of Azerbaijani romantic poetry and one of the founders of professional children's literature Abdulla Shaik is considered to be one of the poets who most frequently mentioned the ideal of Kızıl Elma in his literary works. Like other representatives of romanticism, Abdulla Shaik viewed Turan as one state and Turks as one nation. In this respect, the poem "From Aras to Turan" (1920) that is a literary work that reflects both the tendency of the romantic literature of the early 20th century and the ideals of Abdulla Shaik attracts a great deal of attention. In this study, we have analysed the subject of the poem and the symbols used in it and tried to express original ideas on the ideal of Kızıl Elma.

Keywords: "Aras'tan Turan'a" ("From Aras to Turan"), "Kızıl Elma", Abdulla Shaik.

Turan ve Kızıl Elma ülküsü, 20. yüzyıl başlarında Azerbaycan edebiyatında en fazla işlenen konulardan biridir. Azerbaycanlı romantikler, Sovyet döneminden önce yazdıkları eserlerinde vatanın sınırlarını ve vatan evlatlarını yalnızca Kafkas ve Kafkas Türkleri ile sınırlı tutmamış; vatan ve millet meselesine tüm yönleriyle daha geniş pencereden bakmıştır. Baskıcı bir karaktere sahip olan Sovyet yönetiminin farklı fikirlere hayat hakkı tanımaması, kısa süre içinde

ortaya çıkmıştır (Morkoç, 2021: 1153). Buna rağmen birçok romantik yazar ve şairler, kendi bakış açısını Sovyet döneminde de sembollere saklanarak sürdürmeyi başarmışlardır. Azerbaycan romantik şiirinin öncülerinden ve profesyonel çocuk edebiyatının kurucularından olan Abdulla Şâik, eserlerinde Kızıl Elma ülküsünü en fazla konu eden şairlerdendir. Abdulla Şâik, romantizm akımının diğer üyeleri gibi Turan'ı tek devlet, Türkleri tek millet olarak görür. Bu bakımdan hem 20. yüzyıl başlarında romantik edebiyatın istikametini hem de Şâik'in ideallerini yansıtan bir eser gibi "Aras'tan Turan'a" (1920) manzumesi daha çok dikkat çekmektedir.

Kızılelma, sözlükte "Yeryüzündeki bütün Türkleri birleştirip büyük bir imparatorluk kurmayı amaç olarak alan ülkü" (TDK, 2005: 1177) olarak açıklanmaktadır. Necati Gültepe, Kızılelma'nın ne olduğu ile ilgili mevcut tespitleri toplu şekilde şöyle tasnifler: "Mutlak dünya hâkimiyetinin sembolüdür; Hakkın(Tanrı'nın) Hakan'ı göndereceği yerdir; Türk'ün gerçekleştirmek istediği ülküsüdür; İlahî ve sırlı bir bilgidir; Millî asabiyet, millî ahlâktır; İstanbul'un sembolüdür; Türk ordusunun manevi hedefidir; Türk'ün yüreğindeki coğrafyanın merkezi yerleşim bölgesidir" (Gültepe, 2013: 19). Gültepe, bu değerlendirmeleri iki düşünce etrafında toparlar: "Bunlar; I- Kızılelma İlahî (Tanrısal) bir bilgi, bir sır ya da şifredir. II- Kızılelma coğrafi bir mekâna ulaşma düşüncesi, "ideali", ulaşılmak istenen bir yer veya diyardır. Viyana, Roma, İstanbul gibi" (Gültepe, 2013: 19). Boratav'a göre, efsanelerde ve "16. yüzyıldan bu yana bazı Osmanlı yazılı kaynaklarında" Kızıl Elma olarak "Türk fetihlerinin son noktası olan bir hayalî veya gerçek şehre (veya ülkeye) işaret edilmektedir; Efsanelerin çoğunda Kızıl Elma adı altında "Konstantinopol, Viyana, Budapeşte, Roma gibi" büyük Hristiyan şehirleri, bazılarında ise "demir kapının ardında Akhunlar'ın Dağıstan kenti" kastediliyordu (Boratav, 2012, s. 88).

"Kızıl Elma"yı "millî edebî akım" olarak değerlendiren Aybeniz Aliyeva, Ziya Gökalp'ten "Türkçülük idealarının yayılmasında Mehmet Emin Yurdakul'dan sonra Azerbaycan romantikleri üzerinde en güçlü" etki yaratan bir şahsiyet gibi bahsetmiştir. Gökalp'in kendisinin ise Azerbaycanlı düşünür Alibey Hüseyinzade'den etkilendiğini belirtmek gerekir. Kengerli'nin yazdığı gibi, Azerbaycanlı romantiklerden özellikle Abdulla Şâik, eserlerinde döne döne "Kızıl Elma" ifadesini kullanmıştır (Əliyeva Kəngərli, 2002:

200-217). Bu bakımdan Abdulla Şâik'in ideallerini yansıtan bir eser gibi Aras'tan Turan'a (1920) manzumesi daha çok dikkat çekmektedir. Eser, 1919 yılının sonlarına doğru yazılsa da ilk defa 1920 yılında Kurtuluş dergisinde yayınlanmıştır (Talıbzadə, 1920: 6-7). Şiir, Sovyet döneminde ortadan kaldırılan eserlerdendir. 70 yıl boyunca edebiyat camiası ve okuyucular bu şirin varlığından habersizdi.

Eser, Aras nehrinin Bingöl eteklerinden akarak Turan'ı ve İran'ı dolaşıp Kafkas'a döndüğünü, bu süreçte gördüklerini Kür nehrine anlatmasıyla başlar:

Bingöl eteklerinden coşkun Aras akarak,
Yıldırımlı, kartallı kayalara çarparak,
Kaplan gibi kükreyip, deniz gibi kabardı,
Memleketler aşarak, dalga gibi yol aldı,
Turan-İran dolaştı, döndü Kafkas eline.
Yaklaşınca o taşkın, acıklı Kür47nehrine
Haykırdı: Oh, gardaşım, dinle beni bir zaman!
Istıraplar içinde çırpınır şimdi Turan.
Girmiş sihirli devler Kızıl Elma bağına,
Kara kuzgun uçuşmuş soluna ve sağına.
Derler, dünya güzelinin dizinde yad başlar var,
Süzgün, baygın gözünde kan köpüren yaşlar var.
Berelenmiş gül gibi günden-güne soluyor,
Kara, gür saçlarını elleriyle yoluyor. (Şaiq, 2004: 67)

Şiirde Türk güzelinin timsalinde vatanın – Turan'ın yabancılara, yağılara esir düştüğü, işgal altında olduğu anlatılır. Kendi durumunu kabullenemeyen esir Türk güzeli, helali olan nişanlısının – kahraman Türk yiğidinin onu kurtarmasını hayal eder. Türk mitolojisinden gelen "Kızıl Elma" bağı, yadların, yabancıların ayakları altındadır. Vatan; tecavüze, işgale maruz kalmıştır. Düşmanların elinde esir olan Türk güzeli – vatan, giderek sararıp solar, "süzgün, baygın gözündeki" yaşlar "kan köpürür", "kara gür saçlarını yolar"; çünkü:

... Hain el
Girmiş masum koynuna, yaralıyor göğsünü,
İnler: Yok mu Turan'da kurtaracak er beni?
Nerde o Türk nişanlım, o koç yiğit, kahraman?

47 Kür – Kura nehri.

Yolunu pek özledim, yol ver ona, Yaratan!
Yel atına binsin de, gelsin beni kurtarsın!
Yağı olan bu hain başları hep koparsın,
Şu sihirli tılsımı kırsın namus aşkına.
Kuruntulu bir keder çökmüş Turan yurduna.
"Kızılırmak", "Süt Gölü" bu anda kan köpürür,
Koç yiğitler Turan'da bığ[48] çiğneyip de durur.

(Şaiq, 2004: 67-68)

"Burada Aras nehrinin getirdiği kötü haberin her kelimesi oldukça ağırdır. Şair, bu ağırlığı bütün mahiyeti ile mecaz kullanarak ifade eder" (Barmanbay, 2020: 154). Vatanın sembolü olan Türk güzelinin nemli, baygın gözleri, nişanlısı olan Türk erinin yollarına dikilmiştir. Türk eri gelecek ve Turan yurduna tecavüz eden düşmanların kafasını koparark onu kurtaracaktır. "Kızıl Elma" bağının yanı başındaki yaratılışı, başlangıcı, boluk ve bereketi simgeleyen "Süt Gölü" ve "Kızıl Irmak" kan köpürür, Turan yiğitleri her an patlamaya hazır vaziyetteler. Türk güzeli – vatan, Türk yiğidinin kudretine ve azmine güvenmekte haklıdır. Şöyle ki Aras'tan bu acı haberi duyan Kura, Aras'ın sesine ses vererek gazaptan coşar, iki kardeş nehir, kükreyerek kol kola anneleri Kuzgun'a – Hazar denizine doğru yol alırlar.

Abdulla Şâik'in Hazar denizini; Aras ve Kura nehirlerini coğrafi konumlarına uygun şekilde sembolleştirdiğine dikkat çekmek isteriz. Şöyle ki Aras; Türkiye'de Bingöl Dağları'nın Erzurum il sınırları içinde kalan kısmından doğarak Erzurum-Kars platosundan, İran ve Ermenistan sınırları ile akan, Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı ayıran bir nehirdir. Kura nehri ise yine Türkiye'deki Ardahan Göle dolaylarından başlayıp Gürcistan'dan geçerek Azerbaycan'a akar. Aras ve Kura nehirleri, Azerbaycan'ın Sabirabad şehri yakınlığındaki Sukavuşan adlı yerde birleşerek Neftçala şehrinde Hazar denizine dökülür. Şair, bu iki nehrin birleşerek Kuzgun – Hazar denizine haber götürmesini şöyle ifade eder:

Coşkun Aras sözünü hıçkırıkla bitirdi,
Kür nehrini bu haber heyecana getirdi.
Evet, kara bulutlar almış yurdu, gardaşım,
Ne yaşarız, ne güler çimenlerim, dağ-taşım.

[48] Bığ – bıyık.

Büyük Türkün sevdiği yekta dünya güzeli
Kan ağlasın, koynuna girsin yabancı eli.
Turan'da yüz milyonluk Türklük buna kızmaz mı?
Kızmazsa, bu hain el yasamızı bozmaz mı?
Gel, gardaşım, boynuna geçireğim kolumu,
Annemiz "Kuzgun deniz"49 bekler benim yolumu.
Gidelim, derdimizi annemize açalım,
Eski Türk'ün yurduna yıldırımlar saçalım. (Şaiq, 2004: 68)

Türklerin kadim yurdunun yağılar tarafından işgali, yüz milyonluk Türk'ü kızdırır ve harekete geçirir. Onlar, dedelerinden miras kalan vatanlarına tecavüz eden düşmanların kafasına "yıldırımlar düşürmek" için seferber olurlar. Bu sahne, Kuzgun – Hazar denizinin "yaralı aslan" gibi yavruları Aras ve Kura ile birlikte kükreyip coşması ve yüz milyonluk Turan elini basmasıyla tasvir edilir. Bu kavuşma, özünde insanla yurt bütünlüğünün parlak ifadesi ile Türk mitoloji düşünce ve inancının derin ve çok eski katlarından oluşmaktadır:

"Kuzgun deniz" bu kara haberleri dinledi,
Yara almış dişi bir arslan gibi inledi.
Bastı Kür'ü, Aras'ı dalğaların selinə,
Birdenbire köpürdü, taştı Turan eline.
O dağ gibi yükselen dalgaları yürüdü,
Yüz milyonluk Turan'ı baştan başa bürüdü. (Şaiq, 2004: 69)

Kuzgun deniz, gazaptan köpürerek düşmanları mahvetmek için her bir küçük dalgasıyla yıldırımlar çakar, her bir köşede bucakta tufanlar koparır, coşkun selleriyle engelleri aradan kaldırır:

Her küçücük dalgasında bir yıldırım patladı,
Elmas kirpiklerinde birer şimşek oynadı.
Her bir öksüz bucakta koptu yeni bir tufan,
Coşkun seller kaldırdı engelleri aradan.
Artık sihirli devler yediğini hep kustu,
Sonra Turan da sustu, deniz de, gök de sustu. (Şaiq, 2004: 69)

Düşmanları olan sihirli devleri kendi sularında boğarak yediklerini burnundan getiren "Kuzgun deniz", Türk güzelini –

49 Kuzgun deniz – Hazar denizi.

Turan'ı kurtardıktan sonra Turan da, yer de, gök de rahata kavuşmuş olur. Eserde bu ferah ve güvenilir ortam şöyle kaleme alınır:

Yine dalgacıklarla oynar "Kuzgun denizi",
Güzgü50 gibi parıldar ay yıldızlı benizi.
Göbeğinde görünür yeşil zümrüt bir ada,
Altun kerpiçli bir köşk adanın ortasında.
Köşkün karşı tarafı Kızıl Elma bağıdır,
Ayak bassa, taş olur, her kes ona yağıdır.
Kızıl Elma bağında gezer dünya güzeli,
Güler coşkun sevinçle Türkün elinde eli. (Şaiq, 2004: 69)

Görüldüğü üzere, Türkler, son hedefleri olan Kızıl Elma bağına ulaşınca rahata kavuşurlar. Alhan Bayramoğlu'nun yorumuna göre,

"Şair, Turan ellerinin sembolü olan dünya güzelini devlerin esaretinden halas ederek kendi romantik tahayyülünde onun elini sembolik şekilde Türk oğlunun eline emanet eder. Hem de onlar "Kızıl Elma bağı"nda karar kılırlar. Çünkü kadim Türk (Azerbaycan) inancına göre Kızıl Elma, ebedi yaşam, gençleştirme sembolüdür. Türk çifti bu bağda karar kılmakla aslında Türk dünyasının ve Türk neslinin ebediyaşarlığını51 temin etmiş olur" (Bayramoğlu, 2016: 30-31).

Eserde Türk halklarının birbirinden ayrı düşmesi, son hedef olan Kızıl Elma'ya Türklerin birliğinin temin edilmesiyle ulaşılacağı fikri sembollerle ifade edilmiştir. Manzumenin konusu, Ziya Gökalp'ın "Kızılelma" (1914) eserini hatırlatsa da orijinalliği tartışılmazdır. Şimdiye kadar ister şairin kendisi isterse de araştırmacılar tarafından bununla ilgili her hangi bir yoruma rastlanmasa da, 1919-1920 yıllarında yazılmış olan bu eserde Turan'ın çırpınışı ve Kızıl Elma bağı anlatılırken işgal altındaki Türkiye'nin kastedildiği kanaatindeyiz. "Aras'tan Turan'a" eseri, tüm Türk halklarının birleşerek millî mücadeleye başlayan Türkiye'nin yanında bulunma arzu ve düşüncelerinin mahsulüdür. Günümüzde bu dayanışma duygusunun geliştirilmesine daha çok ihtiyaç duyulmaktadır. Ünlü Türkolog Prof.Dr. Juliboy Eltazarov'un belirttiği gibi, "Türk Dünyasının bağımsız bir jeopolitik ve jeoekonomik güç sıfatında şekillenmesine kavuşmak, 21. yüzyılda küresel rekabete karşı dirençli

50 Güzgü – ayna.

51 Ebediyaşar – ölümsüz.

olabilmek, küresel güçler karşısında ezilmemek, millet olarak saygın ve onurlu bir yaşama ortamı sağlayabilmek için ortak girişimlerde bulunmanın zamanı çoktan gelmiştir" (Eltazarov, 2012). Yirminci yüzyıl başlarında millî edebiyata liderlik yapan Kızıl Elma ülküsünün verdiği mesaj, "Türk Asrı" denilen 21. yüzyılda daha ileriye taşınmalıdır.

Kaynakça

1. Barmanbay, A. (2020). Azerbaycan Romantik Edebiyatında Vatan. Ankara: Bengü.
2. Bayramoğlu, A. (2016). Abdulla Şaiq (1881-1959). Abdulla Şaiq. Biblioqrafiya. Bakı: F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 5-51.
3. Boratav, P.N. (2012). Türk mitolojisi. Çeviri: Recep Özbay, Ankara: BilgeSu.
4. Eltazarov, J. (2012). Yeni Afganistan'ın İnşasında Türkiye ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin Yeri. Turan Sam dergisi,
5. Əliyeva Kəngərli, A. (2002). Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. Bakı: Elm, 2002.
6. Gültepe, N. (2013). Kızılelma'nın İzinde. İstanbul: Ötüken.
7. Mir Cəlal (1935). Abbas Sihhət Haqqında. Abbas Sihhət. Toplayıb tərtibə salan: Ə.Müznib. S.Hüseynin redaktəsiylə, 9-19.
8. Morkoç, A. (2021). Azerbaycan'da Kızıl Kırgın Kurbanı Seyid Hüseyin ve Edebi Faaliyetleri. Journal of Social and Humanities Sciences Research, 8 (69), 1152-1173.
9. Saraçlı, Ə. (2007). Azərbaycan Yazıçıları Cümhuriyyət Dönəmində, Bakı: Elm.
10. Şaiq, A. (2004). Arazdan Turana. Çapa hazırlayan, tərtibçi və qeydlərin müəllifi: Mina Xanım Əsədli, Elmi redaktoru ve ön sözün müəllifi: Kamal Talıbzadə. Bakı: Nurlan.
11. Talıbzadə, A. Ş. (1920). Arazdan Turana. Qurtuluş. No:2.
12. TDK (2005). Türkçe sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
13. https://tasam.org/Files/Icerik/File/yeni_afganistanin_insasinda_turkiye_ve_orta_asya_cumhuriyetlerinin_yeri_d7a6d9b3-0298-487c-ab2b-269a9fb4dda3.pdf (Erişim Tarihi: 03.07.2021)

ORHUN YAZITLARINDA 𐰾 İŞARETİNİN TRANSKRİPSİYONU

Öğr. Gör. Bayram BİLİR
Semerkant Devlet Yabancı Diller Enstitüsü
Semerkant / ÖZBEKİSTAN

Özet

Orhun Yazıtları olarak adlandırdığımız Kül Tekin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarının yazımında kullanılan Köktürk alfabesinde 4 işaret ikişer ünlüyü (𐰀 a-e, 𐰃 ı-i, 𐰆 u-o, 𐰋 ö-ü) göstermek için kullanılır. 31 işaretten 20'si ince (𐰇, 𐰉, 𐰍, 𐰏, 𐰑, 𐰓, 𐰔, 𐰕, 𐰘) ve kalın (𐰚, 𐰞, 𐰠, 𐰢, 𐰣, 𐰤, 𐰦) seslerin ayrımını gösterirken 7 harf yansız harfleri (𐰴, 𐰽, 𐰾, 𐰿, 𐱁, 𐱃, 𐱄), 4 harf ise ünlü-ünsüz ve ünsüz-ünlü (𐰅, 𐰖, 𐰍𐰀, 𐰑𐰋) değerinde harfleri göstermektedir. 38 harften oluşan Köktürk alfabesinde üç harf ise çift ünsüzler olarak ifade edilmektedir. Çift ünsüzlerden oluşan harflerle beraber yansız ünsüz kabul edilen 𐰾 ve işaretleri üzerine Türkologlar tarafından yapılan transkripsiyonlar incelendiğinde çeşitli varyantların oluştuğu gözlemlenmektedir. Bu çalışmamızda transkripsiyonu konusunda en çok ihtilaf bulunan 𐰾 işareti üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orhun Yazıtları, transkripsiyon, ny.

𐰾 İşareti ve Kökeni

Türkçede ilk olarak Eski Türk runik harfli metinlerinde rastlanan /ń/ sesi, 𐰾 (ny) işaretiyle gösterilmekte ve Eski Uygurcadan itibaren /n/ ve /y/ şeklinde iki farklı ses hâlinde ağızları ayırt etmede kullanılan kıstaslar arasında yer almaktadır. Çoğu kaynakta /n/ ve /y/ harflerinin bitişik yazılıp üzerlerine bir dalga konulmasıyla (n͡y) gösterilen /ń/ sesi hakkında kaleme alınmış birkaç müstakil çalışma bulunmaktadır. Köktürkçe hakkında bilgi veren gramer çalışmalarında sesle ilgili aşağı yukarı benzer bilgiler verilmektedir (Yıldız, 2015:303).

Genel Türkoloji bilgisinde net olarak ortaya konan üç temel tespit vardır:

1. Eski Uygurcada /n/ ve /y/ fonemlerine değişerek ağız belirleyicisi olmuştur (Mani metinlerinde /n/, Budist metinlerinde /y/) (Gabain, 1988:2-3).

2. Çağdaş Türk lehçelerinden Halaççа, Tofaca, Yakutça ve Dolganca'da rastlanmaktadır (Gül, 2011:25).

3. Tarihî lehçeler arasında yalnızca Köktürkçede bulunmaktadır (Yıldız, 2015: 303).

Bu işareti Sertkaya runa olarak Yıldız ise ligatür şeklinde tanımlamıştır (bk. Sertkaya, 2012: 1-10, Yıldız, 2015: 303-307). Latince ligatura sözünden gelen ligatür tipografide iki veya daha fazla grafem veya harfin birleştirilerek tek bir harf olarak kullanılmasıdır. Ercilasun Köktürk alfabesini açıkladığı tabloda 𐰽 işaretini ünsüzler katagorisine alarak çift ünsüz için kullanılan harfler kategorisinden ayrı tutmuştur (Ercilasun, 2016:352). Bu açıdan bakıldığında 𐰽 için ligatür diyemeyiz. Ancak aşağıda işaretin kökeni hakkındaki görüşlere bakıldığında işaretin çift harften oluştuğu iddialarını göz önünde bulundurursak 𐰽 için ligatür terimini kullanabiliriz. Konunun henüz tam manasıyla çözülmediğini göz önüne alarak harf veya işaret şeklinde tanımlamayı şimdilik doğru buluyoruz.

𐰽 /ń/ işaretinin kökenine yönelik olarak Clauson, Tuna ve Yıldız tarafından üç farklı görüş ileri sürülmüştür.

Sir Gerard Clauson iç içe geçmiş iki N /n[1]/ işaretinin /ń/ sesini oluşturabileceğini belirtmiştir (Clauson, 1962:80).

𐰚 n[1] + 𐰚 n[1] 𐰃.... 𐰃	ny

Osman Nedim Tuna 𐰽 /ny/ için (= /ñ/) ve N /n[1]/ ve y /y[2]/ işaretlerinin birleşiminden oluştuğunu iddia etmiştir (Tuna, 1994:217).

𐰚 n[1] + 𐰖 y[2] 𐰃.... 𐰃	ny

Yıldız 𐰽 sesinin kullanıldığı kelimelerin yaklaşık % 80'i kalın sıradan olduğuna değinerek, N n[1] (*an*) ve Y /y[1]/ (*ay*, *ya*) işaretlerinin birleşimi olduğunu iddiasında bulunmuştur (Yıldız, 2015:304).

𐰚 n[1] + 𐰉 y[1] 𐰃.... 𐰃	ny

52

Yazıtlarda 𐰽 İşareti İçin Kullanılan Transkripsiyonlar

Radlof 𐰽 işaretini bazen **i** le 𐰃𐰍𐰠 (kt g10) чыŋai, 𐰃𐰆𐰢 (kt d4) кытai, 𐰃𐰴↓ (kt d12) koi; bazen **j** ile 𐰖𐰺𐰠𐰍𐰃 (kt g5) ajыŋ бiliг 𐰍𐰃𐰍𐰠 (kt

52 Tablolar Hüseyin Yıldız'ın Eski Türk Runik Yazısında 𐰽 Ligatürünün Kökeni ve /Ń/ Sesi Üzerine adlı makalesinden alınmıştır.

d16) чыҕajын 𐰴𐰇𐰃 (kt d23) jaja 𐰴𐰇𐰃𐰢 (kt d34) азкыja bazen ise göstermeden 𐰢𐰃𐰆𐰇𐰋 (bk d41) аны[53] атajын şeklinde transkribe etmiştir (Radlof, 1895: 5-83).

Thomsen 𐰇 işaretini **i̯** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰋𐰆𐰋 (kt g5) ^{a}i̯^{y}γ bil^{i}g, 𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt g10) čyγ^{a}i̯, 𐰇𐰆𐰋𐰃 (kt d4) qyt^{a}i̯, 𐰇𐰉𐰯 (kt d12) qoi̯ 𐰋𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt d16) čyγ^{a}i̯^{y}γ 𐰴𐰇𐰃 (kt d23) j^{a}i̯a 𐰴𐰇𐰃𐰢 (kt d34) ^{a}zqyi̯a 𐰢𐰃𐰆𐰇𐰋 (bk d41) ^{a}ny ^{a}i̯^{y}t^{a}j^{y}n. 𐰯𐰯𐰇𐰉𐰺 (t 1) (Thomsen, 1896: 97-133).

Vambery 𐰇 işaretini bazen **i** le, 𐰇𐰆𐰋𐰃 (kt d4) K̥itai, 𐰇𐰉𐰯 (kt d12) koi; bazen **j** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰋𐰆𐰋 (kt g5) aj̥ig bilik, 𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt G 10) čĭ̥gaj, 𐰋𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt d16) čĭ̥gaj̥ig 𐰴𐰇𐰃 (kt d23) jaja 𐰴𐰇𐰃𐰢 (kt d34) azik ja (Vambery, 1898: 26-85).

Melioransky 𐰇 işaretini **i̯** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰋𐰆𐰋 (kt g5) ai̯ыҕ-бiliг, 𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt G 10) чыҕai̯, 𐰇𐰆𐰋𐰃 (kt d4) кытai̯, 𐰇𐰉𐰯 (kt d12) koi̯ 𐰋𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt d16) чыҕai̯ыҕ, 𐰴𐰇𐰃 (kt d23) jai̯a 𐰴𐰇𐰃𐰢 (kt d34) азкыi̯a (Melioransky, 1899: 60-79).

Orkun 𐰇 işaretini italik ***y*** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰋𐰆𐰋 (kt g5) ^{a}*y*^{ı}g bil^{i}ğ, 𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt g10) çıg^{a}*y*, 𐰇𐰆𐰋𐰃 (kt d4) *k*ıt^{a}*y*, 𐰇𐰉𐰯 (kt d12) *k*o*y* 𐰋𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt d16) çıg^{a}*y*^{ı}g 𐰴𐰇𐰃 (kt d23) y^{a}*y*a 𐰴𐰇𐰃𐰢 (kt d34) ^{a}z*k*^{ı}*y*a 𐰢𐰃𐰆𐰇𐰋 (bk d41) ^{a}nı ^{a}*y*^{ı}t^{a}y^{ı}n (Orkun, 1936: 22-121).

Gabain 𐰇 işaretini **ny** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰋𐰆𐰋 (kt g5) anyïγ bilig, 𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt g10) čïγany, 𐰇𐰆𐰋𐰃 (kt d4) Qïtany, 𐰇𐰉𐰯 (kt d12) qony, 𐰋𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt d16) čïγanyïγ 𐰴𐰇𐰃 (kt d23) yanya, 𐰴𐰇𐰃𐰢 (kt d34) azqïnya (Gabain, 1950: 247-258).

Malov 𐰇 işaretini Kültegin'de **ñ** ile Tonyukuk'da **ñ** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰋𐰆𐰋 (kt g5) añыҕ бiliг, 𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt g10) чыҕañ, 𐰇𐰆𐰋𐰃 (kt d4) кытañ, 𐰇𐰉𐰯 (kt d12) koñ 𐰋𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt d16) чыҕañыҕ, 𐰴𐰇𐰃 (kt d23) jaña 𐰴𐰇𐰃𐰢 (kt d34) азкыña, 𐰯𐰯𐰇𐰉𐰺 (t 1) Toñuquq (Malov, 1951: 27-70).

Tekin 𐰇 işaretini **ń** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰋𐰆𐰋 (kt g5) ańïγ bilig, 𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt g10) čïγań, 𐰇𐰆𐰋𐰃 (kt d4) qïtań, 𐰇𐰉𐰯 (kt d12) qoń, 𐰋𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt d16) čïγańïγ 𐰴𐰇𐰃 (kt d23) yańa, 𐰴𐰇𐰃𐰢 (kt d34) azqïńa, 𐰢𐰃𐰆𐰇𐰋 (bk d41) anï ańïtayin (Tekin, 1968: 229-253).

Ergin 𐰇 işaretini Kültegin Yazıtı ve Bilge Kağan Yazıtı'nda **n͡y** ile Tonyukuk Yazıtı'nda **ny** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰋𐰆𐰋 (kt g5) an͡yıġ bilig, 𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt g10) çıġan͡y, 𐰇𐰆𐰋𐰃 (kt d4) Ḳıtan͡y, 𐰇𐰉𐰯 (kt d12) ḳon͡y, 𐰋𐰇𐰋𐰋𐰴 (kt d16) Çıġan͡yıġ 𐰴𐰇𐰃 (kt d23) yan͡ya, 𐰴𐰇𐰃𐰢 (kt d34)

[53] ны okunuşu 𐰇 mi yoksa 𐰋 sebebli mi olduğu açık değildir.

azḳın͡ya, 𐰴𐰉𐰇𐰓𐰃 (bk d41)Anı an͡yıtayın, 𐰆𐰆𐰓𐰼𐰋 (t 1) Tonyuḳuḳ (Ergin, 2008: 2-81).

Aydarov 𐰓 işaretini bazen **н** ile transkribe etmiştir. 𐰚𐰃𐰇𐰘𐰏 (kt g5) аныҕ бiлiг, 𐰓𐰇𐰃𐰋 (kt d4) кытан, 𐰘𐰓𐰘𐰃𐰍 (kt d16) чыҕаныҥ 𐰔𐰓𐰉 (kt d23) йана 𐰔𐰓𐰉𐰴 (kt d34) азқына, 𐰆𐰆𐰓𐰼𐰋 (t 1) Тоникук; bazen **й** ile 𐰓𐰘𐰃𐰍 (kt g10) чуҕай, 𐰓𐰼𐰆 (kt d12) кой, 𐰴𐰉𐰇𐰓𐰃 (bk d41) аны анытайын (Aydarov, 1971: 286-334).

Abdurrahmanov-Rüstemov 𐰓 işaretini **ний** ile transkribe etmiştir. 𐰓𐰇𐰃𐰋 (kt d4) қытанй, 𐰘𐰓𐰘𐰃𐰍 (kt d16) чыҕанйыҥ 𐰔𐰓𐰉 (kt d23) йанйа 𐰔𐰓𐰉𐰴 (kt d34) азқынйа, 𐰓𐰼𐰆 (kt d12) қонй (Abdurrahmanov-Rüstemov, 1982: 101-114).

Şükürlü 𐰓 **NY** işaretini bazen **n** ile 𐰚𐰃𐰇𐰘𐰏 (kt g5) anığ bilig, 𐰓𐰘𐰃𐰍 (kt g10) çığan, 𐰓𐰼𐰆 (kt d12) kon, 𐰘𐰓𐰘𐰃𐰍 (kt d16) çığanığ, 𐰔𐰓𐰉 (kt d23) yana, bazen **ñ** sesi 𐰓𐰇𐰃𐰋 (kt d4) kıtañ, 𐰔𐰓𐰉𐰴 (kt d34) azkıña, 𐰆𐰆𐰓𐰼𐰋 (t 1) Toñukuk ile transkribe etmiştir (Şükürlü, 1993: 218-268).

Recebov-Memmedov 𐰓 işaretini **ǰ** ile transkribe etmiştir. 𐰚𐰃𐰇𐰘𐰏 (kt g5) aǰыҕ билик, 𐰓𐰘𐰃𐰍 (kt g10) чыҕaǰ, 𐰓𐰇𐰃𐰋 (kt d4) кытaǰ, 𐰘𐰓𐰘𐰃𐰍 (kt d16) чыҕaǰыҕ 𐰔𐰓𐰉 (kt d23) jaǰa 𐰔𐰓𐰉𐰴 (kt d34) азкыǰa, 𐰓𐰼𐰆 (kt d12) коǰ, 𐰴𐰉𐰇𐰓𐰃 (bk d41) Аны аǰытajын, 𐰆𐰆𐰓𐰼𐰋 (t 1) Тоǰукук (Recebov-Memmedov, 1993: 70-153).

Sıdıkov-Konkobaev 𐰓 işaretini bazen **н** ile, 𐰓𐰼𐰆 (kt d12) кон 𐰆𐰆𐰓𐰼𐰋 (t 1) тонукук bazen **ң** ile transkribe etmiştir. 𐰚𐰃𐰇𐰘𐰏 (kt g5) аңыг билиг, 𐰓𐰘𐰃𐰍 (kt g10) чыгаң, 𐰓𐰇𐰃𐰋 (kt d4) кытаң, 𐰘𐰓𐰘𐰃𐰍 (kt d16) чыгаңыг, 𐰔𐰓𐰉 (kt d23) йаңа 𐰔𐰓𐰉𐰴 (kt d34) азкыңа (Sıdıkov-Konkobaev, 2001: 54-95).

Amanjalov 𐰓 işaretini **ñ** ile transkribe etmiştir. 𐰚𐰃𐰇𐰘𐰏 (kt g5) ᵃñ˙g bil˙g, 𐰓𐰘𐰃𐰍 (kt g10) čïγᵃñ, 𐰓𐰇𐰃𐰋 (kt d4) qïtᵃñ, 𐰓𐰼𐰆 (kt d12) qoñ, 𐰘𐰓𐰘𐰃𐰍 (kt d16) čïγᵃñ˙γ 𐰔𐰓𐰉 (kt d23) yᵃña, 𐰔𐰓𐰉𐰴 (kt d34) ᵃzq˙ña (Amanjalov, 2003: 154-180).

Sadıkov 𐰓 işaretini **ний** ile transkribe etmiştir. 𐰚𐰃𐰇𐰘𐰏 (kt g5) анйыг билиг, 𐰓𐰘𐰃𐰍 (kt g10) чыганй, 𐰓𐰇𐰃𐰋 (kt d4) қытанй, 𐰘𐰓𐰘𐰃𐰍 (kt d16) чыганйыг 𐰔𐰓𐰉 (kt d23) йанйа 𐰔𐰓𐰉𐰴 (kt d34) азқынйа, 𐰓𐰼𐰆 (kt d12) қонй, 𐰴𐰉𐰇𐰓𐰃 (bk d41) Аны анчытайын[54] (Sadıkov, 2004: 76-120).

Bazılhan 𐰓 işaretini bazen **ň** ile 𐰚𐰃𐰇𐰘𐰏 (kt g5) aňïγ bilge, 𐰓𐰼𐰆 (kt d12) qoň, 𐰔𐰓𐰉 (kt d23) yana, 𐰓𐰇𐰃𐰋 (kt d4) Qïtaň, 𐰆𐰆𐰓𐰼𐰋 (t 1) Toňuquq,

[54] Radlof Atlasında 𐰴𐰉𐰇𐰓𐰃 şeklinde yazımından dolayı нч okunmuş.

bazen de **ŋ** ile transkribe etmiştir. 𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt g10), čïγaŋ, 𐰆𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt d16) čïγaŋïγ, 𐰴𐰾𐰃𐰢 (kt d34) azqïŋa, Tek örnekte 𐰢𐰃𐰘𐰾𐰍 (bk d41) anï anča[55] tuyun şeklinde okunmuştur (Bazılhan, 2005: 63-118).

Geng 𐰾 işaretini **ñ** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰖𐰍𐰘𐰆 (kt g5) añïγ bilig, 𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt g10), čïγañ 𐰾𐰘𐰍𐰃 (kt d4) qïtañ, 𐰾𐰉𐰓 (kt d12) qoñ, 𐰆𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt d16) čïγañïγ 𐰴𐰾𐰃 (kt d23) ya**ñ**a, 𐰴𐰾𐰃𐰢 (kt d34) azqïña, 𐰢𐰃𐰘𐰾𐰍 (bk d41) anï añïtayïn, 𐰓𐰓𐰾𐰉𐰇 (t 1) to**ñ**uquq (Geng, 2005: 94-223).

Berta 𐰾 işaretini **ń** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰖𐰍𐰘𐰆 (kt g5) ańıγ biliγ́, 𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt g10), çıγań 𐰾𐰘𐰍𐰃 (kt d4) qıtań, 𐰾𐰉𐰓 (kt d12) qoń, 𐰆𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt d16) çıγańıγ 𐰴𐰾𐰃 (kt d23) yańa, 𐰴𐰾𐰃𐰢 (kt d34) azqıńa, 𐰢𐰃𐰘𐰾𐰍 (bk d41) anı ańıtayın, 𐰓𐰓𐰾𐰉𐰇 (t 1) twńwqwq (Berta, 2010: 127-189).

Karcaubay 𐰾 işaretini **j** ile, tek bir örnekte ise **ŋ** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰖𐰍𐰘𐰆 (kt g5) jaγ bilig, 𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt g10), čyγaj 𐰾𐰘𐰍𐰃 (kt d4) qyytaj, 𐰾𐰉𐰓 (kt d12) qooj, 𐰆𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt d16) Čyγajyγ 𐰴𐰾𐰃 (kt d23) jaj, 𐰴𐰾𐰃𐰢 (kt d34) az qyja, 𐰢𐰃𐰘𐰾𐰍 (bk d41) any aŋytajyn, 𐰓𐰓𐰾𐰉𐰇 (t 1) Tuj-uquq (Karcaubay, 2012: 165-200).

Hudiyev 𐰾 işaretini **n** ile, tek bir örnekte ise **ŋ** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰖𐰍𐰘𐰆 (kt g5) anığ bilig, 𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt g10), çığan 𐰾𐰘𐰍𐰃 (kt d4) kıtaŋ, 𐰾𐰉𐰓 (kt d12) qon, 𐰆𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt d16) çığanığ 𐰴𐰾𐰃 (kt d23) yana, 𐰴𐰾𐰃𐰢 (kt d34) azkına, 𐰓𐰓𐰾𐰉𐰇 (t 1) Tunyukuk (Hudiyev, 2015: 188-237).

Ercilasun 𐰾 işaretini **ń** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰖𐰍𐰘𐰆 (kt g5) ańıg bilig, 𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt G 10), çıgań, 𐰾𐰘𐰍𐰃 (kt d4) Kıtań, 𐰾𐰉𐰓 (kt d12) koń, 𐰆𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt d16) Çıgańıg 𐰴𐰾𐰃 (kt d23) yańa, 𐰴𐰾𐰃𐰢 (kt d34) azkıńa, 𐰢𐰃𐰘𐰾𐰍 (bk d41) anı ańıtayın, 𐰓𐰓𐰾𐰉𐰇 (t 1) Tuńukuk (Ercilasun, 2016: 499-629)

Aydın 𐰾 işaretini **ñ** ile transkribe etmiştir. 𐰋𐰖𐰍𐰘𐰆 (kt g5) añıg bilig, 𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt G 10), çıgañ, 𐰾𐰘𐰍𐰃 (kt d4) kıtañ, 𐰾𐰉𐰓 (kt d12) koñ, 𐰆𐰾𐰆𐰍𐰺 (kt d16) çıgañıg 𐰴𐰾𐰃 (kt d23) yańa, 𐰴𐰾𐰃𐰢 (kt d34) azkıña, 𐰢𐰃𐰘𐰾𐰍 (bk d41) anı añıtayın, 𐰓𐰓𐰾𐰉𐰇 (t 1) toñukuk (Aydın, 2017: 47-120).

Akar 𐰾 işaretini **n͡y** ile transkribe etmiş ancak eserinin sözlük kısmında **ń**'yi tercih etmiştir. 𐰓𐰓𐰾𐰉𐰇 (t 1) ton͡yukuk, 𐰢𐰣𐰻𐰾𐰃 (t 16) yan͡yd(ı)m(ı)z (Akar, 2020: 90-96).

𐰾 işaretinin transkripsiyonu konusunda bilim adamlarının yorumları:

[55] Radlof Atlasında 𐰢𐰃𐰘𐰾𐰍 şeklinde yazımından dolayı nč okunmuş.

Bazen **i** bazen **j**	Radlov, Vambery
i̯	Thomsen ve Melioransky
ний	Abdurrahmanov-Rüstemov ve Sadıkov
ń	Tekin, Berta ve Ercilasun
ñ	Amanjalov, Geng ve Aydın
İtalik ***y***	Orkun
ny	Gabain
n̄	Malov
n͡y	Ergin ve Akar
Bazen **н** bazen **й**	Aydarov
Bazen **n** bazen **ñ**	Şükürov
j̃	Recebov
н bazen **ң**	Sıdıkov-Konkobaev
ň	Bazılhan
Bazen **j** bazen **ŋ**	Karcaubay
Bazen **н** bazen **ң**	Hudiyev

1886 Yılında Paris'te kurulan ve amacı fonetik bilimi üzerine bilimsel çalışmaları ve bu bilimin çeşitli pratik uygulamalarını teşvik etmek olan ve bu amaca yönelik olarak tüm dillerin fonetik gösterimi için bir notasyon standardı sağlayan Uluslararası Fonetik Derneği (International Phonetic Association) 2015 yılında Uluslararası Fonetik Alfabesinin (IPA) son versiyonunu yayımlamıştır. Bu alfabede damaksıl genizsil ünsüz için **ɲ** tavsiye edilmiştir (https://www.internationalphoneticassociation.org/content/full-ipa-chart). Bunun yanı sıra damaksıllaşma için ayrıca ʲ de tavsiye edilmiştir.

Sonuç

ȝ işaretini Radlov ve Vambery bazen **i** bazen **j** ile; Thomsen ve Melioransky **i̯** ile; Abdurrahmanov-Rüstemov ve Sadıkov **ний** ile; Tekin, Berta ve Ercilasun **ń** ile; Amanjalov, Geng ve Aydın **ñ** ile; Orkun ***n*** ile; Gabain **ny** ile; Malov **n̄** ile; Ergin ve Akar **n͡y** ile; Aydarov bazen **н** bazen **й** ile; Şükürov bazen **n** bazen **ñ** ile; Recebov **j̃** ile; Sıdıkov-Konkobaev bazen **н** bazen **ң** ile; Bazılhan **ň** ile; Karcubay bazen **j** bazen **ŋ** ile; Hudiyev bazen **n** bazen **ŋ** ile transkribe etmiştir. Görüldüğü gibi **ȝ** işaretinin transkripsiyonunun 16 varyantı bulunmaktadır. Bunun sebebi günümüz Türk dillerinde bu sesi barındıran kelime sayısının sınırlı olmasındandır. IPA alfabesinde damaksıl genizsil ünsüz için **ɲ** tavsiye edilmiştir. Bunun yanı sıra

damaksıllaşma için ʲ tavsiye edilmiştir. Biz de 𐰋 işareti için **nʲ** veya **ɲ** şeklinde transkriptsiyonu doğru buluyoruz.

Kısaltmalar

kt: Kültekin Yazıtı
bk: Bilge Kağan Yazıtı
t: Tonyukuk Yazıtı
d: doğu yüzü
g: güney yüzü

Kaynakça

1. Abdurahmonov G‘., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: O‘qituvchi, 1982.
2. Akar A. Bilge Tonyukuk Yazıtı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.
3. Аманжолов А.С. История И Теория Древнетюркского Письма, Мектеп, Алматы, 2003.
4. Aydarov G. Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis’mennosti VIII Veka, Alma-Ata: Nauka, 1971.
5. Aydın E. Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor), İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 2017.
6. Bazılhan N. Kazakstan Tarihi Turalı Türki Derektemeleri II: Köne Türik Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas), Almatı: “Dayk-Press”. 2005.
7. Berta Á. Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını, Çev. E. Yılmaz, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2010.
8. Clauson S.G. Turkish and Mongolian Studies, London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. 1962.
9. Ercilasun A.B. Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, İstanbul, 2016.
10. Ergin M. Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2008.
11. Gabain A. Altürkishce Grammatik, Hamburg, 1950.
12. Geng Shimin. Gudai Tujue Wen Bei Ming Yanjiu [Eski Türk Yazıtları Araştırmaları], Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe. 2005.
13. Gül H. Eski Uygur Türkçesinde Ağızlar, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2011.

14. Hudiyev N. Qədim Türk Yazılı Abidələrinin Dili, Bakı 2015.
15. Karcaubay S. Orhon Muraları: II Kitap (Tüpnüska, Okılımı, Audarması, Tüsiniktemesi), Almatı: Abzal-Ay Baspası, 2012.
16. Malov S.E. Pamyatniki Drevneturkskoy Pismennosti, İzdatelstvo Akademik Nauk, Moskva, 1951.
17. Melioranskiy P.M. Pamyatnik v' Chest Ku'l Tegina, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, St. Petersburg, 1899.
18. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1936.
19. Radloff W. Altürkischen Inschriften Der Mongolei, St. Petersburg, 1895.
20. Thomsen V. Inscriptions de`l Orkhon Dechiffrees, Helsingfors, 1896.
21. Recebov E., Memmedov J. Orxon Jenisey Abideleri, Jazıçı, Bakı, 1993.
22. Sadıkov K. Kük Türk Bitiglari: Matn va Uniŋ Tarixiy Talkini, Taşkent: Davlat Şarkşuoslik İnstituti Naşriyeti, 2004.
23. Sertkaya O.F. Göktürkçedeki **J** (ny) Runası Üzerine, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 2012.
24. Sıdıkov S., Konkobayev K. Bayırkı Türk Jazusuu (VII-X Qılımdar), ktMU, Bişkek, 2001.
25. Şükürlü Ə. Qədim Türk Yazılı Abidələrinin Dili, Maarif Nəşriyatı, Bakı, 1993.
26. Tekin T. A Grammar Of Orkhon Turkic, Indiana University, Bloomington, 1968.
27. Tuna O.N. Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bâzı Meseleler Hakkında, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1990, Ankara, 1994.
28. Vambery H. Noten Zu Den Alttürikchen Inschriften Der Mongolei and Sibiriens, Helsingfors, 1898.
29. Yıldız H. Eski Türk Runik Yazısında J ligatürünün kökeni ve Ń sesi üzerine. III. Uluslararasi Türk Dünyasi Araştirmalari Sempozyumu, 2016.
30. https://www.internationalphoneticassociation.org/content/full-ipa-chart Alıntılama tarihi: 03.10.2021

TÜRKİYE'DEN HATIRALAR BÖLÜMÜ

TÜRK DÜNYASINA KENDİNİ ADAYAN İNSAN: JULİBOY ELTAZAROV

Prof. Dr. Selahattin AVŞAROĞLU
Necmettin Erbakan Üniversitesi
Konya / TÜRKİYE

Efendim ben bu yazımı Prof. Dr. Juliboy Eltazarov hocamız için yazıyorum. Makalem akademik bir çalışma olmadığı gibi böyle bir iddiası da yoktur. Sadece hocamızı tanıyan, bilen biri olarak duygu ve düşüncelerimi kaleme almak istedim.

Onu bir akşamüstü Türk'ün "Tanrı Dağlarının Göz Yaşları" olarak yazılan bir eserin yansımasını yaşadığım Bişkek'te tanıdım. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesinin düzenlemiş olduğu uluslararası bir sempozyumda davetli konuşmacı olarak teşrif etmişlerdi. Hocamız böyle davetlere hep icabet eder, davetleri kırmaz ve gönüllere ilmek ilmek Türk'lüğü işlemekten keyif alırdı. Durmaksızın bu uğurda çalışır, emek verirdi. Var olsun…

Hocamızı daha öncesinden tanımazdım. Uzmanlık alanım olmadığı için de eserlerini, çalışma alanlarını ve faidesini çokça bilmezdim. Bir talebesinin anlatması ile uzaktan, hiç görmeden bir muhabbet beslemiştim. *Görmeden bir muhabbet* bizim anlayışımızda bir "değer"dir. Değer verdiğimiz şeyleri görmeden de severiz. Tıpkı Ötüken gibi, Türkistan gibi, Orhun gibi…

Hocamızla tanış olduğumuz akşamüstü bir ayrı mutluydum. Türk Dünyasının orta yerinde, Tanrı Dağlarının eteklerinde çay içişim bile değişikti o gün. Hocamızın da bize eşlik etmesi, bizim kadar güzel Türkiye Türkçesi ile sohbet etmesi, meselelere açıklık getirirken Anadolu'dan örnekler vermesi merakımı daha da celp etmişti. Konu konuyu açtı ve sohbet ilerledi. Hocamızın Türk Dünyasına adanmışlığını kendimin de derinden yaşamış olduğum bir *kara sevdaya* tutulmuş olduğunu anladım. Türkiye sevdalısı bir karakter olduğunu anladım. Ege bölgesine bir ayrı tutkundu. "İzmir" diyordu, "İzmir başka güzel" derken gözlerinden dört bin km uzaktaki sevgiliyi ararcasına bir ışık çıkıyordu. Çünkü sevdalıydı, sevdasını yaşaması eksik kalmıştı. Hocamız birkaç yıl Muğla'da üniversitede görev

almıştı. Ege'yi karış karış biliyordu.

Hocamız Japonya ve Almanya'da da görev yapmıştı. Oralardan da bahsetmişti. Çalışmış olduğu şehirler ve kültürlerden değinip geçmişti. Lakin laf bir şekilde Türkiye'ye geldiği vakit hocanın hüzünle karışık bir hasretlik çektiğini fark ediyordum. İçimden de "hocam tıpkı benim gibisin, sevdalısın, şifayı iyi kapmışsın" diyordum.

Ertesi gün hocanın tebliğini dinledim. Meseleye hâkimiyeti, sunuşu, salon ile etkileşimi tam bir "usta" gibiydi. Naif bir duruşu vardı. Faydalı bilgiler edindik ve şükranlarımızı sunduk. Hocamız yine tevazu ile sorulara cevap veriyor, konunun anlaşılmasını istiyordu. Elbette atalarımız "sayılı gün çabuk geçer" derlerdi. Öyle oldu ve hocamızı Özbekistan'a uğurladık. Yolu hep açık olsun.

Aradan aylar yıllar geçti. Birgün yolumuz Türk Dünyasının parlayan yıldızı, medreseler şehri ve Emir Timur'un kadim yurdu Semerkant'a düştü. Elbette planladığımız bir ziyaretti ve hocamızı da mutlaka görüp halini hatırını soracaktık. Planladığımız gibi hocamıza da haber ilettik. Onun da yurt dışından kıymetli konukları varmış ama bizlere de zaman ayırdı sağ olsun. Ah güzel Semerkant! taşı toprağı kutsal Semerkant. Çınarı başka, gölgesi başka, sıcağı başka Semerkant.

Semerkant, görmeden sevdiğim bir şehirdi. Sevdalandığım ikinci vatan. Ötüken'den sonra gelip konduğum Ata Yurt. Atalarımın medeniyete ışık tuttuğu, her köşesinden bilim ve ilim ehlinin fışkırdığı Semerkant. Nihayet kavuşmuştum sana. Nihayet havanı soluyup, ciğerlerime depolamıştım seni. Vuslatım o vakitti sanki ve ben bahtiyar olmuştum. Hocamız o şehirliydi, sevdalı olduğum Ata topraklarının en güzel şehrinin balasıydı. Lakin ömrünün çoğunu başka memleketlerde geçirmişti. Uzun süren akademik çalışmaları sonrası dönmüştü yurduna lakin yüreğinde Türkiye yatıyordu. Hatırı kalır, hafızada yaşanır bir buluşma sağladık. Şehrin en güzel lokantalarından birinin köşesini kaptık. Biliyorduk ki sohbet uzayacaktı. Hoca yine açtı konuyu ve getirdi Türkiye'ye. Ah güzel insan, kadri ve kıymeti yüce insan. İçimden dua ediyorum. En sevdiğin şehirde yaşarsın İnşallah. İzler de arada bir muhabbetine nail oluruz.

Hocamızın en sevdiğim yönlerinden biri ise Türk Dünyasını bir bütün görüp dertleriyle dertlenmesidir. Onun için Semerkant ile

İzmir'in farkı yoktur. Hepsi bizim yani Türk'ün şehirleridir. İşte asırlardır aradığımız, hayal ettiğimiz ve pınarından kana kana içmek istediğimiz temel felsefe budur. Türk Halkları olarak birbirimizle kenetlenmenin yolunun bu yaklaşım olduğunu, meseleler üzerinde çözümün bu şekilde olduğuna inanan biri olarak hocamıza saygılarımı bir kere daha sunuyorum.

Hocamız şimdilerde kardeş ülke Özbekistan'da güzide bir üniversitenin rektör yardımcısıdır. Ömrümüz yeter ise Mevla'm izin verir ise hocamızı makamında yine ziyaret etmek isteriz. Hocamızın eserleri, yetiştirdiği talebeler ve Türk Dünyasına katkıları saymakla bitmez. Ömrü uzun olsun…

Bu vesile ile hocamızın yolunun yolumuz olduğunu belirtmek isterim. İdeali, hayalimizdir bizim. Hayallerimize sınır koymadık biz ve görmeden sevdik. Tanrı buyurur ise bu minvalde yaşamak, bu yolda koşmak isteriz. Koca Türkistan'ın ilim ehli insanları var olsun. Ayaklarına taş değmesin, Hızır yoldaşları, Manas Ata gönüldaşları, Hz. Pir Yesevi yol başçıları olsun.

Gönüllerin şehri, Selçuklu başşehri Konya'mızdan selam olsun…

ERDEMLİ İNSAN JULİBOY ELTAZAROV'LA AYNI YOLDA OLMAK

Öğr. Gör. Muhittin GÜMÜŞ
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Bişkek/KIRGIZİSTAN

İnsanoğlu iki kapılı bir handa yürürken ilk kapıdan son kapıya kadar nice mutlulukların yanı sıra pek çok da acı ve hüzün yaşar. Hüzün olmasaydı sevincin, acı olmasaydı tatlının, karanlık olmasaydı aydınlığın, gece olmasaydı gündüzün, cehalet olmasaydı ilmin, cahiller olmasaydı âlimlerin kıymeti olur muydu acaba? Her şeyin zıddı ile kaim olduğu bu dünyada iyi insanlar olarak arifler ve âlimlerden üstün derecelisi yoktur.

Hayat denen bu uzun yolda beraber yürürken adımlarını biraz hızlandıran yolcular olarak yirmili yaşların başında mesleğimizi seçtik ve esasen ömür boyu gideceğimiz yolumuzu da tercih etmiş olduk.

Biz, Türkoloji'nin aydınlık yolunu Ankara Üniversitesi Türkoloji Bölümünden mezun olarak seçtik. Bu seyahatimizde kimlerle birlikte yürüyeceğimizi, yürüdükçe aramıza kimlerin katılacağını tahmin edemesek de ilim yolunun yolcularının karakterini yolcuğumuz boyunca yeri geldiğinde dinlenirken, bazen dinlenip nefes aldığımız, durakladığımız yerde; yeri geldiğinde de aniden bir köşe başında sohbet ederken, ya da dostlar meclisinde tanırız; tanıdıkça yeni dünyalar keşfederiz. Onlar, yolumuzu kaybedeceğimiz zaman bize kılavuzluk eden yol arkadaşı olurlar; yanlış yollara da sapmamıza müsaade etmezler. Eninde sonunda maksadımıza, hedefimize, muradımıza, amacımıza, gayemize, ideallerimize yalnızca yol arkadaşlarımızla ulaşabileceğimizi hayat bize öğretir. Biz bu cihanda ilim dünyasının çok kıymetli bir yere sahip olan Türkoloji'nin yolundayız. Bir düşünme sanatı da olan felsefeyi de "yolda olmak" diye tanımlar bilgeler. Yolda olmak pek güzeldir. Her işin, herkesin ve her şeyin yolunda olması da kadar güzel bir şey var mıdır? Dil ile düşünce arasındaki ilişki bakımından felsefî anlamdaki bir yoldayız. Yolumuz, Türk dünyasının refahı, huzuru, inkişafı, birlik ve dirliği için güneşin doğduğu yerden battığı en uzak ufuklara kadar devam eden ilim-irfan yoludur. Bu yol; hak yoludur, hakikatin haykırıldığı yoldur.

Türkoloji'nin yolunda olmak demek; uçsuz bucaksız bir felsefî yolda durmaksızın, hiçbir zaman elinde harita kullanmadan, hudut tanımadan sonsuzluğa uzanmak için yollarda olmak demektir. Türkoloji'nin yolunda yürümek demek; âlimin ilmine sımsıkı sarıldığı, sürekli sorguladığı, cevapsız sorulara cevap aradığı, hep arayış içinde olduğu, aklın ve mantığın götürdüğü yerlerde çözümler aradığı, dilde, edebiyatta, musikide ve daha nice meselelerde akıl teri dökmek demektir.

Hakikate varmak veya hakikati bulmak için ilim yolunu seçenlerin yolu uzundur; yeri, yurdu, otağı ve konağı ise geniştir. Âlimin maksadı amansız bir göçebelikten medeni hayata doğru hızla yol almaktır ve sonunda yine yola hep devam etmektir.

Türkoloji'nin eski tarihlerde çok kıymetli mümessilleri vardı, bugün yine var ve daima olacktır. 1 Ylül 1991'de kardeş Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye'deki üniversitelerde çalışan Türkologlardan hatırlayabildiğimiz birkaçını saymak gerekirse merhum Prof.Dr. Irıstay Kuçkortayev, Prof.Dr.

Nizomiddin Mahmudov, Prof. Dr. İbrahim Yuldaşev ve Prof.Dr. Juliboy Eltazarov'u sayabiliriz. Prof.Dr. Jumali Şabanov, Porf. Dr. Zulhumor Halmanova, Prof.Dr. Muhabbat Kurbonova, Öğretim Görevlisi Sebahat Bozorova, Prof. Dr. Ma'rufjon Yöldaşev, Prof. Dr. Zilola Khudayberganova ve daha birçok Özbekistanlı filologlar Türkiye Türkologları ile birlikte bu yolda emek vermektedirler. Her biri ayrı ayrı büyük değere sahip olmakla birlikte bu yıl doğumunun 60. yılını kutladığımız kıymetli bilim adamı Eltazarov, Büyük Türkistan yöresinde bugünkü kardeş Özbekistan topraklarında doğup büyümüş, 40 yıla yakın Türkoloji dünyasına önce öz yurdunda sonra Güney Kore ve Japonya'da hizmet ettikten sonra Türkiye'de kardeşleriyle kurmuş olduğu ilmî ve beşerî münasebetleri asla unutulmaz bir değere sahiptir. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesinde görev yaptığı 4 yıllık zaman zarfında 40 yıllık dostlukların zeminini pekiştirmiştir. Türk dünyasının bilim, sanat, edebiyat ve medeniyet yönünden gelişmesine, uluslararası alanda bütün Türk devlet ve topluluklarının huzurlu, barış ve esenlik içinde yaşaması idealiyle aklını, ilmini, bilgisini, tecrübesini ve enerjisini harcamış olan Juliboy Eltazarov'un bulunduğu her ortamda sağlıklı ve medenî sıcak ilişkiler kurabilmesi onun yüce gönüllü bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

Çağımızda fedakâr, çalışkan ve cömert sıfatlarının tamamını bir arada taşıyan çok az insan bulunur. Bugün 60 yıllık ömrü boyunca genç nesilleri geleceğe hazırlayan Eltazarov'un bütün Türk Cumhuriyetleri ile Türk ve akraba topluluklarındaki gençler başta olmak üzere her kesimden bireylerin birlikte öğrenmeleri ve ortak anlayış geliştirmeleri amacıyla alanında yetkin ve özgüveni yüksek, ortak dil ve kültür değerlerimiz etrafında millî kimliğini oluşturan, ana dil bilincine sahip, Özbek dilinin anlatım gücünü kavrayan, aynı zamanda modern dünyayla tüm alanlarda gelişimlerini uyum içinde sağlayabilen, uluslararası kurumlarda istihdam edilebilir nitelikte gençler yetiştirmeyi kendine temel vazife olarak yüklenmiş bir şahsiyettir.

Her dil, mensup olduğu milletin varlığını, birliğini ve onun yaşamasını sağlayan en önemli unsurdur. Geçmiş ile gelecek arasında bağ kuran, milletin istikbali ve ortak malıdır. Dil, bir ülkenin ortak sesi, ortak bayrağı ve bağımsızlığının sembolüdür. J. Eltazarov da dilinin özelliklerini kendi kişiliğinde özümsemiş, çalıştığı Uzak Doğu ve Avrupa ülkelerinde Türk yazı dilleri aracılığıyla ortak sesimizi,

ortak kültürel değerlerimizi ve ortak duygularımızı büyük fedakârlıklarla ve samimiyetle yansıtmıştır. Üstlenmiş olduğu misyonun kıymetini bilen, o misyonun hakkını layıkıyla verebilen bir bilim adamının her zaman takdir edilmesi beklenir. Ancak kendisi mütevazı tavrıyla bütün görevlerini kimseden herhangi bir takdir beklentisi içinde olmaksızın canı gönülden yapmıştır.

Juliboy Eltazarov erdemli bir insandır. Erdem; yiğitlik, doğruluk, dürüstlük, bilgi sahibi olmak, güvenilir olmak, kararlılık, cesaret, ölçülü ve dengeli olmak, kendini bilmek gibi toplum tarafından kabul edilen doğru, güzel, iyi davranış kalıplarının benimsenmesi ve ona uygun davranılması olarak tanımlansa da esas olan o erdeme sahip karakterin bütün mümeyyiz vasıflarının bütünüyle bir insanda olması arzu edilir.

İradenin ahlakî açıdan iyiye yönelmesi, insanın manevî ve ruhsal yetkinliği olarak anlam kazanmış, felsefe tarihi boyunca erdem kavramına değişik anlamların verildiği, filozofların ahlak öğretileri, genellikle erdeme -ahlakî açıdan iyiye- verdikleri anlamla birbirinden ayrılırlar. Platon'dan beri temel erdemler olarak şunlar sayılır: bilgelik, yiğitlik, doğruluk, ölçülülük.

Erdem, "ahlakın övdüğü, iyi olma, alçak gönüllülük, yiğitlik, doğruluk vb. niteliklerin genel adı, fazilet" diye de anlatılır ve biz onu somut olarak çevremizde, toplumumuzda, şehrimizde, ülkemizde ya da bildiğimiz dünya içinde arar dururuz. Erdem sahibi olmak, erdemli yaşayabilmek ve hep erdemli kalabilmek yalnızca erdemli insanların ülküsüdür. Erdemliler, 'ben erdemliyim' demezler ve bu sıfatı başkalarından daha farklı ve üstün nitelikte olma aracı olarak görmekten hep imtina ettikleri için erdemli kalırlar. Ahlak, felsefenin temel konularından biri olan erdemli olmak felsefenin ahlakla ilgilenen dalında çok güzel tanımını bulmaktadır. Eski Yunan ile başlayan teorik etik (ahlak) veya yalın etik olarak bilinen ahlak felsefesinin o dönemdeki ilk temsilcileri Sophistler, Sokrat, Sokrat okulunun diğer temsilcileri, Eflatun, Aristoteles, Epikür, Stoacılardır. Bütün bu filozofların ve bilgilerin Orta çağ sırasında derin bir karanlığa bürünmesinden sonra modern bilimin kurucuları tarafından yeniden keşfi ile çağdaş etik bilimi yeniden kurulabilmiştir. Batı toplumlarında Orta çağ boyunca kiliseye yenik düşen diğer bilimler gibi etik/ahlak da dinin baskısı altında kalmıştır. Oysa Türkistan coğrafyasında aynı çağda modern bilimlerin ilk temsilcileri İslam

ahlak ve faziletinin/erdeminin ışığında İmam Buharî, İmam Maturîdî, Zemahşerî, İbn Sina, Birunî, Harezmî, Mirza Uluğbeg, Ali Kuşçu, Nevaî gibi yüzlerce âlim yetişmiştir. Büyük Türkistan'da Necmeddin en-Nesefî, "El-Ḳand fî ẕikri ʿulemâʾi Semerḳand" isimli eserinde 1000'den fazla Semerkantlı âlimi tanıtmıştır. Nesefî, eğer bugün yaşasaydı 21.yüzyılın ilk çeyreğindeki Semerkantlı âlimlerin başında Prof. Dr. Juliboy Eltazarov'u yazardı.

Erdem denince, o sıfatı taşıyanların bireysel ve toplumsal etkilerini ve yansımalarını anlamak için neler gerekli olduğunu da bilmeliyiz. "… toplumu oluşturan sınıfların kendi görevlerini en iyi şekilde yapması ve toplumsal sınıflar arasındaki uyumun sağlanması toplumsal mutluluğu kazandırır. Bu demektir ki erdem, bireysel ve toplumsal mutluluğu kazandıran bir ahlâkî sonucu sağlayıcıdır. Eflatun'un erdemler listesinde saydığı cesaret, ölçülülük, bilgelik ve adalet ruhun kısımlarına uygun olduğu gibi toplumu oluşturan sınıfların yerine getirmesi gereken görevleri de belirtir. Bundan dolayı erdem, insan için en iyi olanın gerçekleştirilmesidir. (H. Ocak)". Erdemli insan sıfatıyla insanî, sosyal ve resmî görevlerini en iyi biçimde yapmaya çalışan, sosyal ve toplumsal mutluluğa katkı sağlayan Juliboy Eltazarov'un ölçülü, kanaatkâr, adil ve cesur karakteri genç bilim insanlarına örnektir.

Saygıdeğer bilim adamı, erdemli insan Prof.Dr. Juliboy Eltazarov'la 2017 yılında Bişkek'te Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesinin düzenlediği bir sempozyumda tanıdım. O günden beri sıcak, samimi ve mütevazı davranışlarında hep gelişme olmuştur. Misafirperverliği, hoş görülü yapısının yanı sıra millî karakterin bütün unsurlarını taşımaktadır. 2018 yılında birlikte Semerkant Üniversitesinden bir asistan tarafından davet edildiğimiz (Kitob ve Şehr-i Sebz şehrine yakın sayılan ancak ulaşılması zor, asırlar öncesine ait bir hayatın yaşandığı) Tâciklerin yaşadığı Madman köyüne yaptığımız yolculuk hafızamızda özel bir iz bırakmıştır. Yol uzadıkça tarama engelli genç hocaya "Taz bala, daha kaç km var?" dediğinde, her defasında "Az kaldı hocam!" dese de 6 saat sonunda ulaşmıştık gideceğimiz köye. Araçlarımızı bıraktığımız yerden de bir arazi aracıyla 3-5 km daha çıkmıştık hedefimize. Gülümseyerek andığımız bazen de kahkahalarla anlattığımız seyahatin neticesinde akşam ve gece gördüklerimizden sonra, sabahın erken saatlerinde karşılaştığımız o güzel tabiatın içindeki doğal orkestranın sesleri

unutulmazlar arasına girdi. Gönlü geniş, cömert ve her şeyden önemlisi bulunduğu ortama, oturduğu makama değer katan kıymetli bir insandır Juliboy Hocamız. Yetiştirdiği öğrencilerinin, çocuklarının ve sevenlerinin hayır duasıyla birlikte biz de Yüce Allah uzun ve sağlıklı ömürler versin diyoruz.

ESKİMEYEN DOST: COLİBAY ELTAZAROV

Şeref YILMAZ
Ferfir Yayınları
İstanbul / TÜRKİYE

Colibay Eltazarov ile dostluğumuz, 2022 yılında 30 yılını doldurmuş olacak. Bu demektir ki ilk tanışmamıza "bağımsızlık" vesile olmuş. Sovyet Rusya dağılıp Türk illeri bağımsızlığını kazandığında ben de büyük bir heyecanla Özbekistan'ı görmek istemiştim. Semerkant'ta, (o zamanki adı) Alişir Nevai Devlet Üniversitesini ziyaret ettiğimde Özbek Filolojisi Fakültesi Özbek Dili ve edebiyatı Bölüm Başkanı Rahmetullah Kongurov ile tanıştım. Özbek Dili'nin büyük âlimi Korgurov Hoca, beni sıcak ve samimi karşılamakla kalmadı, onca öğrencileri arasından Colibay Eltazarov ile de tanıştırdı. Kongurov Hoca bu görüşmede bana, Bölüm derslerine Türkiye Türkçesini de koymak istediklerini söyledi ve bu dersi benim vermemi teklif etti. O günkü heyecanla ve hasret duygularıyla bunu hiç düşünmeden kabul ettim. İstersem beni doktoraya kabul edebileceklerini söyledi, bunu da kabul ettim. Doktora hocam da kendisi oldu. Doktora konusunu da hatırlıyorum: "Özbek ve Türk Tilleride Egelik ve Kelişik Koşumçaları" idi. Ders vermek için Fakülte'ye her gelişimde Hoca'yla da görüşüyordum. Bu görüşmelerde genç bir dilbilimci olan Colibay Eltazarov mutlaka bulunuyordu. Kongurov Hoca, Colibay Eltazarov'a benim yanımda şunu söylemişti: "Bu gencin ilmî işleri için Rusça kaynaklara ulaşmak ve konusuyla ilgili kaynakları temin ve tercüme etmek senin görevin olsun!" C. Eltazarov bunu bir emir kabul etti ve Rusya'da Lenin Kütüphanesi'nde konuyla ilgili kaynakları benim için taradı. Kongurov Hoca, esaretin ardından, yıllar sonra kardeşlerimizle buluşmaktan mutluydu ve hep önümü açmak istiyordu. Bir gün

Bölüm'de otururken bana dedi ki: "Özbekçe bilmiyorsun, tezini Türkçe savunabilirsin!" Ben de Hoca'ya dedim ki: "Tezimi hazırlayıp savunma aşamasına gelirsem Özbekçe savunma yapacağım! Özbekçeyi, tez savunacak kadar öğrenmezsem bu Türklüğe de kardeşliğe de sığmaz!" Ben gerçekten o süreçte, köylerine kadar gezdim Özbekistan'ı. Şiveleri ve ağızları dinledim. Özbekçeyi küçümsenmeyecek bir seviyede öğrendim. Ancak, doktorayı bitirmeyi beklersem Özbekistan'da en az 4-5 sene kalmam gerekecekti. Ben iki yılın sonunda Türkiye'ye döndüm, böylece doktora da devam etmedi. Özbekistan'dan ayrıldım ama Eltazarov ile ayrılmadık. Eltazarov artık Türkiye'ye rahat gelip gidebilen genç bir bilim insanı idi. Daha sonraki süreçte Türkiye'ye ailece de geldiler, misafirimiz oldular.

Colibay ile bağımsızlığın ilk yıllarında Semerkant'ta beraber iken yemekli buluşmalarımız, çoğunlukla onun genç arkadaş çevresinden oluşuyordu ve sofra sohbetlerinin konusu çoğunlukla Türklük ve Türk dünyası üzerine oluyordu. Çünkü sadece bu konu yılların hasretini dindirebiliyordu. Hepimiz genç olduğumuz için bu konuları konuşmak herkese büyük heyecan veriyordu. "Ortak Türk Dili" konusunu, yemek masalarımızda günlerce konuştuğumuzu, müzakere ettiğimizi iyi hatırlıyorum. Özbekistan Bilimler Akademisi belki bu konuya bizim genç grubumuz kadar kafa yormamıştır!

Colibay Eltazarov ile bu süreçte ilerleyen dostluğumuzda herhangi bir yol kazası ve kırılma noktası yaşamadık. Bu durum, dostluğumuz adına övüneceğim bir konudur. Çünkü samimi dostluklar bazen kırgınlıklarla, küskünlüklerle, hatalarla pekişerek gelişir ama biz bunları hiç yaşamadık. Ben ona herhangi bir şeyimi emanet ederken ne bir imza istedim ne bir endişe yaşadım. Bu güvenin sonunda büyük bir dostluk ortaya çıktı. Eltazarov, genç bir bilim insanı olarak sırasıyla Güney Kore'de, Amerika'da, Almanya'da, Japonya'da ve son olarak Türkiye'de Özbekçe ve Türkçe dersler verdi. Bu süreçte bir yandan Özbekçe ders vererek Türk diline hizmet ediyor, diğer yandan da oğlunun Türkiye Türkçesini öğrenmesi için Türkiye planları yapıyordu. Bir gün bu planını bana açtı: "Ben oğlumun Türkçe öğrenmesini istiyorum, bu da ancak Türkiye'de okursa mümkün olabilir. Oğlumu size emanet ediyorum." dedi. Ben oğlunun velisi oldum.

Colibay Eltazarov, profesör olduktan sonra artık Özbekistan'da ve dünyada tanınan ve saygı duyulan bir bilim insanı oldu. Türkiye

onun için ayrı ve özel bir yere sahiptir. Türkiye'de "Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümleri" açılınca bu kez Türk Dünyasına yapmakta olduğu hizmetini Türkiye'de sürdürdü. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesinden teklif aldı. Bu Üniversite'de dört yıldan fazla ders verdi, Türkiyeli öğrencileri oldu. Tekrar Özbekistan'a döndü. Türkiye'yi ve dünyayı tanıyan olgun ve deneyimli bir bilim insanı olarak ülkesindeki fakültenin dekanı oldu. Bu süreçte Türkiye'de okumak ve doktora yapmak isteyen birçok Özbek öğrenciye öncülük etti, onları Türkiye'de çalışacakları yere yerleştirip takip etti. Şimdi ise Semerkant'ta yeni açılan Uluslararası İpekyolu Turizm Üniversitesinde rektör yardımcısı olarak görev yapıyor. 2021 yılı itibariyle otuz yılı aşkın bir süredir Türkoloji bilimine hizmet etmiş olan Türk Dünyası'nın bu önemli bilim insanının altmışıncı yaşına armağan olarak hazırlanan bir kitap için yazılan bu yazı, otuz yıllık dostluğun özetidir. Keder ve sevinçte yaşanan ortak anlar ve anılar ise başlı başına birer kitap konusudur. Altmış yaş, dünya ortalaması olarak bilim insanlarının en verimli olacakları yaştır. Torunlarını görme bahtiyarlığına eren bu değerli dostuma sağlık ve huzur dolu nice güzel yıllar dilerim.

ÖZBEKİSTAN'DAN BİLİMSEL MAKALELER BÖLÜMÜ

OGAHIY BILAN AHMAD DONISH: TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINING YO'LBOSHCHILARI

Timur Kocaoğlu (Timur Xo'jao'g'li)
Michigan Davlat Universiteti
AQSH

Prof. Jo'liboy Eltazarov bilan do'stligimiz juda uzoq yillarga borib taqaladi. U bilan olib borgan suhbatlarimizda turli masalalar qatorida Turkistondagi jadidchilik ham muhim o'rin olgan edi. Shu sababdan, endi domla uchun tayyorlanayotgan shu Armug'on kitobiga yana jadidchilik mavzusida bir maqola topshirish ma'qul bo'lar, deb o'yladim.

Albatta, Turkistondagi jadidchilik faoliyatlari ziyolilar o'rtasida XIX asr oxirlari va XX asr boshlarida, aniqroq aytganda, 1880-1910-yillarda avj olgan bo'lsa-da, shu davrdan oldin yashab asar yozgan ba'zi olim, yozuvchi va shoirlarning ilg'or fikr va tavsiyalarining ham keyingi jadidlarga ancha ta'siri bor. Mana shunday ilg'or olim, yozuvchi va shoirlardan ikkisi ulug' shoir va tarixchi Ogahiy (1809-1874) bilan olim Ahmad Donish (1827-1897) bo'ladi. Ogahiy bilan Donish XIX asrda bir-biriga yaqin davrda yashab faoliyat olib borgan. Ikkalasi ham xon va amirlarga mamlakat va xalqni adolat bilan idora etish yo'llarini ko'rsatib qo'yishgan.

Ogahiy bo'lsa, Munis Xorazmiyning asarini davom ettirib, yozgan "Firdavs ul-iqbol" asarida Xiva xonligida 1825- yilgacha sodir bo'lgan tarixiy voqealarni chuqur tahlil qiladi. Ogahiyning ijtimoiy jihatdan eng zor asari uning "Qasidayi nasihat" nomli masnaviy tarzda yozilgan she'riy tanqid asaridir. Ogahiy xonlarga saltanatni boshqarishning yo'l-yo'riqlarini ko'rsatish bilan chegaralanmasdan, xalqqa adolat bilan yondashishni va jamiyatning madaniyatini rivojlantirish kerakligini ilgari suradi. Donish "Navodir ul-vaqoye'" ("Nodir voqealar") nomli asarida Chor Rossiyasiga qilgan safaridagi guvoh bo'lgan taraqqiyotni va "Tarjimayi ahvoli amironi Buxoro" ("Buxoro amirlarining tarjimai hollari") nomli asarida ham amirlarning qilgan yaxshi ishlari-yu xatoliklarini aytib bergan.

Ogahiy turli mavzularda, ayniqsa sevgi borasida gazallar yozgan bo‘lsa-da, uning eng muhim she’riy asari “Qasidayi nasihat” deb atalgan qasidasi hisoblanadi. Bu qasidasini Ogahiy shoir Feruzxonga bag‘ishlagan. Qasidaning boshida Feruz xonni

Ayo, xisravi ma’davlat dastgoh,
Najobat spihrida tavshanda moh.
Shaanshahlik O‘lsunmu borak sanga,
Madadkor tangri tabarruq sanga,

deb maqtagandan keyin, xonga nasihatlar bera boshlaydı (Ogahiy, 1972, 373-375-betlar):

Zamiringni sabr aylabon shod tut,
Bori kulfat-u g‘amdin ozod tut.

Ogahiy 11-baytdan keyingi bayitlarning 1-misrasida shohlardan birini qilgan yaxshiliklari bilan yuqori baholasa, ikkinchi misrasida esa, yomon ishlar qilgan bir shohni tilga oladi:

Yotib ba’zidin elga rohat basie,
Vale ba’zidin ranju mehnat base.

18-baytdan keyin, yaxshilik va yomonlik qilgan xonlarni tilga oladi:

Qani ul Inoq Muhammad Amin –
Ki, Xivaq aro erdi masnad nishin.

Bu qasidaning davomida Feruzxonga saltanatni boshqarishning yo‘l-yo‘riqlarini ko‘rsatadi, mamlakat va xalqni adolat bilan idora etish yo‘llarini belgilab beradi. Xonni himmatli, shijoatli, adolatli, g‘ayratli, saxovatli, hayoli, sof niyatli, madaniyatli, hamiyatli bo‘lishga chaqiradi. U davlatni boshqarishning yo‘llarini ham ko‘rsatib o‘tgan. Feruzxon Ogahiyning o‘zi haqidagi nasihatlarini hurmat bilan qabul qilgan. Ogahiyning muhim so‘zlar bilan to‘la baytlarining marmar toshlarga yozdirilgani ham Ogahiyga ko‘rsatilgan yuksak hurmatdan dalolat beradi.

Afsus, Buxoro amirlari esa, Ahmad Donishning tavsiya va nasihatlariga quloq solmagan, hatto unga bunday fikrlarni bildirmasligini ta’kidlab aytishgan. Donish Buxoro amirligida, Amir Nasrulloh va Amir Muzaffar davrida yashab bir necha marta Moskavaga Chor Rossiyasiga yuborilgan Buxoro hay’atida katta maslahatchi va elchi bo‘lib qatnashgan. Bu sayohatlari haqida batafsil ma’lumotlarni “Navodir ul-vaqoye” nomli asarida ham yozgan. Donishning bu asarida yozishicha, Amir Muzaffar “Men bir kishini

Moskovga safarga yuboraman, u turib menga nasihatlar beradi!” deb aytgan. Donish bu voqeadan keyin Amirdan ruxsat so‘rab saroy lavozimini tashlab, o‘z hovlisida yashab asarlar ustida ishlay boshlaydi.

Ogahiy va Donishning XIX asrdagi ilg‘or fikrlari keyinroq XX asrlarda Xiva, Buxoro va boshqa joylarda faoliyat olib borgan jadid ziyolilari tomonidan yuqori baholanadi.

Ogahiyning “Qasidayi nasihat” asaridagi ilg‘or fikrlariga o‘xshab, Ahmad Donish ham “Navodir ul-vaqoye” asarida tilga olgan shu so‘zlari, keyingi jadid ziyolilariga namuna bo‘lgan:

“Men bu risolada o‘zbek va Yevropa boshqaruv sistemalarini nazarda tutib yozmoqchiman. Agar mening bu risolam qabul etilsa, men saroyda 4-6 soat ishlab, buni katta mehnat bilan tugatishga harakat qilar edim. Amir bunga rozilik bildirmaganida, undan meni saroy ishidan bo‘shatishini iltimos qildim”.

Donish “Navodir ul-vaqoye” asarida jamiyatning takomili uchun chet ellardagi madaniy o‘zgarishlardan xabardor bo‘lish kerakligi va bu ish uchun esa, chet tillarini o‘rganish lozimligini “Bir hojining aytgan hikoyasi: Sayohatning foydalari haqida” nomli bobda hind tilini bilmagan bir kishining Hindistonda uchragan qiyinchiliklari ko‘rsastilib, u kishi tilidan bu haqida shunday deyiladi: “Bu qissadan maqsad shuki, agar men ularning tilini bilsam edi, uzun tun bo‘yi bunchalik qattiq azobga qolmagan bo‘lur edim” (Donish, 264).

Ahmad Donish o‘zining Moskvaga sayohati borasida u yerdagi madaniy taraqqiyotni quyidagica izohlaydi:

“Bu mamlakatda har narsani yig‘ib, xazina qilib xalqqa ko‘rsatadilar. Masalan, o‘lik, tirik hayvonlar, uchar qushlar, qanotli parvonalar kabi kapalak va boshqa turli jonivorlar maxsus binolarda saqlanib, bu binolarning eshiklari tomoshabinlar uchun hamma vaqt ochiqdir. Tibbiyot, tashrixot fanlaridan ma’lumot berish uchun hayvon va inson jasadlarining qup-quruq suyaklari maxsus xonalarga qo‘yilgan, shuningdek, o‘lik tug‘ilgan bolalarni shishalarga solib saqlaganlar. Odamning lutfalik [*embrionlik* – tarjima] holidan boshlab tug‘ilganigacha bo‘lgan o‘zgarishlarni ko‘rsatish uchun ularni maxsus dori bilan dorilab, har birini ayrım shishalarga solib qo‘yganlar” (Donish, 254).

Shu sababdan, jadidchilik harakatlari XIX asr oxirlarida boshlanib, XX asr boshlarida rivojlangan bo‘lsa-da, jadidchilik

tushunchasining ildizlari Ogahiy va Donish kabi ziyolilarning asarlaridan boshlangan desak, yanglishmaymiz. Yana bir boshqa muhim xusus shudir: Xiva va Buxorodagi jadid ziyolilar siyosiy sahnada ham muhim faoliyat olib borib, 1920-yilda tuzilgan Xorazm Xalq Sho‘rolar Jumhuriyati bilan Buxoro Xalq Sho‘rolar Jumhuriyatining boshchilari bo‘lib, bu jumhuriyatlarning 1920-yil va 1923-yil kabi qisqa bir paytida o‘z jadidchilik g‘oyalariga mos siyosiy, ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy yangiliklarni erkin va mustaqil bir vaziyatda amalga oshira bilganlar.

Demak, Ogahiy va Donish kabi ilg‘or ziyolilarning XIX asr o‘rtalaridagi fikrlari XX asr boshlaridagi jadidlar tomonidan muvaffaqiyat bilan bajarilgan. Bu esa, bugungi mustaqil O‘zbekiston Respublikasi uchun bir ulug‘ milliy meros hisoblanadi. Hozirgi O‘zbekistonning Sovet Ittifoqidan oldin qisqa muddatli bo‘lsa-da mustaqil davlat hamda demokratik tajribasi borligidan dalolat beradi. Sovet davrida esa, jadidlar qamalib o‘ldirilganidan keyin, bu davrnig siyosiy, madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy yangiliklari aholidan yashirib o‘chirildi. Endi bizlarning so‘nggi bir necha yildan buyon demokratiya sari tashlagan ezgu qadamlarimizda, yuzlab jadid ziyolilarimizning faoliyat va tajribalarini o‘rganib, foydalaniyotganda, bizning ulug‘ jadidlarimizga fikrlari bilan yo‘l-yo‘riq bergan Ogahiy va Ahmad Donish kabi ilg‘or ziyolilarimizni ham eslab o‘tishimiz kerak.

Bu matnda ba’zi parchalari berilgan Ogahiyning “Qasidayi nasihat” nomli she’rining to‘liq matni (Ogahiy, 1972; 373-375-betlar) quyida keltirilgan:

ҚАСИДАИ НАСИҲАТ[1]

Аё, хисрави маъдалат дастгоҳ
Нажобат сипеҳрида рахшанда моҳ.

Шаҳаншаҳлиқ ўлсун муборак санго,
Мададкор тангри табарруқ санго.

Бўлуб лутфи ҳақ дойимо носиринг,
Малул ўлмасин бир нафас хотиринг.

Замирингни сабр айлабон шод тут,
Бори кулфату ғамдин озод тут.

Ато сукидин бўлма андуҳу кин,
Кўнгулни бу ғам бирла қилма ҳазин.

Агарчи бу ғам усру душвордур,
Вале чеккали банда ночордур.

Қилиб сабр бирла сукун ошкор,
Бори ҳолда шукр қил ихтиёр.

Эшит бу ҳазин бандадин маърифат-
Ки, дегум неча манфаатлиғ нукат...

Жаҳон ичра халқ айлади шоҳлар,
Қави қудрату соҳиби жоҳлар.

Қилиб баъзи адлу карам ошкор,
Вале баъзи зулму ситам ихтиёр.

Етиб баъзидин элга роҳат басе,
Вале баъзидин ранжу меҳнат басе.

Бўлуб баъзи таҳсину раҳматға тўш,
Вале баъзи нафрину лаънатға тўш.

Қилиб салтанат барча ўз комича,
Суруб ҳукмини кўнгли оромича.

Агар яхши эрди ва гар худ ямон,
Ер остида бўлди бориси ниҳон.

На қолди аларнинг биридин асар,
На бўлди бирининг ишидин хабар.

Бориси кўруб чарх дундин ситам,
Адам сори ночор қўйди қадам.

Будур дойимо чархи золим иши-
Ки, зулмидин асло қутулмас киши...

Қани ул Иноқ Муҳаммад Амин-
Ки, Хивақ аро эрди маснад нишин.

Қани мир одил Авазбий Иноқ-
Ки, лутфу ато эрди бошдин аёқ.

Қани хон олий макон Элтузар-
Ки, бошиға қўймиш эди тожу зар.

Қани шоҳи олам Муҳаммад Раҳим-
Ки, афлокға қаҳридин эрди бим.

Қаён борди Оллоқули подшо-
Ки, очмиш эди мулк тортиб сипоҳ...

Қани даҳр шоҳи Муҳаммадамин-
Ки, офоқ анго эрди зеру негин...

Қани каъбаи қиблагоҳинг сенинг-
Ки, эрди шафиқу паноҳинг сенинг.

Эди қаҳридин музтари осмон,
Кафу жавдидин мунфаил баҳру кон...

Олур чоғда илкига тийғу табар,
Эди ожиз ўтрусида шери нар.

Они ҳам қилиб ожизу нотавон,
Адам кишвари сори қилди равон...

Киши шоҳ бўлсун ва ёҳуд гадо,
Қутулмоқ фалак зулмидин йўқ анго.

Фалак золи усру жафокор эрур,
Фусунсозу, маккору, ғаддор эрур.

Юзида йўқ асло ҳаёдин асар,
Кўзида йўқ асло вафодин хабар.

Ҳаёсиздин асло вафо истама,
Вафосиздин асло ҳаё истама.

Улусға етурмак ситамдур фани,
Эрурлар забуни фақиру ғани.

Биров гар муродин топиб бўлса шод,
Муроди онинг айламак номурод.

Бировга мақом ўлса гар авжи бахт,
Онинг қасди урмоқ они ерга сахт.

Биров топса пуржомдин комини,
Ситам тошидин синдурур жонини.

Биров нўш иқболдин топса баҳр,
Берур жом идбордин онго заҳр.

Бировда агар кўрса суру сурур
Қилур они мотам аро носабур.

Маал қисса оламда яхши-ямон,
Жафосидин онинг қутулмас амон.

Магар ул киши ондин эминдурур-
Ки, дайри фано ичра сокин дурур.

Тутуб тенг жаҳон буду нобудини,
Зиён бирла фарқ айламас судини...

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Donish Ahmad. Navodirul Vaqoe (Nodir voqealar). – Toshkent: Fan nashriyoti, 1964 [o‘zbek tilida tarjima].
2. Donish Ahmadi. Navodir-ul-vaqoe’. – Dushanbe: Nashriyoti Donish, 1988 [tojik tilida].
3. Munis va Ogahiy. Firdavs-ul-iqbol (Baxt saodat jannati). – Toskent: Yangi asr avlodi, 2010.
4. Ogahiy Muhammad Rizo Mirob Erniyozbek o‘gli. Asarlar, II-jild: Devon. – Toshkent: G‘afur g‘ulam nomidagi Adabiyot va San’at nashriyoti, 1972.

PROFESSOR J.D.ELTAZAROVNING SO‘Z TURKUMLARIGA DOIR QARASHLARIDAN

(Muallifning “So‘z turkumlari paradigmasidagi o‘zaro aloqa hamda ko‘chish hollari” nomli kitobi misolida)

Ibodulla Mirzayev,
SamDU professori

I. So‘z turkumlari masalasi o‘ta murakkab, chalkash, muayyan to‘xtamga kelinmagan, ko‘p gapirilgan, ammo kam natijaga erishilgan dolzarb muammolardan sanaladi. Antik davrga borib taqaluvchi bu masalaga munosabat turli davrda turlicha bo‘lgan.

Yunonistonlik Arastu va buyuk bobokalonimiz Mahmud Koshg‘ariy so‘z turkumlari sonini uchta deb ko‘rsatganlari sababiga hozirgacha jo‘yali munosabat bildirilgan emas. Bu yerda so‘z turkumlarini til sathida va nutq sathida alohida-alohida o‘rganish samarali natijalar berishi mumkin.

Til sathida bizni o‘rab olgan substansiya (1), substansiyaning harakati yoki harakat sifatida talqin etiladigan holati (2), ularning soni, sifati va tarzini ifodalovchi so‘zlar (3) mavjud.

So‘z turkumlari nutq sathida o‘zgacharoq namoyon bo‘ladi: ma’lumot va muloqotning to‘g‘ri, aniq, mantiqli, tushunarli bo‘lishi uchun har bir so‘z turkumini qo‘llashga to‘g‘ri keladi va u subyektiv xarakterda bo‘lib, tadqiqtotchining kognitiv, pragmativ, lingvomadaniy va lisoniy kompetentsiyasiga bog‘liq. So‘z turkumlari

sonining turlicha talqin qilinishi va bu raqamning nafaqat tillararo, balki bir til doirasida ham o‘zgarib turishi ana shu holat bilan bog‘liq.

Atoqli turkolog-tilshunos olim E.V.Sevortyan mazkur holatning sababi va uni bartaraf etish yo‘llari haqida shunday yozadi: “Не подлежит сомнению, что анализ частей речи в языках тюркской группы представляет значительные трудности, основной из которых является неравномерность морфологического развития именных частей речи как в рамках одного языка, так и в пределах всей группы тюркских языков. При таком положении вещей очевидно, что нельзя предложить для всех тюркских языков одну общую схему, совпадающую во всех деталях. Однако можно предложить для них общую теорию частей речи и единые критерии их различения, чему посвящена значительная часть последних работ.

Для правильной ориентации в вопросе о частях речи в тюркских языках кардинальное значение имеет учет тенденций грамматического развития тюркских языков” [Севортян 1955, 189]. Ta’kid bizniki – I.M.].

So‘z turkumlari, asosan, o‘zi qo‘llanadigan, o‘zini to‘liq namoyon etadigan matn emas, balki darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar asosida o‘rganilib kelinadi [Qarang: Поспелов 1955, 74-91; Петерсон 1955, 175-187; Севортян 1955, 188-225].

Bundan M.N.Petersonning so‘z turkumlari haqidagi fikrlari mustasno. U jahon va rus tilshunosligida birinchi bo‘lib, so‘z turkumlarini matnda, A.S.Pushkinning “Belkin povestlari” materialida o‘rgangan. Chunki til o‘zini barcha funksional stillarda va, eng avvalo, badiiy stilda batamom to‘liq namoyon etadi [Петерсон. O‘sha asar, 176].

II. Biz ushbu maqolada filologiya fanlari doktori, taniqli va iste’dodli filolog olim Jo‘liboy Danabayevichning “So‘z turkumlari paradigmasidagi o‘zaro aloqa hamda ko‘chish hollari” nomli monografiyasi haqida muxtasar so‘z yuritamiz [So‘z turkumlari paradigmasidagi o‘zaro aloqa hamda ko‘chish hollari. – T., O‘zME, 2006. – 168 b.].

Atoqli professor va ustoz tilshunoslar R.Qo‘ng‘urov, A.N.Nurmonov, E.A.Begmatov va Sh.S.Safarov nigohidan o‘tgan mazkur monografiya o‘z vaqtida innovatsion kashfiyot sifatida katta shov-shuvlarga sabab bo‘lgan edi. Buning sababi – tadqiqotchi

J.Eltazarovning mavzuni to‘g‘ri tanlagani, rejani to‘g‘ri tuzgani, fanimizda ommalashgan “o‘zaro aloqa, “ayniyat”, “paradigma”, “gneseologiya”, “lisoniy manzara”, “transforma”, “asimetrik dualizm”, “birlamchi va ikkilamchi funksiya” kabi termin/tushunchalarni o‘zbek tili materiali asosida chuqur sharhlab va tushuntirib berganidir. Shunga ko‘ra, mazkur monografiya quyidagi tartibda insho etilgan: kirish, ikki bob, boblar bo‘yicha xulosa, umumiy xulosa, adabiyotlar ro‘yxati va ilovalardan iborat.

Albatta, bir maqolada butun boshli monografiyaning mohiyati va ahamiyatini ifodlab berish qiyin. Shuning uchun biz muallifning “Ism – fe’l ayniyati” va “grammatikalizatsiya” haqida bildirgan fikrlarini qisqacha yoritishga harakat qilamiz.

“Ism – fe’l ayniyati”, deganda muallif atoqli rus tilshunosi Y.S.Kubryakovaga ergashib, tilda shakllangan dastlabki leksik birliklar (so‘zlar) ism – fe’l ayniyati shaklida namoyon bo‘lish, birlamchi (dastlabki demoqchi, shekilli) so‘z turkumi ham ism (ot), ham fe’l xususiyatlariga ega bo‘lish va yangicha shakl orqali ham substansiyani va ham harakatni ifodalashni tushunadi. Boshqacha aytganda, muallif fe’l va ot shakldoshlik asosida amal qilishi haqida gapirib, misol tariqasida quyidagilarni keltiradi: “to‘y (ot, marosim nomi) – to‘y (fe’l), shish (ot, “opuxol” ma’nosida) – shish (fe’l), tin (ot, “pauza”) – tin (fe’l, “to‘xta”), ko‘ch (ot) – ko‘ch (fe’l), tot (ot) – tot (fe’l); ozarbayjon tilida: saj (ot, “hisob” ma’nosida) – saj (fe’l, “sanash”), jaj (ot, “prujina”) – jaj (fe’l, “yoyilmoq”); qozoq tilida: aŋ (ot, “aql, tafakkur” ma’nosida) – aŋ (fe’l, “eslash”), bük (ot, “siniq joy, bo‘g‘in” ma’nosida) – bük (fe’l, “egmoq”), jar (ot, “yoriq jar”) – jar (fe’l, “yormoq”), ör (ot, “balandlik”) - ör (fe’l, “yuqoriga chiqish”), taš (ot, “tashqi ko‘rinish”) – taš (fe’l, “toshmoq”), qadimgi turkiy tilda: art (ot, “orqa”) – art (fe’l, “orqalamoq, ortmoq”), toz (ot, “chang”) – jar (fe’l, “tarqalmoq, changimoq”), mün (ot, “yetishmovchilik, qusur”) – mün (fe’l, “adashmoq”), juq (ot, “idish tagidagi ovqat qoldig‘i”) – juq (fe’l, “ilashish, qo‘shilish”) [Qarang: Eltazarov 2006, 21].

Albatta, bu fikr barcha so‘zlarga emas, balki omonimlik taraqqiyot hosilasi bo‘lgan va miqdoran ko‘p bo‘lmagan so‘zlarga tegishlidir. “Ushbu masalani maxsus tekshirgan B.M.Yunusaliyev, deb yozadi muallif, qirg‘iz tilida 70 nafar ism-fe’l ayniyatlari (omoformalari) mavjud ekanligini ko‘rsatib o‘tadi. Ism-fe’l ayniyati

turkiy bo‘lmagan tillarda, jumladan, nivx tili materiallarida ham uchrashi qayd etilgan” [Eltazarov 2006, 21].

Shundan keyin muallif keltirgan shakldosh birliklarning umumiy belgilarini o‘zbek tili materiali asosida tahlil qiladi va e’tiborga molik xulosalarga keladi. [Eltazarov, 2006, 22, 30].

Bizning til ilmimizda chuqur “hazm” qilinmagan va ommalashmagan termin/tushunchalardan biri grammatikalizatsiyadir. Monografiya muallifi bu jarayonni yordamchi so‘z turkumlarining shakllanishi bilan bog‘lab o‘rganadi. Dastlab, akad. A.Hojiyev, prof. X.G‘.Ne’matov, rus tilshunoslari, professorlar M.N.Orlovskaya, Y.L.Polivanov, V.D.Danilenkolarning grammatikalizatsiyaga doir ta’rif va fikr-mulohazalarini umumlashtiradi va ular asosida o‘zining konsepsiyasini taqdim etadi. Shundan keyin muallif ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama, modal so‘z kabilarning grammatikalizatsiya yordamida shaklllanish bosqich va xususiyatlarini ko‘rsatib beradi.

Xullas, prof. J.Eltazarovning biz muxtasar munosabat bildirishga harakat qilganimiz monografiyasi so‘z turkumlari tadqiqi tarixida o‘ziga xos o‘rin egallaydi va o‘zbek tilida so‘z turkumlari masalasini yoritishda mustahkam nazariy metodologik manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Смирницкий А.И. Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С.11-53.
2. Серебренников Б.А. К проблеме топов лексической и грамматической абстракции // Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 54-73.
3. Поспелов Н.С. Соотношение между грамматическими категориями и частями речи (На материале современного русского языка)// Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 74-91.
4. Петерсон М.Н. О частях речи в русском языке//Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 175-187.
5. Севортян Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках// Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 188-225.

6. Фельдман Н.И. Отменные послелоги в современном японском языке// Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 250-299.

AKADEMIK E.V. SEVORTYANNING SO‘Z TURKUMLARIGA DOIR QARASHLARI TIZIMI

Ibodulla Mirzayev,
SamDU professori

I. E.V. Sevortyan (1901- yil 22- oktabr, Yalta – 1978- yil 23- mart, Moskva) – ulkan tilshunos, turkiyshunos-etimolog, ilm-fan targ‘ibotchisi, filologiya fanlari doktori, Moskva davlat universiteti professori. U juda yoshligidan o‘zining ona tili bo‘lmish arman tili bilan bir qatorda rus va qrimtatar tillarini ham puxta egallagan. U 1921- yilda Simferopoldagi gimnaziyani tugatgach, Tavriya universitetining matematika fakultetiga, keyin, 1925- yilda Qrim pedagogika institutining sharqshunoslik bo‘limiga o‘qishga kirgan va uni qrimtatar tili va adabiyoti ixtisosligi bo‘yicha tugatgan, 1935- yilda prof. N.K.Dmitriyev ilmiy rahbarligida “Hozirgi anado‘li – turk adabiy tilida yoyiq gap bo‘laklarining o‘rni” (“Расположение частей распространенного предложения современного анатолийско-турецкого языка”) mavzusida nomzodlik va 1957- yilda “Ozarbayjon tilida fe’l yasovchi affikslar” (“Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке”) mavzusida doktorlik dissertatsiyalarini yoqlagan, 1969- yilda professor ilmiy unvoniga munosib topilgan Ervand Vladimirovich 28 yil davomida MDUda ma’ruzalar o‘qigan va amaliy mashg‘ulotlar olib borgan. U O‘zbekiston, Qozog‘iston, Turkmaniston, Qirg‘iziston uchun ko‘plab iste’dodli shogirdlar yetkazib bergan. Uning serqirra, sermashaqqat va yorqin ilmiy faoliyati xorijda, xususan, Turkiya, Germaniya va Vengriyada hozir ham juda qadrlanadi.

E.V.Sevortyan turkiy tillar fonomorfologiyasi va so‘zlarning mazmuniy qurilishi, so‘z turkumlari haqida ta’limotning nazariy asoslari, grammatika, leksika, so‘z yasalishi va so‘z o‘zgarishi, analitik va sintetik shakllar, so‘z birikmasi va gap, lingvogeografiya va turkiy tillar tarixi bilan jiddiy shug‘ullangan, qayd etilgan sohalar

bo‘yicha umumiy hajmi 300 bosma toboqdan ortiq 100 dan ortiq ish e’lon qilgan.

“Turkiy tillarning etimologik lug‘ati” (“Этимологический словарь тюркских языков”) – prof. E.V.Sevortyan ko‘p yillik samarali faoliyatining eng yuksak hosilasidir.

Mazkur qomusiy lug‘at yaratish rejasi 1974- yılda E.V.Sevortyan rahbarligi ostida tuzilgan bo‘lib, u umumturkiy leksikani to‘liq qamrab olgan. Unda, kam deganda, turkiy tillar oilasining ikki shoxchasi va qadimgi yozma yodgorliklar barcha so‘zlarining kelib chiqish manbalari qayd etilgan.

II. E.V.Sevortyanning biz munosabat bildirmoqchi bo‘layotgan turkiy tillarda so‘z turkumlari masalasiga doir maqolasi ikki fasldan iborat. Uning “Turkiy tillarda ism so‘z turkumi grammatik taraqqiyotining ayrim tendensiyalari” deb nomlangan 1-faslida so‘z turkumlari masalasining turkiy tillar materialida o‘rganish zarurati asoslab berilgan. Muallif bu haqda shunday yozadi: “Практика работы в средней и высшей школе каждый раз подтверждала и подтверждает особую важность изучения категории частей речи для понимания грамматических особенностей тюркских языков, для преподавания языковедческих дисциплин в высшей и средней школе. Последним, прежде всего, и объясняется настойчивое стремление тюркологов на местах разобраться в системе частей речи и конкретных тюркских языках, которое определилось достаточно ясно уже в 30-х годах и продолжается по сей день” [Севортян, 188].

Shu bilan birga, maqola muallifı so‘z turkumlarining o‘ziga xos grammatik kategoriya sifatida o‘rganishga to‘sqinlik qilgan holatlarni ham sanab o‘tadi. Bular:

1. Akad. N.Ya.Marr tomonidan ishlab chiqilgan va o‘tgan asrning 50-yillari boshlarigacha ko‘klarga ko‘tarib maqtalgan “Til haqida yangi tailimot (“Новое учение о языке”).

2. Semantika masalaları bilan ko‘p shug‘ullanish.

3. Rus tili darsliklaridagi so‘z turkumlari haqidagi ma’lumotlarning turkiy tillar darsliklariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri olib kirilganligi.

4. Mohiyatan turkiyshunoslikda I.A.Batmanov, A.K.Borovkov, V.M.Jirmunskiy va N.T.Savranboyevning maqolalaridan tashqari, deyarli hech kim so‘z turkumlari masalasi bilan shug‘ullanmagani va

b.

Mazkur maqolada 1950- yilda tilshunoslik muammolariga bag‘ishlab o‘tkazilgan bahs-munozara turkiy tillarning keyingi taraqqiyotiga samarali ta’sir ko‘rsatgani, natijada turkiy tilli respublikalarda ham bu sohada jiddiy izlanishlar olib borilgani qayd etilgan. Bu boradagi mulohazalarini umumlashtirib, E.V.Sevortyan shunday yozgan edi: “Не подлежит сомнению, что анализ частей речи в языках тюркской группы представляет значительные трудности, основной из которых является неравномерность морфологического развития именных частей речи как в рамках одного языка, так и в пределах всей группы тюркских языков. При таком положении вещей очевидно, что нельзя предложить для всех тюркских языков одну общую схему, совпадающую во всех деталях. Однако можно предложить для них общую теорию частей речи и единые критерии их различения, чему посвящена значительная часть последних работ” [Севортян, 189].

E.V.Sevortyanning mutlaqo asosli yozishicha, so‘z turkumlari masalasida to‘g‘ri yo‘l tutish uchun turkiy tillar grammatik taraqqiyoti tendensiyalarini hisobga olish juda muhim va samarali yo‘l bo‘lsa-da, turkiy guruh tillarida bu masalaga e’tibor deyarli berilmagan. Ana shunday tendensiyalardan biri, muallifga ko‘ra, turkiy tillarda so‘z turkumlarining tobora rivojlanib kelayotgan formal tabaqalanishi (differensiyasiyalanishi)dir. Antik davrdayoq boshlangan bu jarayon natijasida ism so‘z turkumlari shaklan farqlangan va eng avvalo, sifat otdan, ravish sifatdan ajratilgan. Shuning uchun Ervand Vladimirovich o‘zining ushbu maqolasi uchun asosiy tahlil materiali qilib sifat so‘z turkumini tanlagan va o‘quvchini shunday ogohlantirgan: “Выдвижение на передний план прилагательных в нашей статье является методическим приемом, преследующим цели наибольшей наглядности, и из этого не следует делать каких-либо выводов о том, что все развивающийся процесс грамматической дифференциации частей речи в тюркских языках сводится всего лишь к обособлению прилагательных от существительных и наречий от прилагательных” [Севортян, 190].

Maqola muallifi sifat so‘z turkumining ko‘payib borayotgani sababini shakldoshlik tendensiyasi bilan bog‘laydi va shunday misollar keltiradi: aktiv (“актив”) – ot, aktiv (“активный”) – sifat; liberal (“либерал”) – ot, liberal (“либеральный”) – sifat va b.

Shundan keyin maqolada yangi hosil bo‘lgan sifatlarni yozishning ikki usuli keng istifoda etilayotgani qayd etilgan. Ular quyidagilar: “Одни языки, в числе их и старописьменные, создают новые прилагательные на русских прилагательных с интернациональной основой, отбрасывая грамматическую форму русского языка, например, *прогрессивный – прогрессив, реакционный – реакцион* или *реаксион, актуальный – актуалъ* или *актуал* и т. н. Наряду с этим в состав прилагательных входит все большее число слов, образованных при помощи продуктивных словообразовательных аффиксов прилагательных *-лы (-лығ), -лиқ, -сыз, -(й)ыжҷы,* удельный вес которых непрерывно растет.

Другие языки, в число их прежде всего младописьменные и языки с непродолжительной письменной традицией, создают новые прилагательные, в частности, от основ интернационального характера, прежде всего при помощи словопроизводных аффиксов *-лық* || *-тық* . . . и *-лы* || *-луу*. ..., применяя эти формы в более широких размерах, чем в других тюркских языках, но кромо того и с весьма продуктивными формами прилагательных на *-дай* || *-дый* || *-дэк и -чыл* || *-шыл* || *-сыл.*

К языкам, использующим первый прием наряду с другими, относятся азербайджанский, узбекский, туркменский, татарский и др.

К языкам, использующим второй прием, в первую очередь относятся казахский, киргизский, тувинский, хакасский и др.” [Севортян, 192].

Maqolaning “Turkiy tillarda so‘zlarni turkumlarga ajratish tamoyillari haqida” (“О критериях частей речи в тюркских языках”) deb nomlangan 2-faslida turkiy tillarda ism so‘z turkumlarining eng muhim belgisi (fe’l so‘z turkumi haqida gapirmasa ham bo‘ladi) sifatida so‘z yasalish shakllari e’tirof etilgan. Ism so‘z turkumlarining morfologik nuqtayi nazardan ajratilmaslik namunalari, asosan, so‘z yasalishining eski shakllarida uchrashi, turkiy tillarda otlashish (substantivatsiya), sifatlashish (adyektivatsiya) yoki ravishlashish (adverbializatsiya) jarayonlarining rus tiliga nisbatan ko‘proq qo‘llanishi, ayrim tilshunoslarning turkiy tillarda aynan bir so‘zning kontekstga bog‘liq holda ba’zan ot yoki sifat, ba’zan esa

ravish tarzida idrok etiladi, bu holat otni sifatdan, sifatni ravishdan aniq farqlashga imkon bermasligi haqidagi fikrlari asossiz ekanligi, aslida turkiy tillar taraqqiyotining hozirgi bosqichida, aksincha, barcha ism xarakteridagi yangi va eng yangi yasama (yasalgan) so‘zlar uchun morfologik farqlanish ko‘proq xosligi maqolada juda asosli bayon etilgan.

Shuningdek, E.V.Sevortyan sifat so‘z turkumi sohasining har tomonlama kengayib borishi turkiy tillarda bir xil emasligi, shunga qaramasdan, yangi sifatlarning hosil bo‘lishida ikki usul shakllanayotgani, birinchidan, ayrim (shu jumladan, avvaldan o‘z yozuviga ega) tillarda yangi sifatlar baynalmilal asosli ruscha so‘zlardan yasalayotgani (прогрессивный – прогрессив, реакционный – реакцион yoki актуальный – актуаль yoki актуал kabi), ikkinchidan, *-лы (-лыг), -лиқ, -сыз, -(й)ыҗы)* kabi sifat yasovchi sermahsul affikslardan foydalanilayotgani, birinchi usul, jumladan, ozarbayjon, o‘zbek, turkman, tatar, ikkinchi usul, eng avvalo, qozoq, qirg‘iz, tuva, xakas kabi tillarda keng istifoda etilayotganini misollar bilan ko‘rsatib bergan [Qarang: Севортян 193-195]. Maqola muallifining *–сыз* qo‘shimchasi yordamida turkiy tillarda sifat yasash haqidagi fikrlari ham g‘oyat maroqli. Ular mavzuga doir olib boriladigan keyingi tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy-metodologik asos vazifasini bajarishi mumkinligi e’tiborga molik.

Prof. E.V.Sevortyanning turkiy tillarda so‘zlarni turkumlarga ajratish mezonlari haqidagi fikrlari ham hamon o‘z qiymatini yo‘qotmagan u olib borilgan kuzatishlariga asoslanib, turkiy tillarda ism so‘z turkumlarining eng muhim xususiyati so‘z yasalish shakllaridir, degan juda o‘rinli xulosaga keladi, tilshunos-turkologlar so‘z turkumlarini aniqlashda mazkur mezondan bosh tortmagan bo‘lsalar-da, bu sohada so‘z yasovchi belgi (славообразовательный признак) amalda ikkilamchi o‘rinda turganini qayd etadi va bu boradagi fikrini shunday davom ettiradi: “Более того, в работах отдельных исследователей лексико-грамматические значения словообразовательных форм, по существу, лишаются того, что составляет их суть, их назначение: быть живым продуктивным средством для создания новых слов, новых лексических значений. Дисквалификация словопроизводных форм конкретно выражается в том, что при оценке лексических значений слов,

образованных при их помощи, исходят не из последних, представляющих собой особые словарные единицы, отличные от всех прочих, а из о с н о в, от которых произведены эти слова. В результате такого приёма словообразовательные формы низводятся до положения ф у н к ц и о и а л ь н ы х разновидностей той части речи, к которой принадлежит основа данного производного слова. Между тем, едва ли нуждается в доказательстве то общепризнанное положение, что каждая словопроизводная форма создает н о в о е с л о в о, и из этого нового приходится исходить при оценке лексико-грамматической природы слова" [Севортян, 199].

Turkologik tadqiqotlarda so‘zlarni turkumlarga ajratishning eng sinalgan mezoni semasiologik mezon bo‘lib qolayotgani, shuning uchun bu tillarda so‘z turkumlari talqini ba’zan leksik-semantik xarakter kasb etayotgani prof.A.K.Borovkov va akad. L.V.Shcherbalarning maqolalari misolida asoslab berilgan. Shundan keyin E.V.Sevortyan turkologlarning so‘z turkumlari mezonlari haqidagi e’tiborga molik ayrim qarashlariga munosabat bildirgan [Qarang: Севортян, 200-204].

Qator turkiyshunos tilshunoslar (A.K.Borovkov, V.M.Nasilov, A.N.Kononov, L.N.Xaritonov, N.P.Direnkova, N.T. Sauranbayev, A.Isxakov va K.Axanov)ning so‘zlarni turkumlarga ajratishda nega yetakchi usul etib semaesiologik mezonni tanlaganliklari sababi ochib beriladi va ularning fikrlari qiyoslab o‘rganiladi. Quyida E.V.Sevortyanning bu boradagi mulohazalaridan parcha keltiramiz: "Общим для подавляющего большинства специалистов является деление частей речи на знаменательные (тюркологи применяют и другие термины) и служебные, как это принято, например, в грамматиках по русскому языку вплоть до новейших работ по этому вопросу[56].

Общим почти для всех тюркологов (по исключая и авторов грамматик, которые вышли уже после лингвистической дискуссии 1950 года) является также выдвижение на первый план семасиологического критерия.

К этому признаку часть тюркологов присоединяет еще предложенные А.К.Боровковым морфологический и

[56] См. «Грамматика русского языка», г. I. Фонетика в морфология. – М.. Изд-во АН СССР, 1952.

синтаксический критерии, и, таким образом, классификация частой речи проводится по трем признакам. Такого принципа придерживаются, например, А.Н.Кононов в «Грамматике узбекского языка» (Ташкент, 1948, стр. 30–31 н дальше), Л.Н.Харитонов п книге «Современный якутский язык» (Якутск, 1947, стр. 93–94 и дальше).

Сравнивая грамматики обоих авторов, не трудно убедиться в существенных расхождениях между ними, как в понимании того, что включает в себя тот или иной критерий, так и в оценке роли каждого критерия в кругу остальных. Объединяет обоих авторов скорой общее признание необходимости придерживаться грех критериев, тогда как при описании конкретных частей речи они следуют этому принципу лишь в отдельных случаях, характеризуя большинство частей речи в двух аспектах [Севортян, 200].

Maqola muallifi A.N.Kononov va L.N.Xaritonovlarning so‘zlarni turkumlarga ajratish borasidagi fikr-mulohazalarini qiyoslab o‘rganish asnosida shunday xulosalarga keladi:

1. Har ikkala muallif ham grammatikada so‘z turkumlarining yasalish shakllarini o‘rganadi. Ammo L.N.Xaritonov so‘z turkumlarini tavsiflashni aynan shundan boshlasa, A.N.Kononovda ularning aniq o‘rni ko‘rsatilmaydi.

2. Har ikkala muallif ham so‘zlarni turkumlarga ajratishda so‘z o‘zgartiruvchi shakllarni hisobga olish kerakligini e’tirof etsa-da, A.N.Kononov, masalan, otlarning asosiy grammatik xususiyatlariga possessiv (egalik) shakllarni, L.N.Xaritonov esa ularni yoqut tilining umumiy shakllariga kiritadi. Natijada har ikkala muallifda ham morfologik so‘z turkumlarining mazmuni ma’lum darajada bir-biridan farq qiladi.

3. Har ikkala muallif ham ko‘plik kategoriyasini ot va fe’lning grammatik belgisi sifatida o‘rganadi. Ammo L.N.Xaritonov uni ko‘plik son shakli -lar sifatida o‘rgansa, A.N.Kononov ko‘plik son kategoriyasiga uni ifodalovchi barcha shakllarni ham kiritadi [Qarang: Севортян, 200-201].

E.V.Sevortyanning yozishicha, A.N.Kononov va L.N.Xaritonovlarning so‘z turkumlari masalasi haqidagi fikrlari ma’lum darajada barcha tilshunos-turkologlar uchun xarakterli.

Maqola muallifi so‘zlarni turkumlarga ajratishda uch emas, balki

ikki mezondan foydalanayotgan tadqiqotchilarning (masalan, N.P.Direnkova) ishlariga ham to‘xtalib o‘tadi va bu haqda shunday yozadi: “Двух критериев классификации придерживается, например, и другой видный советский тюрколог – Н.П.Диренкова – в ряде своих грамматик. Как и Л.Н.Харитонов, она начинает морфологическую характеристику большинства частей речи со словообразования, переходя затем к формам словоизменения. Н.П.Дыренкова применяет двойную характеристику частей речи не только чисто практически, но и принципиально” [Севортян, 201]. Shuningdek, E.V.Sevortyanning so‘z turkumlari masalasi tarixida faqat semasiologik mezon bilan chegaralanishga harakatlar bo‘lgani, biroq semasiologik mezon deganda mohiyatan lug‘aviy birliklar tushunilgani haqida yozganlari ham diqqatga sazovor.

Mazkur maqolada turkiy tillar darsliklarida so‘zlarni turkumlarga ajratishda qanday mezonlardan foydalanilgani o‘tgan asrning 50-yillarigacha chop etilgan darsliklar misolida ko‘rsatib berilgan: a) darsliklar avvalgi jiddiy xato-kamchiliklardan xoli; b) ularda garchi so‘zlarni turkumlashning uch mezoni qayd etilsa-da, aslida ikki (semantik va morfologik) mezonga amal qilingan; v) sintaktik mezondan ot, qisman sifat va boshqa ayrim so‘z turkumlarini tavsiflashda foydalanilgan. Bu holat ko‘proq ozarbayjon (Азэрбайчан дилинин грамматикасы I huccэ. – Бакы, 1951, 79-80-betlar) va qozoq (Н.Сауранбаев. Қазақ тілі. – Алматы, 1953, 72-74 va keyingi betlar) tillari darsliklarida kuzatiladi.

Tilshunos-turkologlarning 1950- yilgacha chop etilgan maktab darsliklarida keltirilgan fikr-mulohazalarini umumlashtirib, E.V.Sevortyan shunday yozadi: 1) so‘z turkumlari belgilari ichida semantika (eng avvalo, leksik semantika) va morfologik (birinchi navbatda so‘z o‘zgartuvchi) shakllar eng barqaror; 2) so‘z yasovchi belgi beqaror va 3) sintaktik belgi esa juda beqaror belgilardir.

Maqola muallifining otni sifatdan farqlashda izofaning o‘rni, turkiy tillarda shakldosh sifatlar rivojlanib borayotgani haqidagi fikr aslida noto‘g‘ri ekanligi (buni tadqiqotchi faktik materiallar bilan juda asosli bayon qilgan. 210-214-betlarga qarang), so‘z turkumlari haqidagi ta’limotda leksik va grammatik semantikani farqning muhimligi, turkiy tillar so‘z turkumlari grammatik semantikaga amal qilishi, gap bo‘lagi va so‘z turkumi orasidagi farq aynan predikativlik va fe’llik masalasida juda aniq ko‘zga tashlanadi. E.V.Sevortyan olib

borilgan nazariy va faktik tahlillarga asoslanib, quyidagi xulosalarga keladi:

1) turkiy tillarda so‘z turkumlarini to‘g‘ri tasniflashning sharti mazkur tilning konkret tarixi va o‘ziga xosligini, turkiy tillar grammatik taraqqiyotining bir tekis rivojlanmaganini qat’iy hisobga olishdir;

2) so‘z turkumlarini tavsiflash uchun har uch mezon – morfologik, semantik (so‘z turkumlarinig umumiy grammatik ma’nosi) va sintaktik – alohida emas, balki birgalikda olingandagina birdek ahamiyat kasb etadi;

3) tasniflovchi mezonlar konkret so‘z turkumiga nisbatan bir xil amal qilmaydi; har bir so‘z turkumi o‘zining yetakchi tasniflovchi mezonlariga ega. Qolganlari mazkur so‘z turkumi uchun qo‘shimcha mezonlardir;

4) morfologik mezonlarga amal qilinganda u yoki bu so‘z turkumining so‘z yasovchi shakllarini, ularning keyingi so‘z yasalish tartib-qoidalari uchun tayanch nuqta ekanini to‘liq inobatga olish lozim;

5) gap bo‘lagi funksiyasi so‘z turkumlarining sintaktik tavsifi uchun cheklangan ahamiyatga ega va ularning ayrimlarigagina tatbiq etish mumkin; so‘z turkumining so‘z birikmasi (gap emas!)dagi o‘rni, so‘zlarning o‘zaro birikishi, uning boshqa so‘zlar bilan ma’lum sintaktik aloqaga kirisha olmasligini va pozitsion bog‘liq yoki erkin ekanligini hisobga olish bundan-da, muhimdir.

6) ism so‘z turkumlari tahlilida grammatik semantik mezon vosita emas, balki tahlil maqsadidir. Shu bilan birga, so‘zning umumiy grammatik ma’nosi ma’lum so‘z turkumlari uchun sintaktik xarakterdagi mezonlar bilan bir qatorda ularni turkumlarga ajratishning asosiy mezonidir” [Севортян, 224-225].

Xullas:

- Umuman, so‘z turkumlari masalasi nafaqat turkiy, balki boshqa tillar (masalan, rus va yevropa tillari) uchun ham juda murakkab, shuning uchun hamon o‘z yechimini topolmayotgan muammodir;
- E.V.Sevortyanning mazkur maqolasi yarim asr avval (1955- y.) yozilganiga qaramasdan, o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Binobarin, so‘z turkumlari masalasi tadqiqida undan mustahkam

nazariy-metodologik asos sifatida foydalanish maqsadga muvofiq;

- E.V.Sevortyanning ushbu maqolasi bilan birga, M.N.Petersonning “Rus tilida so‘z turkumlari haqida” (“О частях речи в русском языке”) nomli juda jiddiy, qiziqarli va innovatsion xarakterdagi maqolasi ham chop etilgan. Unda muallif so‘z turkumlarini matn asosida, A.S.Pushkinning “Belkin povestlari” (“Повесты Белкина”) hikoyalar to‘plami materialida o‘rgangan;
- M.N.Petersonning tahlil yo‘sini Arastuning tahlil usuliga o‘xshaydi. Har ikkalasi ham so‘z turkumlarini o‘z davri adiblari asarlari misolida o‘rgangan va, bizningcha, juda asosli xulosalarga kelgan. Bobokalon tilshunosimiz M.Koshg‘ariy ham so‘z turkumlarini turkiy matnlar materialida o‘rgangan;
- Lisoniy belgining rus tilshunosi S.O.Karsevskiy tomonidan kashf etilgan asimmetrik dualizmi nazariyasini so‘z turkumlari tadqiqi va tasnifida ham qo‘llash juda istiqbolli ko‘rinadi. Buning eng yaxshi namunasini biz prof.V.G.Gakning “Fransuz tili nazariy grammatikasi” (“Француз тили назарий грамматикаси” (“Теоретическая грамматика французского языка”) nomli fundamental darsligida ko‘rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Вопросы грамматического строя. // Сб. научных статей – Москва, 1955.
2. Gak V.G. Fransuz tili nazariy grammatikasi. Rus tilidan Ibodulla Mirzayev tarjimasi. – S.: SamDCHTI. 2006. – 110-b.
3. Gak V.G. Fransuz tili nazariy grammatikasi. Morfologiya. Rus tilidan Ibodulla Mirzayev tarjimasi. – S.: SamDCHTI, 2021. – 539-b.
4. Петерсон М.Н. О Частях речи в русском языке // Вопросы грамматического строя. – М. Изд-во АН СССР, 1955. – С. 175-187.
5. Севортян Э.В. К проблеме частей речи // Вопросы грамматического строя. – М. Изд-во АН СССР, 1955. – С. 188-225.

ÖZBEKİSTAN’DAN GELEN HATIRALAR BÖLÜMÜ

TA'LIM VA TAMADDUN MAORIFI

M. Q. Muhiddinov
SamDU professori,
“El-yurt hurmati” ordeni sohibi

O‘zbek millatining tili, ilmi va madaniyatining taraqqiyotiga o‘z hissasini qo‘shib kelayotgan Jo‘liboy Eltazarov olib borayotgan ilmiy-amaliy ishlarni bir necha manzaralarda ko‘rishimiz mumkin. Mustaqillikka erishgan kunlardan boshlab xalqimiz o‘z tili tarixi va taraqqiyotiga berilgan e’tibor tilshunos olimning e’tiboridan chetda qolmadi. Turkiy tillar tarixining fundamental tadqiqi turkolog olimni jahon tilshunosligi arenasiga olib chiqdi.

1990- yillar oxiridan boshlab xizmat safarini japon ta’lim tizimini chuqur o‘rganishga safarbar etgan olim xalqaro ahamiyatga sazovor bo‘ldi. Xorijdagi ilmiy faoliyati davomida Pusan Chet tillar universiteti Markaziy Osiyo tillari kafedrasi professori, Berlin Gumboldt va Berlin Frey universitetlarining (Germaniya) professori, Osaka universiteti Jahon tillari institutining (Yaponiya) professori, Mug‘la Sitki Kochman universiteti (Turkiya) Hozirgi turkiy tillar kafedrasining professori kabi bir nechta nufuzli vazifalarda faoliyat ko‘rsatdi. O‘zbek olimi 2020- yilda Turkiya Respublikasi “Turk Dil Kurumu” muxbir a’zoligiga saylandi. U Respublikamiz mustaqilligining 15, 25 va 30 yillik ko‘krak nishonlari bilan taqdirlangan, bundan tashqari Turkiya Respublikasining “Ustun xizmat” nishonlari va Mo‘g‘ulistonning Chingizxon medaliga sazovor bo‘lgan.

Xalqaro tajriba va bilim imkoniyatlari olim tashabbusi bilan amalga oshirilgan ishlar orqali ta’lim tizimi sohasida jahon eshiklarini ochdi. O‘zbekiston va Turkiya prezidentlari Sh.M.Mirziyoyev va R.T.Erdog‘anning tashabbuslari bilan yangi bosqichga ko‘tarilgan

O‘zbekiston-Turkiya hamkorligining bir mevasi, o‘zbek va turk xalqlari do‘stligining bir nishonasi sifatida qadimiy tarixga ega bo‘lgan SamDU filologiya fakultetida 2017- yilning 26- aprel kuni Turkiya Hamkorlik va Muvofiqlashtirish Agentligi (TIKA) bilan hamkorlikda tashkil etilgan kompyuterlashtirilgan lingofon kabineti ochildi.

Jo‘liboy Eltazarov Samarqand tilshunoslik maktabi, Samarqand navoiyshunoslik maktabining jonkuyar olimlaridan biridir. Jahon va o‘zbek tilshunosligi haqidagi ta’limot va qarashlarning rivojini, shuningdek, dunyo lingvistika fanidagi tendensiyalarning o‘zbek tilshunosligidagi ilmiy ahamiyatini tatbiq etish, xususan, Alisher Navoiy asarlari tilini lingvistik va lingvopoetik mezonlar asosida tadqiq etish va shu orqali o‘zbek adabiy tilining tarixiy tadriji haqida aniq xulosalar berish tilshunos olimning tadqiqot obyektiga aylandi. Bu ishlarning samarasida 2018- yilning 8-11- noyabrida «Mahmud Zamaxshariy, Mahmud Koshg‘ariy va Alisher Navriyning lingvistik merosi hamda ularning turkiy tillarni o‘rganishdagi o‘rni» mavzusida o‘tkazilgan xalqaro ilmiy konferensiya xalqaro tilshunos olim yutuqlarining davomi bo‘ldi.

Ushbu konferensiya Musulmon Sharqi mintaqasida baqamti rivojlanib kelgan arab va fors-tojik adabiyotining an’analarini ijodiy o‘zlashtirib, yangi mazmun va mohiyat bilan boyitgan Alisher Navoiy ijodi tufayli uchinchi kuchli adabiy jarayon – turkiy xalqlar adabiyotining paydo bo‘lishi va rivojlanish tendensiyalarini ilmiy o‘rganish hamda bu evrilishlarda Navoiy ijodining roli va ahamiyatini ko‘rsatishga xizmat qildi.

Olim bugungi kunda filologiya va turizm fanlarining rivojiga va uni o‘qitishda, o‘quv-ilmiy integratsiyasini ta’minlashda, o‘zbek tili va adabiyoti fanlarini o‘qitishni gumanitarlashtirishda, bakalavrlar, magistrlar va yuqori malakali fan doktorlari tayyorlashda innovatsion ta’lim texnologiyalari talablari asosida tashkil qilishda, o‘quv-tarbiya jarayoni samaradorligini oshirishda o‘zining munosib hissasini qo‘shib kelayotgan, ko‘plab darslik va o‘quv-uslubiy qo‘llanmalarni ishlab chiqib va nashr qilib, yurtimizda va chet ellarda millatimiz ta’limining rivojlanishiga katta hissa qo‘shayotgan, turkologiya maktabini yaratgan, katta bilim va tajribaga ega bo‘lgan olimdir. Xullas, Jo‘liboy Eltazarov filolog sifatida munosib ilmiy maktab davomchisi hamda xalqimiz Uchinchi Renessansga qadam qo‘yayotgan bir paytda Yangi O‘zbekistonimizning istiqboli uchun yelkama-yelka xizmat qiladigan, ertangi kun ishonchini beradigan mustahkam tirgak, desak hech mubolag‘a bo‘lmaydi.

BIR INSONKI, QADAMIDAN KO‘KARGAY GULLAR

Suyun KARIMOV
Samarqand davlat universiteti
o‘zbek tilshunosligi kafedrasi
professori

Kimki jahon ahlida inson erur,
Balki nishoni anga imon erur.
Alisher Navoiy

O‘zbek tilshunosligi kafedrasi Samarqand davlat universiteti tarkibidagi mumtoz kafedralardan biri hisoblanadi. Kafedra o‘z tarixi, o‘z an’analari va o‘zning maktabdor olimlariga ega bo‘lgan va hozirda ham shunday. Unda XX asrning boshlarida turk dunyosiga ma’lum va mashhur Abdurauf Fitrat, G‘ozi Olim Yunusov, Solih Mutallibov kabi

insonlar faoliyat olib borishgan. 30-yillardan boshlab unga O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, professor Ulug‘ Tursunov rahbarlik qilgan va Samarqand tilshunoslik maktabiga asos solgan. Jabbor Muxtorov, Xudoyberdi Doniyorov, Bozorboy O‘rinboyev, Vahob Egamov, Rahmatulla Qo‘ng‘urov, Nosir Abdurahmonov, Nazar Rajabov, Jo‘raboy Hamdamov, Bekmurod Yo‘ldoshev, Azamat Pardayev singari professorlar ana shu maktabning yirik namoyandalaridir.

Professor Jo‘liboy Eltazarovning Samarqand davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi kafedrasidagi «shajarasi» shunday: professorlar Ulug‘ Tursunov → Vahob Egamov → Rahmatulla Qo‘ng‘urov → Jo‘liboy Eltazarov.

Agar Ulug‘ Tursunov davrida kafedra olimlari o‘zbek tilining umumiy nazariy va amaliy masalalari, areal tilshunoslikka doir tadqiqotlar bilan shug‘ullanishgan bo‘lsa, Rahmatulla Qo‘ng‘urov bu maktab ichida alohida – o‘zbek tili stilistikasi maktabini yaratdi. Jo‘liboy Eltazarov yozgan ilmiy asarlar ro‘yxatidan uning ana shu maktab vakili ekanligini bilib olish qiyin kechmaydi.

Darhaqiqat, Jo‘liboy Eltazarov «So‘z turkumlari haqidagi lingvistik nazariyalar» (Samarqand, 1996), «Tildagi tejamkorlik tamoyili va qisqaruv» (Samarqand, 2004), «So‘z turkumlari paradigmasidagi o‘zaro aloqa hamda ko‘chish hollari» (Toshkent, 2006) kabi asarlari orqali o‘zbek tili stilistikasi fanini nazariy qarashlar bilan boyitdi, ayni paytda, uning jahon tilshunosligidagi o‘rnining mustahkamlanishiga ham munosib hissa qo‘shdi.

Jo‘liboy Eltazarov uzoq yillar o‘zi tahsil olgan ana shu kafedrada ishladi va talabalarga turkiy tillar va o‘zbek tilidan ta’lim berdi, filologiya fanlari doktori ilmiy darajasi va professor unvoniga sazovor bo‘ldi. Bu uning O‘zbekistonda olib borayotgan faoliyatining bir qirrasi, xolos.

Shu jarayonda u hech kimning xayoliga kelmagan, hech kim uddasidan chiqa olmagan bir ishni amalga oshirdi: kafedra bilan chet ellardagi oliy o‘quv yurtlari tilshunoslik kafedralari o‘rtasida hamkorlikni yo‘lga qo‘ydi. Bu o‘sha paytlarda SamDU o‘zbek tilshunosligi hayotidagi nafaqat yangilik, balki inqilobiy o‘zgarish edi. Avval Turkiya, keyinchalik, Koreya, Germaniya va Yaponiya davlatlari universitetlari bilan ana shu ulug‘vor ishlar amalga oshirildi.

Jo‘liboy Eltazarovning bu sa’y harakatlaridan ham o‘zi, ham

boshqalar manfaat ko‘rdi. O‘nga yaqin jahon tillarini o‘rganib olganligi, o‘sha tillarda nafaqat gaplashish, balki oliy darajada talabalarga saboq bera olganligi, payti kelib o‘sha tillarda kitoblar yoza boshlagani uning iqtidorini namoyish etuvchi o‘z yutug‘i bo‘lsa, O‘zbekiston, jumladan, Samarqand tilshunos olimlarini asta-sekinlik bilan dunyo taniy boshlagani, ularning ilmiy tadqiqotlari bilan tanisha boshlagani ko‘pchilikning yutug‘i bo‘ldi.

Bugun Jo‘liboy Eltazarovning xizmatlari tufayli samarqandlik olimlar o‘z kitoblari va maqolalarini chet ellarda nashr etmoqda, talabalarimiz, ilmiy tadqiqotchilarimiz dunyoning nufuzli oliy o‘quv yurtlarida tahsil olmoqda. Chet el universitetlari uchun ishlab chiqqan o‘zbek tili va adabiyotini o‘qitish bo‘yicha fan dasturi hamda 4 ta darslik va o‘quv-uslubiy qo‘llanmalari nafaqat yurtimizda, balki chet ellarda ona tilimiz ta’limining rivojlanishiga qo‘shilgan munosib hissa bo‘lmoqda. Bevosita uning tashabbusi va rahbarligida Turkiya Hamkorlik va muvofiqlashtirish agentligi (TIKA)ning SamDU Filologiya fakultetida Kompyuterlashtirilgan til o‘qitish laboratoriyasi tashkil etilgani biz uchun katta voqelikdir.

Bu xizmatlar jahonda va turk dunyosida munosib baholanayotgan ekanki, olim 2020- yilda Turk tili akademiyasining (Türk Dil Kurumu) a’zosi etib saylandi, Turkiya Respublikasining «Ustun xizmat» medali va Mo‘g‘ulistonning «Chingizxon» medaliga sazovor bo‘ldi, qo‘limizdagi ushbu kitob nashr etildi. Endi bu xizmatlar o‘z Vatanimizda ham e’tirof etilsa, O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining 15 va 25 yilligi ko‘krak nishonlari, «Ma’naviyat fidoyisi» faxriy nishoni yonidan boshqa davlat mukofotlari ham joy olsa, xayrli bir ish bo‘lardi.

Jo‘liboy Eltazarov o‘zini tanigan, o‘zini hurmat qilgan inson. Shuning uchun ham uni el taniydi, hurmatlaydi. O‘zini tanigan odam oddiy va kirishimli bo‘ladi, ustozlarini va hamkasblarini qadrlaydi, oilasini hamma ishlarda birinchi o‘ringa qo‘yadi. Biz bilgan Jo‘liboy Eltazarov ana shu fazilatlari bilan ko‘pchilikdan ustun turadi. Bunday kishilarni Alloh ham siylaydi. Jo‘liboy Eltazarovning jamiyatdagi mavqeyi ana shu aytganlarimning dalilidir.

Men Jo‘liboy Eltazarovni talabalik yillaridan bilaman. U g‘ayratli, shijoatli, tinib tinchimas, tashabbuskor va fidoyi odam. Endi bunday fazilatlarning iqtidorli bir odamda mujassam bo‘lishini tasavvur qilib ko‘ring! Bunday odamdan, yuqorida aytganimday,

hamma manfaat ko‘radi – o‘zi ham, boshqalar ham. Amalda ham shunday bo‘lib turibdi.

Bugun Jo‘liboy Eltazarov muhtaram Prezidentimiz tashabbusi bilan aynan Samarqandda tashkil etilgan «Ipak yo‘li» turizm va madaniy meros xalqaro universitetining yetakchi rahbari – Birinchi prorektori. Universitet rektori Respublika miqyosida bundan ham yuqori va mas’uliyatli vazifada bo‘lgani uchun asosiy tashkilotchilik ishlari uning zimmasida. U ham davlat topshirig‘ini bajarishi kerak, ham o‘nlab jamoatchilik asosidagi topshiriqlarni bajarishi kerak, ham ilmiy tadqiqotlarini, ham xalqaro hamkorlikni davom ettirishi kerak, ham shogirdlar tayyorlashi kerak, ham talabalarga dars berishi kerak, ham oilaga boshchilik qilishi kerak. Bu «kerak»lar bardavom. Ularning soni ko‘paysa ko‘paymoqdaki, kamaygani yo‘q.

Jo‘liboy Eltazarov bularning hammasiga ulgurayapti, hammasiga vaqt topayapti, hammasini sharaf bilan uddalayapti. Hatto do‘st-u birodarlarini, ustozlari-yu qarindosh-urug‘larini ham unutgani yo‘q. Ularning holidan xabar olish, ko‘ngliga yo‘l topishni bir chetga surib qo‘ygani yo‘q. Biz bilgan Jo‘liboy Eltazarov ana shunday bag‘rikeng odam. Olimlik va odamiylik rutbasining baland cho‘qqilarini zabt etgan hazrati inson. Bizning ko‘zimizga hamon yosh ko‘ringani bilan bugun tabarruk 60 yoshni qarshilayotgan murabbiy.

Yaqinlarning o‘z yaqinlariga tilaklari esa oddiy va sodda: ko‘p yashang, sog‘lik-omonlikda yashang, barcha yaqinlar – oila, bola-chaqa, do‘st-u birodarlar, qarindosh-urug‘lar, hamkasblar-u rahbariyat, ustozlar-u shogirdlar, xullas, hammamizning ardog‘imizda yashang! Alloh ato etgan umr mazmunli va maroqli o‘tsin! Parvardigor har lahazada, har qanday holatda madadkor bo‘lsin, O‘zi panohida asrasin!

YUZ YOSHINGIZNI BIRGA NISHONLASH ORZUSIDAMAN

Sulaymon Inoyatov
Buxoro davlat universiteti professori,
tarix fanlari doktori

Samarqandlik akademik, buyuk alloma, benazir filolog olim Vohid Abdullayev “Navoiy Samarqandda” monografiyasida Alisher

Navoiy faoliyatining turli qirralari haqida gapirar ekan: “Darvoqe, buyuk ustoz Alisher Navoiy bir vaqtlar: “Agar sen chindan ham yuksak ma’lumotli, barkamol kishi bo‘lishni istasang, ilm qay tilda bo‘lmasin, o‘sha tilda o‘qib o‘rganishga harakat qil” mazmunida vasiyat qilib yozgan edi:

Ibriyu yunoniyu suryoni ham,
Hindu agar so‘rsa, bilib oni ham...”

Alisher Navoiy o‘z davrida ibri – yahudiy, yunon – grek, suryo – arab, hind tillari dunyoviy tillar ekanligini ta’kidlagan bo‘lsa, bugun O‘zbekiston mustaqilligi tufayli farzandlarimiz ingliz, nemis, fransuz, rus, xitoy, yapon, koreys.... tillarini chuqur o‘rganishga kirishdilar. Bu tillarning ko‘pchiligi bugun bog‘cha, maktab, oliy ta’lim tizimida o‘rganilmoqda. Oddiy fermerdan tortib olimgacha til o‘rganishga kirishgani bugun sir emas.

Ana shunday insonlardan biri – ko‘p tillarni o‘z ona tilidek biluvchi, qaysi mamlakatda bo‘lsa, o‘sha yurt tilida gapirib, ular bilan muloqotga kiruvchi poliglot Jo‘liboy Eltazarovdir.

Bu insonning, zabardast olimning ta’rifini ko‘pdan beri hamkasblaridan eshitar edim-u, o‘zlari bilan yuzma-yuz bo‘lmagan edim.

Taqdir taqozosini qarangki, 2019- yil yozida – 21-22- iyun kunlari mening qarindoshim – amaki bobom, Buxoro Sho‘rolar Jumhuriyatining Birinchi Prezidenti (1921-1922) Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev (1878-1968)ning o‘g‘li Michigan universiteti (AQSH)ning professori, filolog Temurxo‘ja Usmonxo‘ja o‘g‘li Buxoroga tashrif buyurdi.

Xuddi shu kunlarda Sayqali ro‘yi zamin – Samarqandning farzandi, biz tanishish orzusida yurgan Jo‘liboy Eltazarov ham Buxoroga do‘sti Temurxo‘jani ko‘rish uchun tashrif buyurdi.

Ikki hamkasb va do‘st Temurxo‘ja va Jo‘liboy, amerikalik Michigan universiteti professori Nordman bilan Buxoro ahlining mehmoni bo‘ldilar.

Buxoroda bu mehmonlar bilan birga O‘zbekiston xalq shoiri Jamol Kamolning 80 yillik yubileyidan oldingi Buxoro davlat universiteti va Buxoro muhandislik texnologiya institutida o‘tkazilgan tadbirlarda ishtirok etdik.

Jo‘liboy bilan mehmonlar bizning tug‘ilib o‘sgan uyimiz – Sitorai Mohi xosa mavzesidagi Shexon qishlog‘ida mehmon bo‘ldilar.

Bu mehmondorchilik davrasida O‘zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol ham ishtirok etdi. Mehmon va mezbonlarning so‘zlari-yu nutqlarini Jo‘liboy aqshlik mehmonga tarjima qilib turdi. Jo‘liboyning tilmochlik san’atiga barcha qoyil qolib, ofarinlar aytdi.

Xuddi shuningdek, 2019- yilning dekabridagi Temurxo‘janing Buxoroga tashrifida Jo‘liboy aka ham Buxoroga kelib, mehmon do‘stini ziyorat qildi. Ayniqsa, shu kuni davlat va siyosat arbobi Fayzulla Xo‘jayev uy-muzeyida bo‘lgan tarixiy suhbat juda qiziqarli o‘tdi. Chunki Temurxo‘ja Fayzulla Xo‘jayevning jiyani hisoblanadi. U birinchi marta okean osha amakisi Fayzulla Xo‘jayevning uyini o‘z ko‘zi bilan ko‘rib, ajdod va avlodlarining ko‘pchiligi bilan ko‘rishib, ularning tarixini esladi. Ayrimlari bilan quchoq ochib ko‘rishdi.

Muhtaram va taniqli olim Jo‘liboy Eltazarovning til bilishiga qoyil qolgan yana bir joyim – uning Samarqanddan turib zoom onlayn orqali Buxoro jumhuriyatining 100 yilligiga bag‘ishlangan Xalqaro simpozium (2020- yil 2- sentabr)ni bir necha tilda olib borishi bo‘ldi. Bu simpoziumda AQSH, Turkiya, Rossiya, Qozog‘iston, Yevropaning ko‘pgina mamlakatlari olimlari ishtirok etdilar. Simpoziumda Samarqand davlat universiteti rektori R.Xolmurodov, Turkiyaning O‘zbekistondagi elchisi Mehmet Sureyya Er tabrik nutqi so‘zladilar.

Barcha chiqishlarni Jo‘liboy aka boshqarib, simpoziumga moderatorlik qildi. Simpozium juda mazmunli o‘tib, uning materiallari Istanbulda Jo‘liboy Eltazarov va Temurxo‘ja muharrirligida chop etildi. Olimning bir qator darslik va o‘quv qo‘llanmalari, 500ga yaqin ilmiy va publitsistik maqolalari ko‘pchilik olimlarga ayondir.

Men Jo‘liboy Eltazarovni O‘zbekistonning taniqli va yirik filolog, tilshunos olim va so‘z san’atining bilimdoni, zo‘r notiq sifatida kashf etdim. U kishi Samarqand davlat universitetida faoliyat ko‘rsatib, iste’dodli olim sifatida kadrlar tayyorlashda muhim hissa qo‘shib, qator fan nomzodlari va doktorlarni yetishtirayotganidan xabarim bor.

Bugun Respublikamizning eng nufuzli oliy o‘quv yurti bo‘lgan “Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universitetining Birinchi prorektori vazifasida ishlab, universitet shuhratini dunyoga yoyish va Respublikada ma’naviy jihatdan yetuk, davr talabiga javob beradigan soha mutaxassislarini yetishtirishda jasorat ko‘rsatib xizmat qilmoqda.

Taniqli va serg‘ayrat olimning ko‘kragini mustaqilligimizning 15, 25, 30 yilligi ko‘krak nishonlari bezab turibdi.

Yetuk olim bugun dunyodagi qator mamlakatlarning orden va medallari bilan taqdirlangan. Jumladan, u Turkiya Respublikasining Ustun xizmat medali, Mog‘ulistonning Chingizxon medallari sovrindoridir.

Shu bilan bir qatorda, Jo‘liboy Eltazarov Respublikamizdagi bir necha falsafa doktor (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajalarini beruvchi ilmiy kengashlarning a’zosidir.

Bugun ikki o‘ttiz bahorini qarshilab turgan taniqli olim, tashabbuskor rahbar, qator shogirdlarning mehribon va g‘amxo‘r ustozi, Yangi O‘zbekiston fanini rivojlantirishga muhim hissa qo‘shayotgan fan fidoiysi, Uchinchi Renessans poydevorini yaratayotgan jasoratli va jo‘shqin yoshlar yetakchisi – Jo‘liboy Eltazarov og‘aga cheksiz omad, baxt-saodat va ijodiy muvaffaqiyatlar tilayman. Yuz yoshingizni birga nishonlash orzusidaman.

DUNYO KEZGAN TILSHUNOS HAYOTIGA DOIR CHIZGILAR

Murodqosim ABDIYEV
filologiya fanlari doktori, professor
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish va malaka oshirish markazining Samarqand bo‘limi rahbari

Inson dunyoga kelgach, o‘zidan bir yaxshi nom qoldirish barobarida hayot tarzini o‘zida mujassam etuvchi ibratli amallarni amalga oshirish maqsadida tinimsiz mehnat qiladi, izlanadi, oldinga intiladi. Ana shunday zaxmatkash insonlardan biri “Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti birinchi prorektori, filologiya fanlari doktori, professor Jo‘liboy Donaboevich Eltazarov hisoblanadi.

Men professor Jo‘liboy Eltazarovni 41 yildan beri bilaman. Bu vaqt bir yigitning umriga tengdir. Haligacha esimda, 1980- yil iyul oyida SamDU qabul komissiyasi hozirgi filologiya fakulteti binosida (o‘sha paytlari rus filologiyasi fakulteti joylashgan edi) talabalikka nomzodlarning taqdiri hal bo‘lardi. O‘sha paytlari oliy ta’limga

kiruvchilar 4 ta fandan imtihon topshirishi belgilangan edi. Filologlar uchun esa Ona tili va adabiyot fanlaridan insho va og‘zaki hamda tarix va chet tillarining biridan imtihon topshirish belgilangan edi. Bu jarayon balki, to‘g‘ri tanlangan va haqqoniy tanlov bo‘lgan bo‘lishi mumkin, deb hisoblayman. Chunki hozirgi test jarayonida ba’zi abituriyentlarning tasodifiy talaba bo‘lib qolayotganligi hech kimga sir emas. Bizlar o‘zbek va tojik filologiyasi fakultetining o‘zbek filologiyasi yo‘nalishini 50 kishi, jumladan, o‘n kishi imtiyozli diplom bilan tugatgan edik. Kursdoshlarimiz ichidan ikki nafar fan doktori, 4 nafar fan nomzodi, 4 ta taniqli jurnalist va o‘ndan ortiq xalq ta’limi a’lochilari hamda davlat va jamoatchilik ishlari rahbar va faollari yetishib chiqqanligi ham har qalay tanlovning ishi to‘g‘ri va adolatona tashkil etilganidan dalolat berib turibdi. Biz bo‘lg‘usi talabalar imtihon bo‘ladigan kunlari ertalabdan kelib familiyamiz o‘qilib ichkariga, ya’ni imtihon topshirishga izojat berilishini intizorlik bilan kutib turardik. Ana shunday paytlarda kutishdan zerikkan abituriyentlar o‘rtasida o‘zaro suhbat va tanishuvlar bo‘lib turardi. Abituriyentlar orasida boshqalarga nisbatan dunyoqarashi ancha keng va quvnoq, hazilkash hamda odmi kiyingan bir yigit tez ko‘zga tashlanardi. Ikkinchi imtihonda bu yigit, ya’ni Jo‘liboy bilan tanishib oldik. Guruhimiz va viloyatimiz ham bir ekanligi bizni yanada yaqinlashtirdi. Imtihon tugagandan keyin birga shahar aylanardik, suhbatlashardik, choylashardik. Keyin u tog‘asinikiga prof. Vahob Egamovnikiga, men esa talabalar yotoqxonasiga ketar edim. Nihoyat imtihonlar tugab, mandat bo‘lib o‘tdi. Mandatdan o‘tganlarni 10-avgustda dotsent Safarboy Abdurahimov boshchiligida Bulung‘ur tumanining Krasnogvardeysk (hozirgi Kildon) qishlog‘iga pomidor terishga olib ketishdi. Uch qiz tog‘ining etagida joylashgan dalalarda bizlar pomidor terib, talabalik davrinig ilk nashidalarini surishni boshlagan edik. Biz bilan tojik guruhi talabalari ham bor edi. Ular bilan ham yaqindan tanishib, oshna-og‘ayni bo‘lib ketdik. Bu aloqa hozirgacha davom etmoqda. Ishdan keyin she’rxonlik hamda qiziqarli suhbatlar bo‘lib o‘tardi. O‘sha paytlardanoq Jo‘liboy barcha sohalarda o‘zining bilimdonligi bilan boshqalardan ajralib turardi. O‘sha paytlaridanoq yaxshi ijodkor ekanligi, she’riyat, nasr va hofizlik san’atini obdan egallaganligi ma’lum bo‘la boshlagan edi. Keyinchalik domla fakultetda dekan bo‘lib faol ko‘rsatayotganda, ustozlardan biri “Kursdoshingiz she’r ham yozadimi?” –degan

ajablangannamo savoliga men: “Ha, u kishi nafaqat she’riyatda, balki nasr va san’atning ancha mashqini olgan ijodkorlardan” – deb javob bergandim.

Nihoyat talabalik davrining zahmat chekish davri ham boshlandi. Jo‘liboy guruhimiz sardori etib tayinlandi. O‘sha davrlarda paxta terish mavsumi 3-4 oy davom etardi. Bu ishlarda ham u faol qatnashardi. Kurs tabelchisi bo‘lib domlalar va talabalar o‘rtasida “ishonchli ko‘prik” vazifasini sidqidildan bajarardi. Ularni kelishtirib, kursning yig‘im-terimda faolligini ta’minlashga harakat qilardi. Uning jamoani birlashtira olish qobiliyati bilan kursimiz paxta terimida muntazam ravishda fakultet, hatto universitetda oldingi o‘rinlarda bo‘lib, juda ko‘plab rag‘batlantiruvchi mukofotlar olganimiz kechagidek esimda. U fakultetning a’lochi talabasi sifatida sobiq Ittifoq hamda respublika talabalar konferensiyalarida doimiy qatnashib kelardi. U Moskva, Ashxobod, Toshkent shaharlarida o‘tgan talabalar konferensiyalarida faxrli o‘rinlarni qo‘lga kiritgan edi. Universitet talabalari o‘rtasida bo‘ladigan “O‘zbek tili va adabiyoti” fani bo‘yicha o‘tkaziladigan fan olimpiadalarida ham jamoa va shaxsiy birinchilikda doimo faxrli o‘rinlarni egallaganligi bilan universitetimiz sharafini yanada ko‘tarishga xizmat qilardi.

Universitetni imtiyozli diplom bilan bitirgan Jo‘liboy Eltazarov ishga taqsimlash komissiyasining yo‘llanmasi bilan dastlab qisqa muddatda Jizzax shahridagi maktablaridan birida faoliyat ko‘rsatdi. Keyin ustoz professor Rahmatilla Qo‘ng‘urovning taklifi va tavsiyasi bilan SamDU o‘zbek tilshunosligi kafedrasiga aspiranturaning sirtqi shakliga o‘qishga qabul qilindi. Bu orada u “Zarafshon” gazetasi, universitet tahririyat bo‘limda, “Samarqand davlat universiteti” gazetasida, kafedrada laborant, o‘qituvchi, katta o‘qituvchi, dotsent, doktorant, ilmiy pedagog bo‘limi boshlig‘i, professor, kafedra mudiri, fakultet dekanidan tortib “Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti birinchi prorektori lavozimigacha bo‘lgan yo‘lni bosib o‘tdi. Bu bosqichlar zamirida Jo‘liboy Eltazarovning bir umr izlanishda bo‘lganligi, tinimsiz mehnatlari mahsuli yotganligi, biz ziyolilar, xususan, yosh avlod uchun ibrat bo‘lishi mumkinligini alohida ta’kidlash lozim, deb bilaman.

Ilm yo‘lida ham Jo‘liboy Eltazarov o‘zbek tilshunoslari ichida nazariyotchi olim sifatida peshqadam va taniqlilik darajasiga yetishgan olimlardan hisoblanadi. Domla so‘z turkumlari nazariyasi

bo‘yicha turkologiyada ma’lum bir yo‘nalish faoliyatini boshlab bergan darg‘alardan biri hisoblanadi. Hozirgacha domla ilmiy rahbarligida 8 nafar tadqiqotchi dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Yana uch nafari esa himoyaga chiqish arafasida turibdi. Uning o‘ndan ortiq monografiyalari, yigirmaga yaqin o‘quv qo‘llanma va darsliklari hamda 300 ga yaqin ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalari nafaqat O‘zbekistonda, balki jahonning rivojlangan davlatlari bo‘lgan Turkiya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Xitoy, Rossiya, Angliya, Germaniya, AQSH singari davlatlarning reytingi yuqori bo‘lgan universitetlarida nashr etilgan. Domla juda ko‘plab xalqaro va respublika konferensiyalarining tashkilotchisi hamda fundamental va amaliy loyihalarning rahbari ham hisoblanadi. Ayni paytda filologiya bo‘yicha faoliyat ko‘rsatayotgan bir qator ilmiy kengashlarning a’zosi sifatida juda ko‘plab dissertantlarning ishiga rasmiy hakamlik qilib kelmoqda.

Domlaga ota-onasi bekoriga Jo‘liboy deb ism qo‘ymagan bo‘lsa kerak. “Ism – bu taqdir”, “Ismi jismiga monand”, – deganlaridek u poliglot olim sifatida turkiy tillardan tashqari, jahonning o‘nga yaqin tillarida erkin so‘zlasha oladi va yozma muloqotga kirisha oladi. Shu bois ham u Turkiyaning Mug‘la, Koch, Istanbul, Karabulak singari universitetlarida, Janubiy Koreyaning Pusan Chet tillar universiteti, Yaponiyaning Osaka universiteti Jahon tillari institutida talaba va magistrlarga o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq, uyg‘ur, turk, rus, mo‘g‘ul tillaridan hamda “Siyosatshunoslik”, “Kulturologiya”, “Etnografiya” singari fanlardan qiziqarli ma’ruzalar o‘qigan va o‘sha oliy o‘quv yurtlarining faxriy professorlari diplomlari sohibiga aylangan. Ayni paytda Xalqaro turk tili qurumi akademigi ham hisoblanadi. Eng muhimi, o‘zbek millatining chet ellardagi sha’nining yanada oshirilishiga ma’lum darajada o‘z hissasini qo‘shganligi bilan biz hamkasb do‘stlari doimo faxrlanib yuramiz. O‘zbek ma’naviyati va ma’rifatining doimiy jonkuyar targ‘ibotchisi Jo‘liboy Eltazarov xizmatlari hukumatimiz tomonidan “Ma’naviyat fidoyisi” ko‘krak nishoni bilan taqdirlanganligi ham uning xizmatlari el orasida tanilganligidan dalolat berib turibdi.

Ustoz akademik Vohid Abdullayev dars o‘tganlarida, Jo‘liboyning familiyasi bilan qiziqib qolib, sizning familiyangiz Eltazarov emas, aslida Eltuzarov bo‘lishi kerak. Xorazmda Eltuzar degan shoh bo‘lgan, talaffuzda “u “tovushi “a” tovushiga almashib

ketgan, – degan fikrni aytgan edi. Haqiqatan do‘stimiz Jo‘liboy Donaboevich yurtdoshlari, do‘stlari, hamkasblari, shogirdlari va qarindosh-urug‘lari hayoti va taqdiri haqida doimiy ravishda qayg‘uradi, ulardan qo‘lda kelguncha yordamini ayamaydi. Juda bo‘lmasa, to‘g‘ri maslahatini berishga harakat qiladi. Unda talabalik davridayoq shakllangan bir qobiliyati bo‘lib, bu – har qanday yumushning yechimni topishga va qanchalik “injiq” bo‘lsa ham o‘sha xodimni murosaga keltirib, jamoa ishini yurgiza olish maqsadida u bilan til topisha olishdan iborat. Domla jamoani birlashtirish va bir-biriga yaqinlashtirish maqsadida turli tadbirlar va sayohatlar uyushtiruvchi tashkilotchi ekanligining ko‘p marotaba guvohi bo‘lganmiz.

Prof. Jo‘liboy Eltazarov oilada esa qattiqqo‘l va mehribon ota. Nevaralari uchun esa juda yumshoq tabiatli va saxiy bobo hisoblanadi. Domlaning oilasi Gulnoraxon ham fan nomzodi. Shu bois ham farzandlar ota-ona yo‘lini tutib, fanning turli sohalari bo‘yicha ilmiy daraja olish niyatida faoliyat ko‘rsatishmoqda.

Bugun do‘stimizni 60 yosh davonidan oshayotganligi bilan chin ko‘ngildan qutlayman. Doimo oilasining baxtiga doimo sog‘-omon bo‘lsin. Ilmda va shaxsiy hayotida bundan-da yuksak marralarni egallashiga tilakdoshman.

IBRAT TIMSOLI

Shokir G‘afforov
tarix fanlari doktori,
professor

Payg‘ambarimiz Muhammad Alayhissalom o‘zlarining hadislarida shunday degan edilar: “Olimlar yer yuzining mash’ali-chiroqlaridir, payg‘ambarlarning yordamchilari, mening vorislarimdir. Ular bilan birga bo‘lish, ularning majlislarida qatnashish ilm-u irfon, fayzu barakaning ortishiga sabab bo‘ladi”.

Tarixning xabar berishicha shunday insonlar bo‘ladiki, ular ezgu amallari, go‘zal fazilatlari bilan atrofdagilarning e’tiborini qozonishadi, hurmatga sazovor bo‘lishadi. Shogirdlari esa ulardan ibrat olib, unga o‘xshashlikka harakat qilishadi, amalda o‘z ifodasini

topgan ezguliklaridan ruhiy quvvat olishadi. Shuni e’tirof etish kerakki, har bir zamon, har bir davrda ilmparvar kishilar-ziyolilar o‘zlariga mansub millatning chirog‘i sanalib kelganlar. Jamiyatning nechog‘lik gullab yashnashi, haq va adolatning qaror topishi ko‘p jihatdan mana shu ziyolilarning sa’y-harakatiga bog‘liq. Tarixning guvohlik berishicha, olimlar o‘z qalb qo‘ri, tafakkuri, ilm-qudrati bilan odamlarni, yoshlarni, o‘g‘il-qizlarni yorug‘ va saodatli kunlar sari boshlaydilar. Donishmandlardan biri shunday degan edi: “Bu dunyo rohatini o‘ylasang, nafsning quli bo‘lgin, boqiy dunyoni (oxiratingni) desang, toat-ibodatda bo‘l. Har ikki dunyo saodatini o‘ylasang, ilm bilan shug‘ullan”.

Bunday ulug‘ so‘zlarga amal qilib, Vatan ravnaqi, yurt taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shib kelayotgan eng aziz, mehribon do‘stimiz, birodarimiz, maslakdoshimiz, qadrdonimiz Jo‘liboy Danaboyevich Eltazarov 60 yoshni nishonlamoqda.

Domla juda bag‘rikeng va samimiy inson, u kishida bir necha ijobiy fazilatlar mujassam.

Birinchidan, Jo‘liboy Eltazarov har doim unga murojaat qilgan kishidan o‘z yordamlarini ayamaydilar, uni qo‘llaridan kelgancha qo‘llab-quvvatlaydilar. U kishidagi bu fazilat, ya’ni insonlarga yaxshilik qilishlari tufayli, minglab odamlarning mushkuli oson bo‘lganligini bilaman. Zero, hazrat Alisher Navoiy yozganidek:

Bu gulshan ichraki, yo‘qdur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur, chiqsa yaxshilik bila ot.

Ikkinchidan, Jo‘liboy domla so‘z ustasi, har qanday murakkab holatni ham oddiy va mazmunli qilib tinglovchilarga yetkazib bera oladigan yuqori madaniyatli inson.

Domlada oratorlik xususiyati juda kuchli. Xoh u ma’ruza bo‘lsin, xoh biror tadbirda chiqishlar bo‘lsin, tinglovchilar qalbiga yo‘l topa oladilar. U kishining so‘zlarini eshitgan inson yana eshitgisi keladi.

Uchinchidan, Jo‘liboy Eltazarov garchi filolog-tilshunos bo‘lsa-da, u kishi qomusiy bilim sohibi. Domla bilan har qanday mavzuda suhbat qilgan kishi u kishidan ma’naviy ozuqa oladi, she’rni ifodali o‘qib, inson qalbiga yetkaza oladi.

To‘rtinchidan, Eltazarov Jo‘liboy domla oliyjanob inson, bu oliyjanoblikning zamirida faqat u kishining odamiyligi mujassam, u kishi bilan bir marotaba suhbatda bo‘lgan inson yana bu oliyjanob

insonning suhbatini sog‘inadi.

Jo‘liboy do‘stimizning yana juda ko‘plab fazilatlari borki, bu mukammal insonning butun hayoti, ijodiy faoliyatini har kim havas qilsa arzigulik namuna sifatida yoshlarga ibrat qilib ko‘rsatsa arziydigan fan fidoyisidir. Tilshunos olim, zahmatkash fan fidoyisi, qomusiy bilim sohibi, aziz do‘stimiz Jo‘liboy Danabayevich Eltazarov bugun 60 bahorlarini qarshilayotgan bo‘lsalar ham, kelajagi buyuk Yangi O‘zbekiston Uchinchi renessansni yaratuvchi yoshlarini har tomonlama bilimli va ma’naviyatli, komil inson qilib tarbiyalashda o‘z hissalarini qo‘shadilar, degan umiddamiz. Zero, Jo‘liboy do‘stimizning sermazmun hayot yo‘li ko‘plar uchun ibrat timsolidir.

TURKIY ULUSLARNI KEZIB EL TUZGAN ERKSEVAR PROFESSOR

Qahramon Rajabov
tarix fanlari doktori, rofessor,
O‘zbekiston FA Tarix
instituti yetakchi ilmiy xodimi

Taniqli tilshunos va turkolog olim, filologiya fanlari doktori, professor Jo‘liboy Danabayevich Eltazarov nafaqat O‘zbekistonda, balki butun turkiy dunyoda e’tirof etilgan shaxslardan biridir. O‘zining ilmiy va murabbiylik faoliyatida katta yutuqlarga erishdi.

Jo‘liboy Eltazar 1960- yil 25- dekabrda Samarqand viloyati (hozirgi Jizzax viloyati)ning Forish tumanida davlat xizmatchisi oilasida tug‘ildi. Uning otasi Danaboy Eltazarov (1923-2006) ko‘p yillar davomida Forish tumani moliya bo‘limi katta inspektori lavozimida faoliyat ko‘rsatgan. Onasi Qumri Eltazarova (1928-2003) tumandagi 21-o‘rta maktab xizmatchisi bo‘lgan.

J.Eltazarov o‘rta maktabni tugatgach, ikki yil davomida Forish tumani o‘rmon xo‘jaligida ishchi lavozimida o‘zining mehnat faoliyatini boshlagan. Keyin u Samarqand davlat universiteti (SamDU) o‘zbek filologiyasi fakultetiga o‘qishga kirib, universitetni 1985- yili tugatgan. SamDU “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasi aspiranti, viloyat “Lenin yo‘li” gazetasi xodimi, “Samarqand universiteti” gazetasi muharriri (1985-1989), Samarqand davlat

universiteti o‘qituvchisi (1989-1993; 1997-1999), doktoranti (1993-1997) lavozimlarida faoliyat ko‘rsatgan.

Domla fan nomzodi bo‘lgach, tez orada turkolog olim sifatida xalqaro jamoatchilik tomonidan e’tirof qilindi. U rus, ingliz, fors, tojik, yapon, koreys, kurd, bolgar tillaridan tashqari, turk, uyg‘ur, qozoq kabi turkiy tillarni ham mukammal biladi. Shuning uchun ham J.Eltazarovni bir oyog‘i 1999- yildan boshlab O‘zbekistonda bo‘lsa, ikkinchisi Osiyo va Yevropa qit’alari uzra doim kezib yuradi. U 1999-2000- yillarda Pusan chet tillari universitetida “O‘rta Osiyo tillari” kafedrasi (Koreya Respublikasi) professori, 2003 va 2005- yillarda Berlin Gumboldt va Frey universitetlari (Germaniya) professori, 2007-2010- yillarda Osaka universiteti Jahon tillari instituti (Yaponiya) professori, 2010-2014- yillarda Mug‘la Sitki Kochman universiteti “Hozirgi turkiy tillar” kafedrasi (Turkiya) professori kabi vazifalarda faoliyat ko‘rsatib, Janubiy Koreya, Germaniya, Yaponiya va Turkiya davlatlarida bebaho xalqaro tajriba to‘pladi. J.Eltazarov xorijiy davlatlardagi talabalarga o‘zbek tilini o‘rgatish, tilimiz hamda madaniyatimizni dunyoga tanitishda katta ishlarni amalga oshirgan.

Olim 2005-2007- yillarda Samarqand davlat universiteti filologiya fakulteti dekani, 2014-2015- yillarda universitet ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo‘limi boshlig‘i, 2015-2016-yillarda “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasi mudiri, 2016-2020- yillarda ikkinchi marta filologiya fakulteti dekani lavozimlarida samarali faoliyat ko‘rsatdi.

Filologiya fanlari doktori, professor Jo‘liboy Eltazarov 2020- yil 2- iyundan boshlab Samarqandda yangi tashkil qilingan “Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universitetining Internatsionalizatsiya va strategik rivojlanish ishlari bo‘yicha birinchi prorektor lavozimiga tayinlandi hamda u hozirgacha ushbu lavozimda g‘ayrat-shijoat va jo‘shqinlik bilan mehnat qilmoqda.

J.Eltazarov faol ijtimoiy hayot, murabbiylik va boshqaruv faoliyati bilan birgalikda, o‘zbek tili hamda turkiy tillar qurilishi va adabiyoti, zamonaviy madaniyat, siyosat va tarix masalalari bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar muallifi sanaladi. U 400 ga yaqin ilmiy va ommabop maqolalar, 7 ta monografiya, 3 ta darslik va 2 ta elektron darsliklarning muallifidir. Olim tadqiqotlari o‘rtasida “So‘z turkumlaridagi lingvistik nazariyalar” (Samarqand, 1996), “Qadimgi turkiy til” (Samarqand, 2000; N.Abduraxmonov bilan birgalikda),

“Tildagi tejamlilik tamoyili va qisqaruv” (Samarqand, 2002), “O‘zbek tili so‘z turkumlari paradigmasidagi o‘zaro aloqa va ko‘chish hollari” (Toshkent, 2006), “Inson kapitalining shakllanishida ta’lim va ilm-fanning roli” (Toshkent, 2015; B.Usmonov, M.Qodirov bilan birgalikda), “O‘zbek tili grammatikasi kursi va so‘zlashuv asoslari” (Osaka, 2009; yapon tilida), “O‘zbek tilini o‘rganamiz” (Istanbul, 2010; turk tilida), “Postsovet Markaziy Osiyo: madaniyat, tarix va til xususidagi bahslar” (Osaka, 2009; yapon tilida), “Türkistan alimleri” (Adana, 2016; turk tilida) va boshqalar alohida ajralib turadi.

Olimning ilmiy rahbarligida 5 nafar fan nomzodi tayyorlandi hamda u 2 nafar tadqiqotchiga ayni paytda ilmiy rahbarlik qilmoqda. Bundan tashqari, universitetda uning rahbarligida bir nafar prezident stipendiyasi sovrindori, filologiya fani bo‘yicha 4 nafar respublika olimpiada g‘olibi tayyorlandi.

Olim Samarqand davlat universiteti huzuridagi Ilmiy kengash va Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzurida Ilmiy kengash hamda Samarqand davlat chet tillar instituti huzuridagi Ilmiy kengashning Ilmiy seminari a’zosi hisoblanadi. U Jahon O‘rta Sharq tadqiqotlari kongressi (WOCMES), Yaponiya Tiyonshan tadqiqotlari jamiyati a’zosi. U Turkiya Respublikasida chiqadigan “Uluslararası Türk Lehçe Araştırmalar Dergisi (TURKLAD)”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi (ATDD)”, “Karadeniz” xalqaro ilmiy jurnallari tahririyati a’zosi. Turkshunos va tilshunos olim 2020- yili Turk tili akademiyasi (Türk Dil Kurumi) a’zosi etib saylandi.

J.Eltazarov bugungi kunda Samarqanddagi oliy o‘quv yurtlari bilan Turkiya, Yaponiya, Germaniya, Indoneziya, Xitoy davlatlari universitetlari o‘rtasidagi xalqaro hamkorlikni yo‘lga qo‘yish va mustahkamlashda katta ishlarni bajarmoqda. Xususan, so‘nggi 2019-2021- yillarda Samarqand davlat universiteti, keyin “Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti bilan Turkiyaning Istanbul va Ege universitetlari o‘rtasida imzolangan hamkorlik memorandumlari asosida qo‘sh diplomli mutaxassislar tayyorlash bo‘yicha qator yo‘nalishlarda ta’lim dasturlarini tuzib, universitetdagi ta’lim jarayoniga jalb etdi.

Olim rahbarligi va tashkilotchiligida O‘zbekistonda turkiy xalqlar tarixi va madaniyati, turizm, filologiya, turkologiya, ta’lim tarixi fanlari va ularning amaliyotga tatbiqi sohasida Samarqand

shahrida so‘nggi yillarda 5 ta xalqaro ilmiy anjuman tashkil qilinib, ularda 20 dan ortiq xorijiy davlatlardan taniqli olimlar qatnashdi. Xususan, 2020- yil 2- sentabrda zoom dasturi asosida onlayn o‘tkazilgan “Buxoro Jumhuriyatiga 100 yil” mavzusida Samarqand davlat universiteti (O‘zbekiston), Istanbul universiteti (Turkiya), Michigan universiteti (AQSH) va boshqa xalqaro tashkilotlar shafeligida o‘tkazilgan xalqaro ilmiy kongress turkiy davlatlar madaniy hayotida katta voqea bo‘ldi. Shuningdek, Samarqandda 2021- yil 22-23- sentabrda o‘tkazilishi mo‘ljallangan “Turk dunyosida ta’lim, ilm-fan va texnologiyalar sohasida hamkorlik va o‘zaro ta’sir” nomli xalqaro ilmiy simpoziumni tashkil qilish va uyushtirishda u katta ishlarni amalga oshirdi.

J.Eltazarovning turkiy dunyo oldidagi xizmatlari bu davlatlarda munosib e’tirof etilgan. U “O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining 15, 25 va 30 yilligi” ko‘krak nishonlari, “Ma’naviyat fidoyisi” faxriy nishoni hamda Turkiya Respublikasining “Ustun xizmat” medali va Mo‘g‘ulistonning Chingizxon medaliga sazovor bo‘lgan.

Jo‘liboy Danaboyevich bilan men yaqin 20 yildan ortiq vaqt davomida qadrdonmiz. Biz ilk marta XX asr oxirida Toshkentda o‘tkazilgan xalqaro konferensiyalarning birida tanishgan edik. So‘ngra Istanbulda XXI asr boshlarida bo‘lib o‘tgan turli konferensiyalarda birga qatnashdik. Biz boshqa turkiy davlatlarda ham turli anjumandlarda bir necha marta ko‘rishdik. O‘zaro suhbatlar va muloqot jarayonida Jo‘liboy akadagi chuqur bilim, mushohada doirasining kengligi, teran tafakkur, turkchilik g‘oyalariga sodiqlik, xususan, o‘ndan ortiq tillarda uning bulbuldek sayrashi meni hayratlantirgan. Ayniqsa, biz 2020- yil mart-aprel oylarida avval Turkiyaning Adana, Bursa, Istanbul shaharlarida o‘tgan “Turkiston qo‘rboshilari xotirasi” kuni hamda mashhur Shermuhammadbek qo‘rboshi vafotining 50 yilligiga bag‘ishlangan xalqaro konferensiyalarda birga qatnashib ma’ruza qilganligimiz, so‘ngra COVID-19 pandemiyasi sababli 15- martda O‘zbekiston o‘z chegaralarini yopganligi va karantin joriy etilganligi sababli bir hafta davomida Istanbuldagi “O‘zbek otel”da qolib ketganligimiz, keyin Navro‘z kuni Istanbulning yangi aeroportidan 18 soatlik mashmashalaridan so‘ng O‘zbekistonga parvoz qilganligimiz, samolyotni Toshkent o‘rniga Buxoro aeroporti favqulodda holatda qabul qilganligi hamda qat’iy karantin va cheklovlar sharoitida biz

“Sitorai Mohi Xosa” sanatoriyasida va boshqa joylarda bir oycha yashashga majbur bo‘lgandan keyin, 21-22- aprelda Buxorodan Samarqand va Toshkentdagi o‘z uyimiz – oilamiz bag‘riga qaytganligimizning o‘zi alohida detektiv kitob yoki sarguzasht filmlarga mavzu bo‘ladigan 45 kunlik tarix...

Bu qirq besh kunlik sinov va og‘ir kunlarda men nafaqat mashhur turkolog olim hamda turkiy ellarda uloqib olimlar safidan el tuzgan erksevar professorni, balki kuchli matonat va qat’iyatli xarakter sohibi, har qanday vaziyatda ham o‘zini yo‘qotmagan sovuqqon insonni yana bir marta o‘zim uchun kashf etdim.

Shu kunlarda Jo‘liboy Eltazarov qutlug‘ Muhammad payg‘ambar yoshiga yetmoqda. U turmush o‘rtog‘i meditsina fanlari nomzodi, dotsent Gulnora Sherbekovna (Eshqulova) Eltazarova bilan birgalikda uch nafar farzandni tarbiyalab voyaga yetkazdi. Jo‘liboy Eltazarovning fidoyi olim, ustoz murabbiy, faol jamoatchi va tashkilotchi rahbar sifatidagi serqirra hayot yo‘li hamda ibratli oilasi bugungi yosh avlodga namuna hisoblanadi.

UMR – OQAR DARYO EKAN...

Shavkat HASANOV
filologiya fanlari doktori,
professor

O‘tgan asrning 80-yillar avvalida Jo‘liboy Eltazarov Samarqand ilmining peshvolari Vohid Abdullayev, Nuriddin Shukurov, Botirxon Valixo‘jayev, Rahmatilla Qo‘ng‘urov kabi olimlardan saboq oldi, bu davrda sovet mafkurasi ta’sirida ko‘nglining qorong‘i burchaklarida mudrab yotgan erk, el, til, istiqlol va istiqbol kabi g‘oya va tushunchalar bosh ko‘tardi, endigina ilm-u amali bilan tanilib borayotgan o‘sha kunlarning peshqadam yoshlari Ilhom Hasanov, Narzulla Ernazarov, Shuhrat Sirojiddinovlar bilan do‘st, aka-uka kirishib, hamfikr va maslakdosh bo‘ldi, jahon va jadid adabiyoti, xususan, Erkin Vohidov va Abdulla Oripovlarning otashin satrlari ruhida kamol topdi, o‘zidan keyin kelayotgan yoshlarga maslahatgo‘y va o‘rnak bo‘ldi.

Jo‘liboy aka dunyo ko‘rgan yigit. Bu kishining

jahongashtaligiga, to‘g‘risi, hamisha havas qilib kelganmiz. Ozodlik epkinlari esa boshlashi bilanoq Jo‘liboy Eltazarov boshqa xalqlarning ilm-fani, ta’lim-tarbiya saboqlarini o‘rganish maqsadida tez-tez va muntazam safarlarga chiqadigan bo‘ldi. O‘n yillar davomida dunyoning ilg‘or mamlakatlari Koreya, Yaponiya, Turkiyada bo‘lib, ularga o‘zbek madaniyati, tili va adabiyotidan saboq berish bilan birga ularning ko‘p asrlik tajribalaridan bahramand bo‘ldi, bu orada nomzodlik, doktorlik dissertatsiyalarini yoqladi. Uning xalqaro nufuzli jurnallarda o‘zbek tilshunosligi va turkologiya masalalariga bag‘ishlangan 150 dan ortiq ilmiy maqolasi, 7 ta monografiyasi, 3 ta darslik va 2 ta elektron darsligi chop etildi. Kafedra professori, mudiri, dekan, prorektor vazifalarida ishladi, ishlamoqda. Bular shunchaki tarjimayi holga bitilgan ma’lumotlardek tuyulishi mumkin, biroq bu faktlar ortida qancha zahmatlar borligini bir qadar tasavvur qilish mumkin.

Jo‘liboy Eltazarov bilan talabalik yillarimiz tanishganmiz. Men 1983- yil SamDUning o‘zbek va tojik filologiyasi fakultetiga o‘qishga kirganimda, Jo‘liboy akalar 4- kursda o‘qishardi. U paytlar talabalar hozirgidek ko‘p emasdi, fakultet har yili ellikta talaba qabul qilardi. Shu bois talabalar bir-birini yaxshi tanirdi. Tabiatan faol va chaqqon bo‘lgani tufayli boshqa talabalardan ajralib turishi barobarida, Jo‘liboy aka fan to‘garaklarida, ilmiy konferensiyalarda tez-tez chiqishlar qilib turardi...

U paytlar yosh, tajribasiz yigitchalar bo‘lganmiz. Sho‘ro hukumati va mafkurasi sovet maktab va oliygohlariga nimani tavsiya qilsa, ravo ko‘rsa, o‘sha narsalarni o‘qib, shu ruhda tarbiya topganmiz. Talabalik yillarimiz katta mamlakatning “ob-havo”si o‘zgara boshladi.

1984- yil talabalarning xalqaro konferensiyasi doirasida Jo‘liboy aka bilan Ashxobodga, 1985- yil filolog talabalarning respublika olimpiadasiga Toshkentga borishga to‘g‘ri keldi. Bunday safarlarda yo‘lning tanobini tortadigan narsa – suhbat, gurung. Shu safarlar davomida Jo‘liboy akani qayta kashf etgandek bo‘ldim: chuqur mulohazali, bosiq fikrlaydigan, keng dunyoqarashli ekanligini angladim, garchi hazil-huzul bilan gapni zarbulmasal qilib gapirsa-da, qalbining qa’rida shu elning, shu yurtning qayg‘usi yashayotganligini his qildim.

Bizdan yoshi kattalar “ozodlik va farovonlik” haqida sho‘ro mafkurasi har qancha bong urmasin, mustamlaka sharoitida

yashayotganligimizni, tariximizdan judo bo‘layozganimizni, jonajon ona tilimizning ko‘cha tiliga aylanib qolayotganini, turmush tarzimiz ham o‘ziga yarashaligini yaxshi bilishgan, milliy, diniy qadriyatlarimiz oyoqosti bo‘layotganini teran anglashgan, biroq yoshligimiz va qiziqqonligimizni hisobga olib, “haqiqatni gapirib, ertaga baloga qolmasin”, degan andisha bilan bizga real turmush haqida deyarli hech narsa deyishmagan. Ehtimol, bu o‘zlikni, kelajakni asrash instinktidir. 80-yillarning ikkinchi yarmidagi voqelik bizni bir pasda ulg‘aytirgandek bo‘ldi – mitinglar, norozilik chiqishlari, erk-u ozodlikka da’vatlar… Matbuot, ayniqsa, rus matbuoti shunday oshkoralikni boshlab yubordiki, men oldin ham, keyin ham bunchalik gazetxonlikni qayta ko‘rmadim. Jo‘liboy akalar avlodining yoshligi mana shunday bo‘hronlar davriga to‘g‘ri kelgandi…

Jo‘liboy Eltazarov atoqli o‘zbek shoiri Hamid Olimjon, yirik davlat arbobi Sharof Rashidov, Prezident Shavkat Mirziyoyevlar voyaga yetgan Jizzax zaminida tug‘ilib o‘sdi va bu bilan haqli ravishda faxrlanib yuradi. 15 yillar oldin tojik adibi Mirzo Qo‘qonboy Abduxoliqzodaning “Jizzax qo‘zg‘oloni” hujjatli qissasini tarjima qilgan edim. Keyin ma’lum bo‘lishicha, Jo‘liboy Eltazarov o‘sha qo‘zg‘olonda bosh bo‘lganlardan biri – taniqli shaxs Abdurahmon jevachining evaralaridan bo‘lib chiqdi. Aytish mumkinki, vatanparvarlik, erkka tashnalik, qaddi va qadrini baland tutib yashash qondan-qonga, gendan-genga, avloddan-ajdodga o‘tib kelayotgan mukarram tuyg‘u ekan!..

Umrni oqar suvga o‘xshatadilar. Kechagina yigitcha bo‘lgan qadrdoningizning bugun 60 yoshga to‘lganini eshitib, bu hikmatning haqqoniyligiga tan bermay iloj yo‘q, chindanam shoir aytganidek, “Javoni raft, javoni raft, javoni…”. Falakning raftori shundayki, vaqti kelib g‘o‘rlik pishiqlikka, tajribasizlik mahoratga, yoshlik oqillik-u donishmandlikka yo‘l ochib beradi. Inson umrining mazmuni uning falon yoshga to‘lganligi bilan belgilamaydi, albatta. Boshqa kasb va sohalarning vakillaridan farqli ravishda 60 yosh ilm ahli uchun ilm-u ijodning hosilga kirgan kamolot pallasi hisoblanadi. Hali oldinda hayotning va ilmning qancha dovonlari bor... Bu mashaqqatli va sharafli yo‘lda akamizga sog‘lik-salomatlik, ijodiy parvozlar va uzoq umr tilab qolamiz.

THE GLORY OF TURKOLOGIST DEDICATED TO MY FRIEND PROFESSOR JULIBOY ELTAZAROV

Associate Prof. Dr. (PhD) Kamol MUSTAEV
"Silk Road" International University of Tourism and Cultural Heritage

Abstract

This article is focused on an Uzbek Turkologist, Doctor of Philosophy, Professor Eltazarov Juliboy Danabayevich. It is the first time that the article highlights the biography of the unique Uzbek philologist and depicts the life and experience of the linguist outside the framework of Uzbek dogmas.

Keywords: Turkologist, Philologist, Linguist, Uzbek professor, “Silk Road” International University of Tourism and Cultural Heritage.

Introduction

The given article provides us with the biography of the famous Uzbek linguist and Turkologist, Professor Eltazarov Juliboy Danabayevich, who currently lives in the city of Samarkand.

At present, professor Eltazarov J.D. works as the first Vice-Rector of the Silk Road International University of Tourism and Cultural Heritage (Uzbekistan). He is known to the linguists, historians as a prominent Turkologist.

Content

Juliboy Eltazarov was born in 1960 in Forish (Jizzakh region, Uzbekistan).

First time when I met him it was 1983. That time he was the third-year student of Uzbek philology Faculty at Samarkand State University and I was a Freshman of Russian Philology Faculty of the same University. Those days Uzbekistan was a part of Soviet Union. As far as I remember very well, that time no one was able to establish a good career without support of Soviet Union (Russians). All documentations in the Republic of Uzbekistan were conducted in Russian language. Even the meetings were provided only in Russian.

As a student of Russian Philology who graduated Russian school with honors, I felt that I was in a specific privilege in comparison with students of Uzbek Philology. Although they knew Russian language quite well. I would say those who did study in ethnic schools their Russian were in a good Intermediate level. But of course, they were not able to communicate in Russian as we did, without an accent and kept Grammarly correct advanced Russian. We used to meet in such condition of Russian cultural imposition. We knew well enough that Uzbek students have chosen Uzbek language and literature they are unlikely to have a good career as a high-ranking officials or scientists. In spite of this condition Juliboy was one of those many young Uzbeks who wanted to learn Uzbek language, history and literature and develop it. It was the end of Soviet period time.

Although my article is dedicated to my friend – a scientist, turkologist, I would like to make a digression into the history of conditions in which his worldview was built on. Soviets were providing the idea of "Soviet people" – the boundaries of national differences and identity should have disappeared. And Soviet culture had to base on Russian culture dominating over others. The imbalance between educational institutions in Russian and national languages was enormous. Education in Russian was financed better. Best instructors and professors were teaching in Russian language. Best teaching methods, textbooks and books in libraries were mostly in Russian, while books and textbooks in Uzbek did not make 10% even. This was the case in all ethnic schools and universities of the Republics of the former Soviet Union. It was normally not knowing own language, and the one who did not speak Russian was considered uneducated and not intellectual. In a such discriminating condition Juliboy Eltazarov, as a million of other ethnic youth, did study his Uzbek language at the Samarkand State University.

It should be noted that the conditions of ethnic schools and universities were different in the republics of the former Soviet Union. Speaking about Central Asia, I would like to say that Uzbekistan, even after the huge losses of the national intelligence during the years of Stalin's repression, could safe and also create a powerful school of linguistics and literature critics. Due to the fact that Uzbek scientists were cut out from the outside world, it arose unique closed education and science system. We did not know the world and world did not

know us. Juliboy Eltazarov was lucky to have brilliant professors such as his mentor Professor Kongurov Rakhmatillo Kongurovich, Professors Khudoyberdi Doniyorov, Nuriddin Shukurov, Dushan Fayzi and Academic Valikhodjayev Botirkhon Valikhodjayevich (Жўлибой Элтазаров, 2017). Unfortunately, the works of these prominent philologists of Samarkand State University remain unknown to a wide range of linguists around the world. In 2001 I had a chance to participate in a summer East European and Russian research lab at Urbana Champaign Illinois. When I checked their library for Uzbek authors of Samarkand State University, I could find only name of Botirkhon Valikhodjayev. Only now their names and works starting to be mentioned in various foreign magazines. So, Juliboy Eltazarov is a successful heir of this wonderful unknown to the world school.

When I came back from military service in 1986 Eltazarov already had graduated University in 1985 and had been working on his Ph.D. In parallel with his postgraduate studies, he worked as the executive editor of the university newspaper "Samarkand Universiteti" and was a journalist for the regional newspaper "Lenin Yoli". It was period of "Perestroyka" – period of publicity and unrest throughout the Soviet Republics. It was not calm at the Samarkand University also. Students as well as academics were divided by different political parties. At that time Eltazarov was a mouthpiece of the movement for independence and for the adoption of the Uzbek as the State language. He started his creative career as a publicist. We found ourselves on opposite sides of a political debates. I, who studied for 10 years at Russian school, served for two years as a sergeant in the missile forces of the Soviet Union and continued studying in Russian Philology, I could not see the perspectives for independent Uzbekistan without a real independent economy, without a strong own military force and without rich libraries in Uzbek. We had not any of these sources. Our disputes over disagreements about political system and language policy were hold not only in conference rooms or rallies, we continued to splatter with each other hoarsely at the lunches and dinner parties at home. Under pressure from the broad masses, and especially student movements, the leadership of the Republic of Uzbekistan adopted the Law on the State Language on October 21, 1989. Soviet Union has not disintegrated yet. My friend Juliboy and

millions of other Uzbeks were triumphant. Juliboy made his huge invaluable contribution to this victory. Soon after two years, on September 1, 1991, Uzbekistan will declare its independence and secession from the USSR. Meantime, Juliboy was on the top of his political and social activity.

Very soon, student demonstrations began to grow into uncontrollable riot. And then he, like many other representatives of intelligence, had to distance himself from this movement and other most aggressive political parties. He could not support any violence of opposition. This way how he came back to his research and no politics anymore. By a nature, he was a scientist - pacifist. He was for the idea of peaceful reconstruction and building of new independent Uzbekistan. For him it was unacceptable any violence from any side. Here the end of the story of young activist for independence and the revival of Uzbek language and culture. It begins the story of an Uzbek linguist. His ideas, the adherent he was, were achieved: Uzbek became an official state language, and Uzbekistan gained sovereignty because of people like Eltazarov Juliboy.

While I was depressed and desponded from the loss of faith in communism and suffered from the fact that the empire called USSR was going down into history and vanishing, and with it all the good and bad of an entire era, Juliboy was successfully building his career as a researcher.

During these years of rampant crime and the years of formation of sovereignty (1989 – 93), Eltazarov had been working as a laborant and later as an instructor of the Department of Uzbek Linguistics at Samarkand State University. By that time, he managed to publish about dozens of articles devoted to the structure, onomastics and actual problems of the Uzbek language in a local and State scientific journals. Having felt the taste of research work, he completely distanced from political and social activities. And in 1992 he got his Ph.D.: “The Principle of Economy in the Language and the Phenomenon of Truncation in Uzbek” (Eltazarov, 1992). His Ph.D. thesis was ready in July 1991, just month before Uzbekistan announced Independency. In Soviet period all research works had to be written in Russian. So, Juliboy’s research work on Uzbek in Russian according to the demands of Soviet Union. The country was new, but the education system remained the same. All of us had to

pass a long and painful path of reforms ahead. And it is still continuing during last three decades.

Literally, in the third year after the declaration of independence, it began a crisis in economy and education. Funding for education had been deteriorated. Teachers' salaries dropped to US $30 – 40 per month. The euphoria of victory passed quickly. The territory of Central Asia was ruled and managed by Moscow for over a century. And huge obstacles had been arisen almost in all republics on the post-Soviet territory. The unified Soviet system of economy collapsed, and there was no new one yet. There was a huge shortage of qualified personnel in government. It needed to revise and reorganize all the institutions of state and public administration. This led to a deterioration in the living standards of the population, and especially of workers in the field of education and science. As a result, it began a large outflow of representatives of various nations to their historical homeland. Together with them, many gifted scientists and university professors left Uzbekistan for a better life abroad. Nowadays one can meet them in different parts of the world. The largest number of Uzbek communities are in Russia, USA, Canada, England, Turkey and UAE. Also, many teachers left education for business and other areas of activity. Lack of funding had also led to massive reductions of teaching staff. This affected to the quantity and quality of scientific research and after it decreased the quality of education sharply.

Despite of this depressing situation Eltazarov Juliboy continued his research and teaching and remained faithful to his work, an ardent supporter of national independence, loving Uzbek language, culture and history. From 1993 to 1997 he had been doing his postdoctoral research. Above mentioned circumstances he postponed the completion of his postdoctoral research for a decade. In 1997 he returned to teaching at the same department where he was working previously. Juliboy Eltazarov could find a positive solution from the situation that arose. During the first years of independence, Uzbekistan opened its borders to the guests. A lot of tourists, researchers and businessmen began visit the Republic. And also, missioners of various religious denominations and sects. I remember that in 90s in the city of Samarkand, where over 90% of population is Muslim people, and there were churches more than mosques. Because of funding from abroad, the number of Churches and Schools - based

on attracting to religious ideas, were built more than educational institutions and regular primary or secondary schools. A lot of public organizations with extremely religious ideas started to be appear. In these confusing conditions, Juliboy hadn't any experience of international communication. And he could manage to establish contact with the South Korean Busan University of Foreign Languages. And also, he became more productive after 5 years slowing down. His research goes beyond linguistics. In his articles, he explores the problems of onomastics (Eltazarov, 1998), geopolitics and history of Central Asia (Juliboy, 2000) and the Ottoman Empire (Eltazarov, 1999), Geography and cultures on the "Silk Road" and the Turkic World. Soon he was invited for the position of professor of Central Asian Languages at Pusan University (South Korea) where he worked from 1999 to 2000. It was his first experience working abroad.

In 2000 he came back to Samarkand State University and worked until 2005 as an associate professor at Linguistic Department. In that period, stagnation in education system of Uzbekistan was stronger than ever. It seemed there is no way for development and hope. But, during these years various opportunities for participation in various international projects and grants of foreign countries for exploration and research appeared. And Eltazarov did not miss this possibility and soon in 2003, later in 2005 he has got DAAD grants for his research as a professor at Universities of Freie and Humboldt (Germany). In this most difficult time of hopelessness, Juliboy was able to reach the international level. It was time when he felt the demand for his research and teaching excellence. Here, in his biography, it starts new pages of an already established and successful scientist. He had already published several books, textbooks and more than 40 articles. In 2005 he was appointed as a dean of the faculty of Uzbek philology. Inspired by these successes, soon he completed his postponed doctoral dissertation at the Institute of Language and Literature at the Academy of Sciences of Uzbekistan in the city of Tashkent in 2007 (Eltazarov, 2007). It was the moment, when most intelligent part of population were leaving the country for a better life.

Eltazarov also left the country, but for a completely different reason. He was invited by the Osaka Institute of World Languages for a position of professor. His international ties expanded and strengthened. He ceased to be just Uzbek linguist; he became an

internationally recognizable specialist in Turkic studies. Its scientific research geography covers the entire historical Turkic world: from Siberia to Mongolia, from Far East to the Mediterranean. 2007 – 2010, Professor Eltazatov worked at the Osaka Institute of World Languages. In 2009 he was awarded the Chinggis Khan Medal by the Mongolian government for his scientific achievements. Eltazarov began to receive job offers from various universities of different countries. Everything was going well for his career, but Eltazarov was more attracted to his research in the Turkic world. In 2010 he accepts an invitation from the Turkish Sitki Kuchman University in Mugla – one of the world's most beautiful place. So, next four years (2010 – 2014) he worked in Mugla as a professor of the Department of Modern Turkic Languages. It was an ideal spot for Turkologist. It seemed he was going to stay there until retirement. My suggestion was wrong. In 2014 Juliboy returned to Uzbekistan and thereby surprised all his colleagues and friends. His irrational behavior leaded by his love and missing homeland. Upon his return, in 2014 – 2015 he worked as a head of Department of Science at Samarkand State University, and then another year (2015 – 2016) as a head of the Department of Uzbek Linguistics. And in 2016 he became a Dean of Uzbek Philology Faculty. Over the years, Juliboy introduced widely Uzbek Language and Culture (Juliboy, 2016) to the world. His textbooks of Uzbek are published in Japan (Eltazarov & Yoshimura, 2009) and Turkey (Juliboy, 2010).

Since 2016, a new President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev started global changes in Uzbekistan. Policy has been drastically changing, prices are liberalized, the economy has been developing. At the same time government is paying attention to the deplorable state of education. Last 5 years it is improving funding for education and sciences. And teachers and scientist's income increased for several times. Appeared dozens of new universities. Well-known foreign universities began to open their branches in Uzbekistan: International Westminster University, BA Institute of Singapore, Turin Technology University and many others. It seemed that Eltazarow foresaw the upcoming positive changes and has been ahead of the upcoming events with his return. When these changes started, I have been living in Canada and skeptically watching and reading news about changes in Uzbekistan. One will become skeptic after thirty years of waiting

for a better life, and after thirty years of disappointment from changes to the worse. Now every good news seems like a short-term improvement. The Empire of Soviet Union seemed eternal and it collapsed. Nothing else lasted forever anymore. Politics and economics are being changed frequently and cannot guarantee prosperous stability. In conversations on the Messenger Juliboy almost every time agitated me to return, focusing on improving of life conditions. He perfectly understood that me, like him, there is a strong feeling of love and affection of homeland.

In 2018, the merits of Professor Juliboy Eltazarov were awarded by Turkey with a medal “Ustun xizmat” (Superior Service). After four years of labor as the dean of the Faculty of Uzbek Philology, Eltazarov was invited to implement his excellent experience at the “Silk Road” International University of Tourism as the first vice-rector. Where he works nowadays, doing his best to establish first International University founded by the government of the Republic of Uzbekistan.

References

1. Eltazarov, J. (1992). Принцип экономии в языке и явление усечения в узбекском языке. Samarkand State University.
2. Eltazarov, J. (1998). Исмларда зуҳур этган маъно. Fan va Turmush, 3, 3.
3. Eltazarov, J. (1999). Political Culture of the Ottomans State and some Contemporary Problems of the Muslim World. In International Congress on Learning and Education in the Ottoman World. Istanbul, April, 12-15 1999. Abstracts.
4. Eltazarov, J. (2007). “Сўз туркумларининг ўзаро алоқаси ва кўчиши.”
5. Eltazarov, J., & Yoshimura, T. O. U. (2009). Ўзбек тили грамматикаси курси ва сўзлашув асослари (An Introduction to Uzbek Grammar and Conversation). (2nd ed.). Osaka University Press.
6. Juliboy, E. (2000). Turkey, Russia and Iran in Central Asia: Some Problems of Geopolitical Competition. In Cooperation of Turkey and Korea. Vol. 3. (p. 24). Hankook University Press.
7. Juliboy, E. (2010). Ўзбек тилини ўрганамиз (Özbekçe Öğreniyoruz). IQ yayınevi.

8. Juliboy, E. (2016). Türkistan alimleri. Dünya siyaseti, bilimi, kültürü ve edebiyatında silinmez izler bırakan Türkistanlılar. Ekrem Matbaası.
9. Жўлибой Элтазаров, С. Т. (2017). Қутлуғ ва улуғ даргоҳ. Ешлик, 8.

MAHMUD KOSHG‘ARIYNING MUNOSIB IZDOSHI

Tulkin SULTANOV,
“Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti dotsenti

Safar vodiysida musofirning oyog‘iga ko‘p dard-u balo tikanlari sanchiladi, lekin har qadalgan tikandan bir maqsad guli ochiladi (Alisher Navoiy)

Haqiqiy inson aslida yo‘lovchidir. Uning maqsadi bir manzildan ikkinchi manzilga olib boradigan yo‘llarda ezgu maqsadlar bilan safar qilish, o‘zidan yaxshi nom va ibratli farzandlar qoldirishdan iborat. Hazrat Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida ta’kidlaganidek, “Safar ranj-mashaqqatga sababdir. Safar – erituvchi va kuydiruvchi ko‘radir. U erish-kuyish esa er kishining vujud oltinini toblab xom gil(loy)dan tozalovchidir”[57].

Filologiya fanlari doktori, professor Jo‘liboy Eltazarov bajarayotgan amallari ismiga mos, ko‘plab safarlarda erib-kuyishlari natijasida vujud oltini toblangan, komil insonlik mohiyatini anglab yetgan, ilm yo‘lida dunyo kezib, turkiy tillarning olamshumul ahamiyatini yanada oshirish va O‘zbekiston dovrug‘ini dunyoga tanitish maqsadi bilan yashayotgan poliglot olim hisoblanadi.

Ustoz bilan tanishganimizga 21 yil bo‘ldi. J.Eltazarovni 2000-yilda Samarqand Davlat universiteti O‘zbek filologiyasi fakultetiga o‘qishga kirganimdan buyon yaxshi taniyman. Fakultetda 4 yil

[57] Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018, 130-bet.

davomida akademik B.Valixo‘jayev, professorlar R.Orzibekov, B.O‘rinboyev, J.Eltazarov, B.Yo‘ldoshev, H.Umurov, S.Mirzayev, D.Salohiy, N.Abdurahmonov, dotsentlar Q.Tohirov, Q.Usmonov, M.Tursunova va boshqa ustozlardan filologiyaning turli qirralarini o‘rganganmiz. Ushbu domlalar orasida akademik B.Valixo‘jayev va professor J.Eltazarovlarning ma’ruzalaridan qattiq ta’sirlanganman. Chunki mazkur olimlarning har bir darsidan ko‘plab yangiliklarni, dunyo ajoyibotlarini o‘rganardik. Ayniqsa, J.Eltazarovning “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan ma’ruzalarni hech qanday kitob yoki daftarga qaramasdan olib borishi, katta-katta matnlarni yoddan yozdirishi, xorij universitetlaridagi ta’lim tizimi, Yevropa mamlakatlarida ko‘rgan voqealari haqida so‘zlab berishi bizni hayratda qoldirardi. Shu sababli ustozning ma’ruzalarini katta ishtiyoq va intiqlik bilan kutardik.

Prof. J.Eltazarov mashhur qomusiy olim Mahmud Koshg‘ariyning izidan borib, turkiy mamlakatlarni va Yevropa o‘lkalarini kezib chiqdi. Nafaqat kezdi, balki 1999-2014-yillarda dunyo reytingida yuqori o‘rinlarda turuvchi Pusan chet tillari universiteti (Koreya Respublikasi), Berlin Gumboldt va Frey universitetlari (Germaniya), Osaka universiteti Jahon tillari instituti (Yaponiya), Mug‘la Sitki Kochman universiteti (Turkiya) professori sifatida faoliyat ko‘rsatib, o‘zbek tili va madaniyatining targ‘ib qilinishiga munosib hissa qo‘shdi. Ilm ziyosini sochish maqsadida qilingan safarlar natijasida J.Eltazarov o‘zbek, rus, ingliz, fors, tojik, yapon, koreys, kurd, bolgar, turk, uyg‘ur, qozoq tillarini mukammal darajada biladigan poliglot olim sifatida shakllandi.

Prof. J.Eltazarov bilan 2007-yilda yana uchrashish baxtiga muyassar bo‘ldim. O‘shanda Alisher Navoiy haqida Turkiya ilmiy jurnalida turk tilida maqola chiqartirish uchun domlaning oldiga maslahat so‘ragani borgandim. Ustoz qo‘llariga qizil ruchka olib, yozgan maqolamni erinmasdan o‘qib chiqdilar va tahrir qilib berdilar. Shu paytda ustozdan Alisher Navoiy so‘zining turk tilida “Alişir Nevai” emas, balki “Ali Şîr Nevâî” tarzida yozilishi kerakligini o‘rganganimda, J.Eltazarovning nafaqat mashhur turkolog, balki buyuk navoiyshunos ekanligini ham kashf etgandim.

2016-2019-yillarda Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranturasida tahsil olgan yillarimda prof. J.Eltazarov bilan tag‘in uchrashdik. Tayanch doktorant bo‘lganligimiz sababli, tajriba

o‘rganish maqsadida institut ilmiy kengashida o‘tkaziladigan seminarlarda ishtirok etardik. 2019-yil bahorida bir mustaqil izlanuvchining dissertatsiyasi himoyasida tinglovchi sifatida qatnashganimizda, ilmiy kengash xonasidagi chiroyli aylana stol atrofida ustozni ko‘rib juda sevindim. Seminar muhokamasida prof. J.Eltazarov bildirgan ilmiy fikrlar barchaning diqqatini tortdi. Tanaffusda ustoz bilan institut 3-qavatidagi zalning derazasi yonida ancha suhbatlashdik. Mening doktoranturada tahsil olayotganligimni eshitib, juda xursand bo‘ldilar. Keyin o‘zlarining kelgusi maqsadlari haqida to‘xtalib: “Hozir menga Yaponiya universitetlaridan ish taklifi tushayapti. Agar shartnomaning shartlarini kelisholsak, Yaponiyada ilmiy faoliyatimni davom ettirmoqchiman”, dedilar. Ochig‘i, o‘sha paytda shunday buyuk olimning o‘z Vatanimiz emas, balki o‘zga yurtlar oliy ta’lim muassasasi ilmiy salohiyati yuksalishi uchun faoliyat ko‘rsatishini o‘ylab, biroz tushkunlikka tushdim.

Taqdirimizda ustoz bilan birgalikda bir ilm dargohida ishlash, ustozning oltindan qimmat pand-nasihatlarini tinglash, metodika va tajribalaridan o‘rganish baxti bor ekan. 2020-yilda filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diplomini olgach, “Ipak yo‘li” turizm xalqaro universiteti (hozirgi “Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti)da “O‘zbek tili va adabiyoti hamda ijtimoiy fanlar fakulteti” kafedrasi mudiri lavozimida ish boshladim. O‘sha yili 2-iyunda prof. J.Eltazarov universitetimizga Birinchi prorektor sifatida tayinlanganlarini eshitib, ma’naviy shogird sifatida boshimiz ko‘kka yetdi. Ustozning ko‘p yillik pedagogik mahorati, yuksak ilmiy salohiyati, xalqaro rahbarlik qobiliyatining Ona-Vatanimiz ravnaqi yo‘lida sarflanishi fuqaro sifatida kaminani quvontirdi.

Shundan buyon ustoz bilan Yurtboshimiz nazari tushgan ta’lim dargohida yelkama-yelka turib xizmat qilib kelayapmiz. Prof. J.Eltazarovda uzoq yillik safarlarda toblanish natjasida shakllangan to‘g‘riso‘zlik, kamtarinlik, xushmuomalalik, bosiqlik, halollik, adolatparvarlik, mehribonlik, uzoqni ko‘zlab fikrlash, insonning ko‘ngliga qarab muomala qilish, e’tiborga loyiq xodimlarni munosib qadrlash kabi fazilatlar kamdan kam insonlarda uchraydi. Ustozni 60 yillik qutlug‘ yoshlari bilan chin dildan muborakbod etgan holda, ikki dunyo saodatini tilaymiz!

DILKASH VA DILBAR INSON

Olimjon TOJIYEV,
Andijon davlat niversiteti
o‘zbek tilshunosligi kafedrasi mudiri,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Samarqand zamini azaldan zukko, ilm-ma’rifat, madaniyatni o‘zida mujassam etgan insonlar makoni bo‘lgan. Shunday insonlardan biri filologiya fanlari doktori, professor Jo‘liboy Eltazarovdir. Jo‘liboy poligot sifatida turk, ingliz, rus, tojik, nemis, koreys tillarida so‘zlasha oladigan, ularning til qurilish sistemasini mukammal o‘zlashtira olgan olimdir. Andijonliklar Jo‘liboyni sermahsul olim, qadrdon do‘st, dilkash va hozirjavob inson sifatida qadrlaydilar. Biz Samarqand zaminiga borganimizda, albatta, Jo‘liboy bilan hamsuhbat bo‘lib, uning qaynoq hazil-mutoyibalarini eshitib, zavqlanib, uning kengfe’lligidan quvonib hazil bilan “Buyuk o‘zbek o‘g‘loni” deb alqaymiz. Chunki Jo‘liboyda o‘zbeklarda bo‘lgan barcha samimiy xislatlar mavjud. Do‘stlari uchun bor vujudi bilan yordam beradigan, do‘slikni qadrlaydigan inson. U do‘stlari yoki ustozlari davrasida bo‘lsin shirinsuxanligi, davra atrofidagilarga bo‘lgan mehr-oqibati, odobi bilan ham namuna bo‘lishga loyiq insondir. Albatta, u zahmatkash olimdir. Qaysi xorijiy davlatga borsa, u yerda olgan bilimlarini qadrdon do‘stlari, shogirdlari va ilm ahliga ilinadi. Ularning ham o‘sha mamlakatlardagi ilm-fan taraqqiyoti bilan tanishishiga yaqin ko‘makdosh bo‘ladi. Chunki R.Qo‘ng‘urov, A.Nurmonov, S.Karimov, B.Yo‘ldoshev singari zabardast tilshunoslar qo‘lida ilm sirlarini o‘rganganligi unga tinchlik bermaydi. Ayniqsa, ustozi R.Qo‘ng‘urovdan o‘zbeklarga xos bo‘lgan latiflikni, ilmga bo‘lgan muhabbatni o‘rgandi. A.Nurmonovdan hozirgi zamonaviy tilshunoslik qarashlarini o‘rgandi va uni amalda tatbiq etdi.

Hozirda ustozlari boshlab bergan zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlarida shogidrlar tayyorlab, o‘zbek tilshunosligi rivojiga o‘z hissasini qo‘shib kelayotgan zahmatkash tilshunos sifatida til ilmi sohiblari nazariga tushdi. U tayyorlagan shogirdlar tilshunoslikning dolzarb masalalariga oid ilmiy tadqiqotlari bilan ilmiy jamoatchilik e’tiborida bo‘lmoqda. Shu bilan birga, unda ilm yo‘lida izlanayotgan yoshlarni qo‘llab-quvvatlash singari bag‘rikenglik fazilatining

mujassam topganligi ham uning ilmparvarligidan dalolat beradi.

Ulug‘ shoir Yusuf Xos Hojib tomonidan aytilgan “Odamlar orasida haqiqiy odam shu bo‘ladiki, undan boshqa odamlar manfaat ko‘radilar”, degan hikmatli so‘zlari Jo‘liboyga atalgan bo‘lishi tabiiy.

Esimda, mustaqillikning dastlabki yillari barcha uchun sinovli kunlar kechayotgan paytlar edi. Zabardast tilshunos Abdulhamid Nurmonovning bir qator shogirdlari SamDUga himoya uchun ilmiy ishlarini Ilmiy kengashga topshirib himoyaga chiqayotgandi. Jo‘liboy tantilik, mehmondo‘stlik, do‘stlarga bo‘lgan yuksak ehtirom, har qanday xizmatga “labbay” deb hozirjavob bo‘lish orqali e’zozli inson sifatlarini ko‘rsatdi.

O‘shanda do‘stimizning respublikamizning barcha viloyatlaridan himoya uchun kelgan tadqiqotchilarga beminnat xizmat qilayotganini ko‘rib ulug‘ alloma Abu Ali ibn Sinoning quyidagi hikmatlari yodimga tushdi: “Do‘stlik insonga xos bo‘lgan shunday bir xislatdirki, bunda boshqa birovga yaxshilik istaladi, bunda inson yaxshilikni avvalo do‘stlari uchun istaydi. Do‘st bu yaxshi ko‘ruvchidir. Do‘st o‘z do‘stining xursandligida ham, baxtsizlik kezlarida ham qayg‘u va shodligiga sherik bo‘ladi”. Darhaqiqat, Jo‘liboyda ulug‘ alloma aytgan hikmatli so‘zdagi barcha xislatlarning mujassami mavjud. Jo‘liboy hozirda qutlug‘ oltmish yoshni qarshilab turibdi. Biroq unga do‘stlari oltmish yoshni bermaydi. Bizning nazarimizda Jo‘liboy hozirda ham biz yoshlikda ko‘rgan yoshlarga xos bo‘lgan quvnoq, hazilkash, hozirjavob, mehmondo‘st, dilkash inson va tilshunoslik ilmining jonkuyar fidoyisi sifatida gavdalanadi. Inson dunyoda ana shunday amallari bilan ardoqlanadi.

TIL – ELNING BORIDUR...

Badia MUHİDDİNOVA
SamDU dotsenti

Alisher Navoiy ta’biri bilan aytilgan ushbu ta’rifni xalqimizning dasturilamali, deya avlat tilimiz oldidagi burch va e’tiborning ahamiyatiga jonkuyarlik bilan yondashgan olimlardan biri tilshunos olim professor J.Eltazarovdir. Ona tilimiz tatbig‘i-yu targ‘ibi tarixiga ham mana 32 yil to‘lmoqda. Butun dunyoga O‘zbekiston o‘ziga xos tarixi, ilm-fani, madaniyati, san’ati, tili va adabiyoti tanilayotgan

bugungi kunda ham ona tilimizga bo‘layotgan tahdidlarga qarshi nafaqat mutaxassislar, balki yurtning farzandi bo‘lgan har bir o‘zbek o‘z so‘zini aytdi. Muhimi, professor J.Eltazarov dunyo ilm-fani va taraqqiyoti bilan hamnafas olim sifatida aslida ona tilimiz hech qanday millatlararo yondosh tillarga ehtiyojsiz Vatanimizning umumjahoniy salohiyatini oshirishga qodir buyuk millatning buyuk tili ekanligini ko‘pgina ilmiy, publitsistik maqolalarida isbotlab berdi.

Professor J.Eltazarov ona tiliga jonkuyarlikni aslida talabalik davridan boshlaganligini uning “Ona tili uchun kurash” sarlavhasi bilan e’lon qilingan xotiralaridan ko‘rish mumkin: “1988-yil dekabrda “Ogonyok” jurnalida e’lon qilingan “Xlopkorab” (“Paxta quli”) maqolasi bo‘yicha SamDUning 1-yotoqxonasida bir bahs uyushtirgan edik. Rus jurnalist o‘zbek dehqonlarining og‘ir mehnati, turmush sharoitlari, paxta ekiladigan hududlarda mudhish ekologik vaziyatni hisobga olgan holda rus tilida “paxtakor” ma’nosini beradigan “xlopkorob” so‘zidan so‘z o‘yini qilib “xlopkorab” (“paxta quli”) so‘zini yasab, uni sarlavhaga tashigan edi. O‘sha vaqtda kompartiyaning matbuot organlari bu maqolaga qarshi hujum qilib, uni tuhmat deb atagan, o‘zbek paxtakorlarining juda yaxshi yashayotganini da’vo qilib kampaniya boshlagan edi. Partiya matbuotining ana shu yolg‘onchiligi va riyokorligiga isyon sifatida shu bahsni tashkil etgan edik. Bundan xabar topgan o‘sha paytdagi partkom sekretari universitetni oyoqqa turg‘izgan, rektorimizni ham rosa qo‘rqitgan, shekilli, falsafa, partiya tarixi kafedrasida ishlaydigan va butun ongli umri kompartiyaning ideologiyasini tashviq qilish bilan o‘tgan qari professorlar yotoqxonaning majlislar zaliga soat 4.00 da kelivolishgan ekan.

...Soat 5.00dan sal o‘tib bahs boshlandi. Men moderator (boshlovchi) edim. Qisqacha kirish so‘zi aytib va muammo bo‘yicha tushuntirish berib, bahsga barchani taklif qildim. M.Gorbachovning demokratiya davri edi, haqiqatni gapirishdan qo‘rqish shart emasdi (o‘zbek jamiyatida bu davr qisqa surdi, sanoqli yillardan keyin yana genlarimizga qadar singib ketgan qo‘rquv jamiyatni chulg‘ab oldi va bu jarayon qariyb chorak asr davom etdi), so‘zga chiqqanlar jurnaldagi maqolada aytilgan gaplardan beshbattar o‘tkirlarini aytdilar. Universitetning ijtimoiy kafedralaridan kelgan ideologlar esankirab o‘tirar, bu yerda aytilgan gaplarni eshitishga ham qo‘rqayotgani bilinib turardi. Oxirida ular bu yerda aytilgan

gaplarning “asosan to‘g‘riligi”ni, shu demokratiya va ochiqlik siyosatini ham "partiyaning o‘zi boshlagani"ni aytib, jo‘nab qolishdi.

Birinchi marta eski ideologiya bilan qarama-qarshi kelib, uni mag‘lub etganimizni bilib turardik. Ko‘p o‘tmay O‘zkompartiyaning o‘sha vaqtdagi baroqqosh sarkotibining bir nutqida “Samarqandda talabalarning millatchilik ruhidagi chiqishi” bo‘lgani gapirib o‘tildi. Domlam chaqirib, o‘sha nutq bosilgan gazetani menga ko‘rsatib, “Jiddiy suhbatlarga tayyor bo‘lib turing”, dedi. Bezovtaligi bilinib turardi, lekin “Bu yo‘lingdan qayt”, demadi. Chunkı, domla rahmatli mening ona tilimiz taqdiri uchun kirgan kurash yo‘limga to‘g‘anoq bo‘lishni istamasdi va o‘zi ham aslida ko‘nglida bizning tarafimizda edi”.

Demak, o‘zbek millatining bori uchun kurash butun O‘zbek o‘lkalari bo‘ylab mana shunday yana eski o‘zbek adabiy tilining asoschilaridan biri Alisher Navoiy ta’biri bilan aytganda, “Tilga e’tibor – elga e’tibor” manzaralarida avjlanib bordi. Nihoyat, 1989-yilda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi qonuni, uning 1995-yilda yangi tahrirda qabul qilingan varianti va “O‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan kun – **21-oktabr** sanasining **“O‘zbek tili bayrami kuni”,** deb e’lon qilnishi Ona tilimizni mustaqil mamlakatimizning rasmiy davlat tili sifatidagi maqomini mustahkamladi.

Butun umrini ona tili nufuzi va ilm-fanga baxshida qilgan olim, filologiya fanlari doktori, professor, taniqli jamoat arbobi, fidoyi ustoz Jo‘liboy Eltazarov bugun qutlug‘ yoshni qarshilamoqda. O‘z hayot yo‘lini tilday sirli olamning ming bitta sinoatlarini kashf etishga bag‘ishlagan tilshunos Jo‘liboy Eltazarov ham nafaqat qimmatli ilmiy tadqiqotlari bilan, balki yoshlar kamolotiga qo‘shayotgan hissasi, O‘zbekistonning jahon hamjamiyatidagi mavqeyini yanada oshirishga qaratilgan sa’y-harakatlari bilan e’tirofga munosib.

J.Eltazarov tilshunos olim sifatida nufuzli ilmiy jurnallarda chop qilingan 150 dan ortiq maqolalar, 7 ta monografiya, 3 ta darslik va 2 ta elektron darsliklarning muallifidir. Qolaversa, Jo‘liboy Eltazarovning g‘amxo‘r va talabchan ustoz sifatida respublikamiz oliy o‘quv yurtlarini ilmiy-pedagogik kadrlar bilan ta’minlashda ham xizmati katta. Olimning bevosita rahbarligida 5 nafar fan nomzodi tayyorlangan va 2 nafar fan doktori ilmiy darajasini himoya qilish arafasida. Shunigdek, ustozning uzoq vaqt davomida filologiyaga

ixtisoslashtirilgan ilmiy kengashlar a’zosi sifatidagi faoliyati uning respublika filologiya fani rivojidagi hissasini ham ko‘rsatadi. Prof. J.Eltazarov tomonidan tayyorlangan chet elliklar uchun o‘zbek tili darsliklari Yaponiyada va Turkiyada qayta-qayta nashr etilgan.

Har bir olimning ilm-u ma’rifati jamiyatda ma’lum bir sohaning rivojlanishiga xizmat qiladi. Olimning ilmiy-amaliy faoliyatining bugungi kundagi ahamiyati aynan millatning o‘z tili bilan jahonda tutgan o‘rnini keng targ‘ib etishdan iboratdir. Demak, har bir millat jonkuyari mana shunday olimlar bosgan qadamlar sabog‘ida toblanishi shaksizdir.

BAYNALMINAL TAMADDUN NUKTADONI

Nazmiya MUHİDDİNOVA
SamDU mumtoz adabiyoti tarixi kafedrasi dotsenti

O‘zbek tilshunosligining eng qadimgi sarchashmalaridan to bugungi taraqqiyot bosqichlarigacha umumjahoniy ahamiyatda keng tadqiq va tatbiq etib kelayotgan olim professor Eltazarov Jo‘liboy Donabayevichdir. U kishining tadqiqot bibliografiyasini varaqlar ekanmiz, Zamaxshariy, Navoiy kabi ulug‘ daholarning lisoniy qarashlariga asoslangan tilshunoslikning o‘ziga xos o‘zbekona uslubini ko‘rish mumkin. Bu izlanishlarning barchasi o‘zbek tili, o‘zbek millati va jamiyatining dunyo miqyosidagi munosib o‘rnini asoslashga qaratilgan.

Bugungi kunda O‘zbekistonda yangi Uyg‘onish davri, ya’ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratish bilan bog‘liq islohotlar olib borilayotgan bir paytda, Samarqand davlat universitetining Ulug‘bek madrasai Oliyasi vorisi ekanligi ko‘p yillik fundamental tadqiqotlar evaziga o‘z isbotini topdi. Bu ham millatimizning dunyo tamadduni beshigida moziydan hozirgacha bo‘lgan o‘rnini gavdalantirdi. Aynan shu moziyga sayohat qilish imkonini ko‘pgina kitoblar, manbalar, OAVdagi ma’lumotlar qatorida olim J.Eltazarovning “Buyuklar kahkashonida” sarlavhasi bilan e’lon qilingan xotira bitiklari beradi. Olim xotirotlarida ikki buyuk ustozlaridan biri adabiyotshunos olim akademik B.Valixo‘jayev ekanini juda go‘zal tavsiflarda keltiradi. O‘z

davrining ulug‘ allomasi akademik Botirxon Valixo‘jayevning har soniyasi hilm va kamolotga yo‘g‘rilgan darslari va u kishi bilan qurilgan suhbatlarga oid xotiralar keltiriladi. Mustaqillik shabadalari esib, o‘zbek ilm-fani dunyo yuzini ko‘rayotgan bir paytda professor J.Eltazarov ulug‘ ustozlar suhbatlaridan bahramand olim sifatida ko‘pgina xorijiy mamlakatlarga qilgan ilmiy safarlari chog‘ida o‘zbek olimlarining nashrlarini hamda xorijlik olimlarning nashrlarini keng targ‘ib etishga harakat qiladilar.

Ustozimiz akademik B.Valixo‘jayev nafaqat ulug‘lik, komillik bilan, balki dunyo miqyosidagi mutafakkirlik bilan shogirdlarning e’tiborini tortar edilar. Ularning yosh olim sifatida Yevropa ilmiy anjumanlarida qatnashganliklari, jahon adabiyotshunos olimlari bilan muntazam ilmiy robitada ekanliklari dunyoqarashi keng olim professor J.Eltazarovning ixlosini oshirgan bo‘lsa ajabmas. Bu o‘rinda “Buyuklar kahkashonida”gi bitiklardan ustoz akademik Valixo‘jayevning “Ulug‘bek davri madrasalari” risolasini, keyin “Samarqanddagi madrasai oliyalar – oliy ta’lim muassasalari tarixidan” kitobining yaratilish tarixi bilan bog‘liq satrlarni keltiramiz: “1998-yili Turkiya Istanbulda IRCICA – Islom madaniyati va san’ati tadqiqotlari Xalqaro Markazi bir xalqaro konferensiya tashkil etgan edi. Bu konferensiyaga borayotganimni aytganimda domla menga 2-3 ta kitoblarini berib yubordi. Markaz boshlig‘i, mashhur Islom fani tarixi tadqiqotchisi, prof. Akmaliddin Ihsono‘g‘liga domlaning salomlari va kitoblarini yetkazdim. Bungacha domla 1994-yilda bir o‘zbek olimlari delegatsiyasi bilan bu markazni ziyorat qilgan va Akmaliddinbey bilan tanishgan ekan. Akmaliddinbey juda xursand bo‘ldi. “Siz Hocanın öğrencisi misiniz?” dedi. “Evet, sayılır” dedim. “O zaman beni iyice dinleyin, sanırım Hocanız çok bilge insan. Merkezin ve benim özel ricam - Velihocayev hoca lütfen Uluğbey medresesinin ve Uluğbey devri medreselerinin tarihini yazsın. Biz IRCICA olarak onu Türkçe ve İngilizceye çevirip yayınlayacağız”, dedi. Markazda nashr qilingan bir necha kitoblarni domlaga hadya sifatida berib yubordi.

Domlaga Akmaliddinbeyning sovg‘a va tilaklarini, alohida iltimosini ham yetkazdim. Prof. B.Valixo‘jayev gaplarimni diqqat bilan tingladi, “Yozamiz, mullo”, – dedi jilmayib. ....Qolaversa, dunyoda tengi yo‘q yurtimizni, madrasalarimizni jahon ilm ahliga tanishtirishga bir imkoniyat bu”.

Demak, shu tariqa, Samarqanddagi madrasai oliyalar – oliy ta’lim muassasalari tarixi o‘rganilishi mayog‘i mana bugunga qadar oldimizda turgan dolzarb masalalardan biri sifatida ustozlarimizdan dasturilamaldir.

Qolaversa, J.Eltazarov 1999-2000- yillarda Busan Chet tillar universiteti, 2003-2005- yillarda Berlin Gumboldt, Berlin Frey, 2007-2010- yillarda Osaka, 2010-2014- yillarda Mug‘la universitetlarida professor lavozimida ishlagan. U chet elliklarga o‘zbek tilini o‘rgatish va tilimiz hamda madaniyatimizni dunyoga tanitishda katta ishlarni amalga oshirgan. Jumladan, J.Eltazarov Yaponiya universitetlari (“Uzubekugo bumpou kaiwa niyuumon”) hamda Turkiya Respublikasi universitetlari (“Özbekçe öğreniyoruz”) uchun o‘zbek tili darsliklarini tayyorlab nashr ettirgan. Mana hozirga qadar ham Samarqand madrasai oliya vorisi bo‘lgan (SamDU) ulug‘ dargohda umrining deyarli chorak asrdan ortig‘ini bag‘ishlagan olim Buyuk Ipak Yo‘li tamadduni tarixini ilmiy-amaliy davomiyligini asrashda jonbozlik ko‘rsatmoqda.

Olimni turkiy xalqlar ilmiy-madaniy taraqqiyoti bilan ko‘p narsa bog‘lab turadi. Turk tili jamiyati keyinchalik tashkil etilgan Turk tarix jamiyati va Turk madaniyatini o‘rganish institutlari bilan birga Otaturk nomidagi madaniyat, til va tarix oliy Jamiyatinining tarkibiga kiritilgan bo‘lib, bu ilmiy tashkilot turk inqilobining yo‘lboshchisidan meros qolgan sarmoya (3 milliard dollar deb taxmin qilinadi) asosida o‘z faoliyatini moliyalashtirib, turk tili, turkiy tillar, turkiy xalqlar tarixi, adabiyoti, madaniyatiga doir ilmiy ishlar, loyihalar va nashrlarni amalga oshirib boradi. Turkiya Respublikasida Turk Dil Kurumu akademiya darajasidagi davlat ilmiy tashkilotidir. Shu bilan birga, Turk tili jamiyati dunyoda turkiy xalqlar, tillar, madaniyatlar xususida muvaffaqiyatli tadqiqotlar olib borayotgan olimlarni faxriy, haqiqiy va muxbir a’zolar sifatida o‘z safiga chorlaydi. Ta’kidlash o‘rinliki, 2020- yilgi Turk tili jamiyati tarkibiga saylovlarda ushbu obro‘li ilmiy tashkilotga “Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universitetining Birinchi prorektori, filologiya fanlari doktori, professor Jo‘liboy Eltazarov muxbir a’zo sifatida saylandi. Bu xususda Turk tili jamiyati raisi prof. Gurer Gulsevin tomonidan yozilgan maktubda olim chet mamlakatlarda turkiy tillar xususida samarali tadqiqotlar olib borganligi uchun ushbu sharafga noil ko‘rilganligi ma’lum qilinadi.

Haqiqatan ham, professor J.Eltazarov keyingi o‘n yilliklarda Koreya, Amerika, Germaniya, Yaponiya va Turkiya Respublikasi universitetlari va ilmiy-tadqiqot markazlarida o‘zbek, turk, uyg‘ur, qozoq tillarini o‘qitish, bu tillar bo‘yicha darslik va qo‘llanmalar, lug‘atlar va so‘zlashgichlar yaratishda hamda turkiy tillar va madaniyatlarni dunyoga ommalashtirishda katta xizmatlarni amalga oshirdi. Jumladan, olim birinchi marta “Yapon universitetlari uchun o‘zbek tili darsligi” (2009, 2010), “O‘zbekcha-yaponcha so‘zlashgich” (2013), “Yapon universitetlari uchun “O‘zbekcha o‘qish kitobi” (2013), turk universitetlari uchun “O‘zbekchani o‘rganamiz” (2010) darsligini yozib nashr ettirgan edi. O‘zbekistonda olimning o‘zbek tili tarixi, o‘zbek tili grammatik qurilishi masalalari, o‘zbek yozuvi va imlosi tarixi masalalariga bag‘ishlangan 10 dan ortiq monografiyalari va “Qadimgi turkiy til” darsligi chop etilgan.

Professor J.Eltazarov “Turk tili jamiyatiga” muxbir etib saylanganim men uchun juda faxrlidir hamda 2020- yilda erishgan ushbu muvaffaqiyatimni bizni talabalikdan shu darajalarga yetkazgan universitetim – SamDUning 600 yilligiga bag‘ishlayman. Turk tili jamiyati bilan hamkorligimiz davom etadi va o‘zbek shevalari leksikasiga doir tadqiqotlarimiz yakunini Turk tili jamiyati bilan birga amalga oshiramiz va uni qardosh o‘lka poytaxtida turk tilida e’lon qilamiz”, deydi.

Xullas, xalqaro birdamlik, madaniyat va qadriyatlararo bag‘rikenglikni, bilim va tafakkurga asoslangan taraqqiyot unsurlarini o‘zida shakllantirgan ilm-fan zahmatkashlarini hech mubolag‘asiz baynalmilal tamaddun nuktadoni, deb ta’riflash o‘rinlidir. Jamiyatning har bir jabhasi ana shunday zamon bilan hamnafaslik sharofati bilan jahon sivilizatsiyasining bir bo‘lagiga aylanadi.

MURABBIYLIK – MARTABA, OLIMLIK – MAQOM!

Alisher BOZOROV,
filologiya fanlari
nomzodi

Har gal o‘qituvchilik kasbi va uning mashaqqati, mas’uliyati haqida gap borganda, yangi gap aytish og‘irdek tuyulaveradi. Bu

bejizga emas, albatta! Chunki akademik va uchuvchini, o‘ta iqdidorli olim-u shirinkalom shoirni va hatto Navoiydek ustodi komilni ham o‘qituvchi tarbiya qilgan, qalb qo‘rini berib, unga saboq bergan...

Shuning uchun muallim yoki tarbiyachi to‘g‘risida gap ochilsa, bir necha lahza ichida har qanday insonning maktab o‘qituvchisi va hatto bog‘cha tarbiyachisi ko‘z o‘ngida bir zumda gavdalanadi. Buni qarangki, eng yaxshi va bilimli, mehribon va g‘amxo‘r murabbiy siymosi iliq nur bilan xotiramizda jonlanadi. Buning sirini tushintirish biroz murakkab va o‘ta jiddiy masala.

Endi talabalik davridagi domlalar borasida so‘z borganda, yana bir boshqacha hayajon bizni qurshab oladi. Bunga zarracha shubha qilmasak ham bo‘ladi. Sababi, biz bu davrda hayot zarbalariga anchayin duch kelib, ustoz qadrini aql tarozisiga qo‘yib, fikr bildirib, o‘lchash darajasiga yetgan bo‘lamiz. Xuddi shuning uchun har bir domlaning “sinchkov tadqiqotchisi”ga aylangan bo‘lamiz! Bu sir emas... Ba’zida, yaxshi ko‘rgan domlaning nutqi-yu qiliqlarini o‘xshatishga harakat qiladigan “taqlidchi”ga ham aylanamiz.

Ana shularning bari “oltin davr”ning chinakam bebaho, qaytarib bo‘lmaydigan pallalari-yu qayta-qayta eslanishga arziydigan paytlaridir. Xuddi shunday ardoqqa va iliq gaplarga arziydigan, bilimli va zakiy ustoz, sho‘xshan va quvnoq professor do‘stimiz Jo‘liboy Eltazarovdir.

Do‘stimni fikr qamrovi keng, dunyoqarashi teran olim, desam zarracha mubolag‘asi yo‘q. Bunga bir necha bor guvoh bo‘lganman. Har bir dalolatning kichkina tarixchasi bor. Jo‘liboy matematikani ham yaxshi tushunadi, fizikadan tiniq xabari bor, mumtoz qo‘shiqchilikning nozik jihatlarini bemalol bir mutaxassis sifatida fikr bildirish salohiyatiga ega. Hatto, unda yaxshigina ijro mahorati ham bor. Masalan, matematika borasidagi iddaoga shunday dalil keltrish bilan fikrimni isbotlashga harakat qilib ko‘raman. 1982-1984- yillarda universitetlar va institutlar o‘rtasida iqtidorli talabalarning fan olimpiadalari bo‘lardi. Samarqanddan men va Jo‘liboy Toshkentga boradigan tanlangan talabalar orasida bo‘lardik. Shunday olimpiadalardan biriga kelganimizda, do‘stim meni hamqishloqlari yashaydigan hovliga mehmonga taklif qildi. U yerda Irrigatsiya institutida o‘qiydigan, taxminan, 8-10 talaba istiqomat qilardi. O‘shanda talabalar o‘rtasida algebra fanidan qandaydir mavzu yuzasidan bahs ketganida, Baxtiyor muallim (qishloqdosh jo‘ralar

Jo‘liboyni shu nom bilan atashni ma’qul ko‘rishardi. Taxminimcha, bunday nomlash do‘stimizga ham yoqardi, shekilli...) masalani ilmiy yechim bilan isbotlab berganligini kechagidek eslayman. Mening bu gaplarimni Shavkat domla ham tasdiqlasa kerak. U kishi hozirgi kunda irrigatsiya sohasida yo professor yoxud dotsent bo‘lsalar kerak, deb taxmin qilaman.

Yoki tarix bo‘yicha bir misol keltirsam...

Men filolog-professor do‘stimni yaxshigina tarixchi desam, hecham oshirib yubormagan bo‘laman. Bir misol bilan fikrimga quvvat bermoqchiman. Biz 1982-1984- yillarda Salomova degan (ismlari yodimdan ko‘tarildi) filologiya fanlari nomzodi, dotsent domladan “Rus adabiyoti tarixi” fanidan leksiya tinglaganmiz. O‘qituvchimiz juda e’tiborli va o‘ziga qaragan, shuning bilan birga, qattiqqo‘l, talabchan edi. Shuning uchun deyarli barcha darsga to‘liq qatnashishga harakat qilardi.

Leksiyani tinglash borasida tarixiy dalillar, sana va o‘tmish voqeligi bilan bog‘lash masalasida jumboqli alomatlar tug‘ilib qolardi. O‘z o‘rnida murabbiyimiz auditoriyaga savol alomati bilan murojaat qilardi. Ellikta talabadan na sado va yoki sas chiqardi. Bir necha lahzalik sukunatni faqat Eltazarov buzishga va dadiliy-tarixiy voqelikka aniq va lo‘nda javob berib, qirq to‘qqiz tinglovchini noqulay vaziyatdan olib chiqqanini yaxshi eslayman. Borib-borib Salomova domlamiz, shunaqa savol alomati paydo bo‘ladigan holatlarda hech kimga savol bermasdan faqat Jo‘liboy jo‘ramizga murojaat qilib, fikrlarini tasdiqlatib olardilar. Kunlarning birida Eltazarov shu darsga kelmay qolgan va domlaning “Bizning tarixchimiz qani?” deb alohida e’tibor bilan so‘ragani hamon yodimda...

Filolgiya fanlari doktori, professor Jo‘liboy Donaboyevich Eltazarovning ilmiy faoliyati borasida, doktorlik dissertatsiyasining himoyasi bilan bog‘liq jarayonlar to‘g‘risida ham gapirib o‘tish joiz, deb hisoblayman. Himoya qilish pallalarida, deyarli har kun uchrashib, ayrim muammolarni birga maslahatlashar edik. Ilmiy tadqiqot mavzusi, adashmasam, o‘zbek tilida qisqarish va osonlikka intilish masalasi edi. Ishning puxtaligi va qamrovi borasida o‘zbek tilshunosliging darg‘alari akademiklar: Azim Hojiyev, G‘ani Abdurahmonovlar, filologiya fanlari doktorlari Bahrom Bafoyev, Abulhamid Nurmonov, Hamid Negmatovlar juda yuksak va ko‘tarinki

baho berishgan edi. Ayniqsa, himoyadan so‘nggi samimiy gaplar, tilaklar qalblarda ancha hayajonli kechganligi esimda. Bu ifodalarimni filologiya fanlari nomzodi va 5 daqiqa kam doktori, hozirgi o‘zbek she’riyatida polifoniya hodisasining zukko bilimdoni, jurnalistika fani sohasida yetakchi murabbiy, minglab jurnalistlarning ardoqli ustozi Akbar Nurmatov tasdiqlasa kerak.

Darhaqiqat, do‘stimiz himoya qilgan va o‘rgangan muammoga, deyarli har kun va har birimiz duch kelamiz. Ishning eng nozik va dolzarb ahamiyati, har birimizning adabiy normalarga qat’iy amal qilishga bo‘lgan chorlov hamda da’vatdir, desam aslo mubolag‘a emas. Ish o‘zbek adabiy tili normalarining saqlanishiga jiddiy ta’sir va foyda keltiradi, deb hisoblasa bo‘ladi. Bu yo‘llanma hamda tavsiyalar ishning ham nazariy, ham amaliy qiymatini belgilab bersa, ne ajab…

Vamberi va uning qo‘ng‘irotlik yo‘ldoshi – Isoq domla haqida kuyinib bitilgan fundamental ishda ham juda ko‘p tarixchilarimizga qorong‘i bo‘lgan, ularning nazaridan biroz chetda qolgan mavzuning yoritilishiga bag‘ishlangan. Sinchkovlik bilan yondashilgan bu bo‘shliqqa domla xolisona baho beradi va yosh tarixchi olimlarni ishni to‘laqonli yoritish va jiddiy o‘rganishga chaqiradi. Bu ilmiy izlanish bilan Jo‘liboy o‘zini, men yuqorida ta’kid etganimdek, keng qamrovli olim, millatning nodir iste’dodlarini kashf qilishga bel bog‘lagan haqiqiy ma’rifatshunos, ma’naviyatchi, bir so‘z bilan aytganda, milliyatchi (aslo millatchi emas)sifatida ko‘z o‘ngimizda gavdalanadi. Yana bir og‘riqli gap shuki, bu urinish bilan u nafaqat tilshunos va yoki oddiy bir tarixchi sifatida kuyinadi, balki milliyatchiman, degan har bir yoniqdardli o‘zbek kishisining vazifasi ekanligini bizga eslatgandek bo‘ladi. Bu fazilatmi yoki xislatmi? Hech ikkilanmay aytish mumkinki, millat dardini o‘zinikidek his qilib, bir vatandosh nomini tarix qatlaridan olib chiqib, xalqqa eslatish salohiyatdir. Bu iqtidor ko‘pchilikka nasib etmaydigan ne’mat desam to‘g‘ri bo‘lar, balki...

Bu ishning yuzaga kelishida domla, hech shubha yo‘qki, arxiv materiallariga murojaat etgan, o‘sha davr muhiti bilan nafas olgan va sinchiklab o‘rgangan. O‘z-o‘zidan ayon bo‘ladiki, buning uchun Jo‘liboy vaqt va sog‘liqni, moddiyot va manfaatni bir chekkaga surib, garovga qo‘yishiga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa ajabmas. Sabab: bu ishning ortida muallif uchun hech qanday manfaat va mablag‘ ko‘rinmaydi. Faqat ezgu maqsad – u ham bo‘lsa, bir millatdoshning ruhi poklariga

ehtirom va u kishining muborak nomlarini avlodlarga ko‘rsatishdir. Bu bilan esa yosh avlod xotirasida buyuk ajdodlarga munosib bo‘lishdek tuyg‘uni jonlantirishga chorlov ham mavjud. Do‘stimning bunday milliy fazilati va ma’rifatparvarlik xislati bilan faxrlansak arziydi.

Xulosa qilib atadigan bo‘lsam, Eltazarov Jo‘liboy Danaboyevich ilmiy salohiyati barq uradigan pallasida. Hali millat va uning ma’naviyati va yosh avlodni tarbiyalash uchun yuksak mas’uliyati jo‘sh urayotgan davrda turibdi. Biz do‘stlar undan teran va fundamental asarlar kutib qolamiz. Qalamingiz ravon, fikringiz tiniq va ruhiyatingiz tolmas bo‘lsin, do‘stim! Ilmiy va murabbiylik faoliyatingizda muvaffaqiyat hamda zafarlar tilashdan mamnunman! Ilmiy jamoatchilik, oilangiz davrasi va shogirdlar qurshovi doimo qo‘llab-quvvatlasin, Sizni! Bunga hech shubha yo‘q, albatta! Ustozlik martabasi va olimlik maqomi, Sizga doimo muborak bo‘lsin!

ZAMAXSHARIYNING MUNOSIB IZDOSHI

Dinara ISLAMOVA,
SamDU o‘qituvchisi

Buyuk bobakalonimiz o‘zidan qoldirgan ilmiy meros tufayli arab ziyolilari va turkologlar o‘rtasida katta hurmat-eэtiborga ega. Qardosh tillarniб xususan, turk tilini puxta o‘rganib, o‘zbek tili bilan hamkorligi va aloqalarini tadqiq qilib kelayotgan Jo‘liboy Eltazarov ham bugun xorijiy davlatlar ilm ahli o‘rtasida o‘ziga xos obro‘ qozongan.

Bugun ustoz muborak 60 yoshni qarshi olmoqda. Odatda nafaqa yoshida deb qaraladigan bunday sanada domla hali qilinadigan ilmiy ishlari, tadqiqotlari ko‘p ekanligini amalda isbotlab kelayapti. Shu bilan birga, zamonaviy ilmga ega tashkilotchi kadr va mohir rahbar sifatida butun mamlakat ilm ahli o‘rtasida hurmat topyapti.

Aslida ustoz Jo‘liboy Eltazarov haqida so‘z aytish ham oson, ham bir qadar qiyin. Negaki, Jizzax viloyatining uzoq qishloqlaridan birida tug‘ilib, dunyo darajasidagi olim bo‘lgan bu inson haqida kitob qilsa arzigulik ma’lumotlar bor. O‘z navbatida u bosib o‘tgan mashaqqatli yo‘lni his qila olish va uni o‘quvchiga yetkaza olish

muallifga mas’uliyat yuklashi shubhasiz.

Bugun ko‘pchilikka ma’lum, mustaqillikning dastlabki 10 balki 15 yilida ilmiy izlanishlar qariyb to‘xtab qoldi. Aytish mumkinki, shu davrda ham J.Eltazarov tanlagan yo‘liga, ilmiy izlanishga sodiq qoldi. Natijada u bugungi kungacha nufuzli ilmiy jurnallarda 150 dan ortiq maqolalar chop ettirdi, 7 ta monografiya, 3 ta darslik va 2 ta elektron darslik yaratdi.

“Yevropaliklar lungi taqib yurgan payti, ota-bobolarimiz ilm-ma’rifat bilan shug‘ullangan. Ularga munosib avlod bo‘lish majburiyatingiz ekanligini unutmang!” “Oliy ma’lumotli bo‘lish uchun sizga imkon berildi. Bu kelgusida yaxshi yashashingizga berilganligi uchun ham o‘qishingiz kerak”. Ushbu gaplarni ustoz dars bergan har bir talaba eshitgan. Ya’ni, Jo‘liboy Eltazarovning har bir talabani ruhlantirish, uni ilm olishga chorlash uchun o‘ziga xos yondashuvi bor. Shuning uchun shogirdlari orasidan 5 nafari filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) darajasiga erishgan. Bugungi kunda ham yana 5 nafar shogirdi shu darajaga erishish uchun ilmiy izlanishlar olib bormoqda.

Domlaning rahbarligida 1 nafar Prezident stipendiyasi sovrindori, 4 nafar filologiya fani bo‘yicha respublika olimpiadasi g‘oliblari tayyorlangan.

Chet el universitetlarida o‘zbek tili va adabiyotini o‘qitish bo‘yicha fan dasturi va 4 ta darslik, o‘quv-uslubiy qo‘llanmani ishlab chiqib, nashr qildirgan. Shu misolning o‘ziyoq domlaning ilmiy salohiyati, qolaversa, tilimiz rivoji yo‘lidagi fidokorona mehnatini ko‘rsatib turibdi. Negaki, bu qo‘llanmalar nafaqat yurtimizda, balki xorijda ham ona tilimiz ta’limiga katta hissa qo‘shmoqda.

Uning “So‘z turkumlari haqidagi lingvistik nazariyalar”, “So‘z turkumlari paradigmasidagi o‘zaro aloqa va ko‘chish hollari”, “Jahon va o‘zbek tilshunosligida so‘z turkumlarini o‘rganish tarixidan” kabi monografik tadqiqotlari ilmiy jamoatchilik tomonidan yuqori baholangan.

J.Eltazarov Jahon O‘rta Sharq tadqiqotlari Kongressi (WOCMES), AQSHdagi Markaziy Yevroosiyo tadqiqotlari jamiyati, Yaponiyadagi Tiyonshan tadqiqotlari jamiyati hamda Turk tili jamiyati (TDK) a’zosi hisoblanadi. Turkiya Respublikasida chiqadigan Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi (ATDD) xalqaro

ilmiy jurnallarining tahrir hay’at a’zosi.

Domlaning tashabbusi va rahbarligida Turkiya Respublikasi Hamkorlik va muvofiqlashtirish Agentligining ilmiy grantlari qo‘lga kiritilgan. Grantlar doirasida muhim ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilishi bilan bir qatorda SamDU filologiya va fizika fakultetlarida zamonaviy multimedia vositalari bilan jihozlangan maxsus darsxonalar barpo etilgan.

Ustozning sa’y-harakatlari natijasida filologiya fakulteti professor-o‘qituvchilarining xorijiy mamlakatlarning yetakchi universitetlarida malaka oshirilishi yo‘lga qo‘yildi. Rossiya Federatsiyasi, Afg‘oniston, Qozog‘iston, Tojikiston kabi mamlakatlardan bakalavriat, magistratura va doktoranturaga talabalar qabul qilindi. Yaponiya, Rossiya, Turkiya oliy o‘quv yurtlari bilan talabalar va o‘qituvchilar almashish dasturlari yo‘lga qo‘yildi.

J.Eltazarov rahbarligida O‘zbekistonda filologiya, turkologiya, ta’lim tarixi fanlari va ularning amaliyotga tatbiqlari sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqotlarga jahon olimlarining e’tiborini qaratish choralari ko‘rilmoqda. Xususan, filologiya, turkologiya, dialektologiya, ta’lim tarixi fanlarining dolzarb muammolari bo‘yicha Samarqand shahrida 20 dan ortiq xorijiy davlatlar olimlari ishtirokida 4 ta xalqaro ilmiy anjuman tashkil qilindi.

Ustoz chet elliklarga o‘zbek tilini o‘rgatish va tilimiz hamda madaniyatimizni dunyoga tanitishda ham katta ishlarni amalga oshirgan. Jumladan, J.Eltazarov Yaponiya universitetlari uchun “Uzubekugo bumpou kaiwa niyuumon” (“O‘zbek tilining boshlang‘ich kursi. Grammatika va matnlar”) hamda Turkiya Respublikasi universitetlari uchun “Özbekçe öğreniyoruz. Gramer kuralları. Diyaloglar. Alıştırmalar. Metinler. Tablolar. Sözlük” (“O‘zbekcha o‘rganamiz. Grammatika qoidalari. Dialoglar. Mashqlar. Matnlar. Lug‘at”) darsliklarini tayyorlab nashr ettirgan.

Bundan tashqari, olim tomonidan “O‘zbekcha-yaponcha-inglizcha lug‘at”, “O‘zbekcha-yaponcha-inglizcha so‘zlashgich”, “O‘zbekcha o‘qish kitobi” tayyorlanib nashr ettirilgan bo‘lib, bu darslik va o‘quv qo‘llanmalari Osaka universiteti, Tokio Chet tillari universiteti, Kioto Universiteti, Kobe universiteti kabi mashhur universitetlarning o‘quv axborot-resurs fondidan doimiy joy olgan.

J.Eltazarov turk tilida “Turkiston olimlari” kitobini tayyorlab, nashr ettirgan. Buyuk ajdodlarimiz haqida atroflicha ma’lumot

berilgan bu kitob xorijdagi o‘zbek jamiyatlari talabiga ko‘ra bir necha marta nashr etilgan.

Domla 1999-2000-yillarda Busan Chet tillar universitetida (Janubiy Koreya), 2003-2005-yillarda Berlin Gumboldt va Berlin Frey universitetlarida (Germaniya), 2007-2010-yillarda Osaka universitetida (Yaponiya), 2010-2014 yillarda Mug‘la Sitki Kochman universitetida (Turkiya Respublikasi) professor lavozimida ishlagan.

Ayni paytda «Ipak yo‘li» turizm va madaniy meros xalqaro universiteti birinchi prorektori lavozimida ish olib borayotgan Jo‘liboy Eltazarov Turkiya Respublikasining ustun xizmat nishonlari (2017, 2018) va Mo‘g‘ulistonning Chingizxon medali (2009) bilan taqdirlangan.

Poliglot olim Jo‘liboy Eltazarov rus, ingliz, turk, fors, uyg‘ur, koreys, yapon, qozoq, tojik, kurd tillarida erkin so‘zlashadi. Shu bois, xorijiy mamlakatlar olimlari bilan hamkorlikda bir nechta xalqaro ilmiy loyihalarni bajarishda ishtirok etmoqda.

Uning olim, ustoz va faol jamoatchi sifatidagi serqirra hayot yo‘li va ibratli oilasi yosh avlodga namunadir.

JAPONYA'DAN GELEN BİLİMSEL MAKALE

CLAUSAL STRUCTURE OF VERB-VERB COMPLEX IN UYGHUR AND TURKISH*

Prof. Dr. Yuu KURİBAYASHİ
Okayama University / JAPAN

1. Differences of clausal structure in Uyghur and Turkish

Based on the morpho-syntactic analysis of V-V complexes (Kageyama 2016), it can be assumed that V-V complexes in Uyghur and Turkish e.g. *gidi ver-* 'go quickly' are either bi-clausal or mono-clausal, depending on negative morpheme attaches to V1 or V2. Namely, negative morpheme *-me-* on V1 represents bi-clausal e.g. [[*...git-me-yi*] *ver-di?*], negative morpheme on V2 represents mono-clausal in Turkish e.g. [*...gid-i ver-me-di?*]. This claim contradicts with the mono-clausal analysis based on occurrence of single passive or single negative morphology on V1 or V2, irrespective of its placement (Sugar 2017, 2018). The converb-type V-V complexes interacted with negation or passivization have not been fully discussed in Turkish. One reason for this insufficiency stems from the types of converbial V-V complex in Turkish is very limited: *-Ip dur-* and *-Ip kal-*. In this paper, we examine the clausal structure of V1-V2(Aux) complex in Uyghur and Turkish by using a few diagnostic tests (See, Kuribayashi (2021) for related discussion).

2. Monoclausality and passivization

Suger (2017:5), adapting from Cinque (1999), assumes a clause to have one passive marker available, since the passive marker is the realization of a voice head with a single, fixed position in the clausal spine. According to this assumption, only one passive marker is allowed in converb-type V-V complexes in both Uyghur and Turkish, if it were mono-clausal. In Uyghur converb-type V1-V2 complex, for example, passive marker attaches to V2, and not to V1 as in (1). However, in gerundive-type V-V complex, passive marker attaches either V1 or V2 as in (2).

UYGUR: PASS attaches to V2 in converb-type

(1) a. Roman yez-ip qoy-ul-di. (Suger 2018)

novel write-CONV PUT-PASS-PST
'A novel was written up.'
b. *Roman yez-il-ip qoy-di.
novel write-PASS-CONV PUT-PST
'A novel was written up.'

UYGUR: PASS attaches to V2 in gerundive-type

(2) a. Bu maqalä ikki yil yez-il-i-wär-di.
this paper two year write-**PASS**-GER-give-PST
'This article was constantly written for two years.'
b. Bu maqalä ikki yil yez-i-wär-il-di.
this paper two year write-GER-give-**PASS**-PST
'This article has been written continuously for two years.'

In Turkish converb-type V-V complex, passive marker attaches to V1, and not to V2 as in (3). However, in gerundive-type V-V complex, passive marker attaches either V1 or V2 as in (4).

TURKISH: PASS attaches to V1 in converb-type

(3) a. *Bu köy hakkında roman yaz-ıp dur-ul-du.
this villedge about novel write-CONV STOP-PASS-PST
Intended: 'A novel about this village was continued to write.'
b. Bu köy hakkında roman yaz-ıl-ıp dur-du.
this villedge about novel write-PASS-CONV STOP-PST
'A novel about this village was continued to be written.'

TURKISH: PASS attaches to either V1 or V2 in gerundive-type

(4) a. Türkiye'-de çay-ın yanı-na hemen poğaça yap-ı-ver-il-ir.
Turkey-LOC tea-GEN side-DAT quickly bread do-GER-GIVE-PASS-AOR
'In Turkey, generally bread is served with tea.'
b. Yemek ye-n-i-ver-di.
food eat-PASS-GER-GIVE- PST
'Food was eaten for someone'

The different placement of passive marking on V1 or V2 in converb-type V-V complex of Turkish comparing with Uyghur shows that the clausal structure of V-V complex in Turkish is different from those of Uyghur.

3. Monoclausality and negation

As one of diagnostics of monoclausality, Negative Concord Item (NCI) can be also used to test (Kato 1985 and others): NCIs are licensed within a clause. Whether Turkish NCI *hiç birşey* 'nothing' and negation can co-occur or not is useful test to verify monoclausality in Turkish.

TURKISH: Original converbial and conjunctive V1
(5) a. Ali yaz-ıp dur-uyor. converbial
Ali write-CONV STAY-PROG
'Ali keeps on writing.'
b. Ali yaz-ıp, # dur-uyor. conjunctive (# represents a phonological break)
Ali write-CONJ STAY-PROG
'Ali is writing and staying.'

The differences of grammaticality found in (6) and (7) suggest that while conjunctive V1 bears an independent clausal status in (6), converb-type V-V complex in (7) does not.

TURKISH: NCI object in conjunctive V1 (# represents a phonological break)
(6) [Ali hiç birşey yaz-may-ıp], # dur-uyor. (NCI is possible within VP domain)
Ali nothing write-NEG-CONV STAY-PROG
'Ali keeps on writing nothing, and staying.'

TURKISH: NCI object in converb-type V1 and V2
(7) a. *[Ali hiç birşey yaz-may-ıp] dur-uyor. (NCI is impossible)
Ali nothing write-NEG-CONV STAY-PROG
Intended: 'Ali keeps on writing nothing.'
b. *[Ali hiç birşey yaz-ıp] dur-mu-yor. (NCI is impossible)
Ali nothing write-CONV STAY-NEG-PROG
Intended: 'Ali keeps on writing nothing.'

As a result, negation of converb-type V1 or V2 in Turkish does not license NCI object as in (7). Contrarily, negation of converb-type V1 or V2 licenses NCI object in Uyghur as in (8).

UYGUR: NCI object in converb-type V1 and V2

(8) a. U hečneme yaz-ma-y tur-di-ğu. =Sugar (2018) ex. 14

s/he nothing write-NEG-CONV STAND-PST-EMPH

‘(S)he kept not writing anything.’

b. U hečnerse ye-p tur-mi-di-ğu. =Sugar (2018) ex. 16

s/he nothing eat-CONV STAND-NEG-PST-EMPH

‘(S) he didn't keep eating anything.’

Furthermore, (9) also shows that gerundive-type V-V complex in Turkish is either monoclausal (9c) or bi-clausal (9b) with respect to NCI, because negation of converb-type V1 or V2 licenses NCI object.

Turkish: NCI object in gerundive-type V1 and V2

(9) a. Ali yemek yiy-i-ver-di. (original)

Ali food eat-GER-GIVE-PST

‘Ali ate foods quickly / suddenly’

b. [[Ali hiç birşey yi-mey-i]-ver-di.] (NCI is possible: bi-clausal)

Ali nothing eat-NEG-GER-GIVE-PST

‘Ali did not eat anything quickly / suddenly’

c. [Ali hiç birşey yiy-i-ver-me-di.] (NCI is possible: mono-clausal)

Ali nothing eat-GER-GIVE-NEG-PST

‘Ali ate nothing quickly / suddenly’

4. Differences between Uyghur and Turkish

A most remarkable contrast in Uyghur and Turkish is found in gerundive-type V-V complex in Turkish. The scope of negation marked on V2 in Turkish is limited to the aspectual auxiliary verb V2 as in (10b), negating only the aspectuality. However, this is not a case in Uyghur, and the scope of negation marked on the V2 results in negation of the entire proposition as in (12a).

TURKISH: Negative suffix on V1 and V2

(10) Gerundive-type complex

a. [Çarşı-ya kadar niçin git-me-yi ver-di?] (mono-clausal)

market-DAT until why go-NEG-GER GIVE-PST

‘Why has s/he suddenly stopped going as far as the market?’

b. [[Çarşı-ya kadar niçin gid-i] ver-me-di?] (bi-clausal)
market-DAT until why go-GER GIVE-NEG-PST
'Why did s/he not dash as far as the market?'
(Lewis 1991: 192)

TURKISH: Negative suffix on converb-type complex

(11) a. *Ali hiç birşey yaz-may-ıp dur-uyor.
Ali nothing write-**NEG**-CONV STOP-PROG
Intended: 'Ali keeps on writing nothing.'
b. *Ali hiç birşey yaz-ıp dur-mu-yor.
Ali nothing write-CONV STOP-**NEG**-PROG
Intended: 'Ali keeps on writing nothing.'

Generally, negation on V2 (auxiliary) in Uyghur results in clausal negation as in (12a), and negation on V1 (the main verb) results in negation of the VP, with the VP remaining a complement to auxiliary (Ibrahim 1995, Bridges 2008, Dwyer et al. 2013, Suger 2017) as in (12b).

UYGUR:

(12) Negation on V2: clausal negation (mono-clausal)
a. [Män tamaq-ni yä-p tur]-mi-di-m.
I food-ACC eat-CONV STAY-NEG-PST-1.SG
'I did not keep eating the food.'
Negation on V1: VP complement negation (bi-clausal)
b. [[Män tamaq-ni ye-ma-y] tur-du-m.]
I food-ACC eat-NEG-CONV STAY-PST-1.SG
'I kept not eating the food.'
(Bridges 2008:85)

The scope of negation marked on the auxiliary verb (V2) in Uyghur results in negation of the entire proposition (mono-clausal) as in (12a). Contrarily, the scope of negation marked on V2 in gerundive-type V-V complex is limited to the aspectual auxiliary verb in Turkish (bi-clausal) as in (10b). If the gerundive-type V-V complex in Turkish were either mono-clausal or bi-clausal, as predicted from the discussion of NCI (cf. 9), the difference of negative scope of Uyghur and Turkish have to be explained (e.g. 10 vs. 12).

Another difference between Uyghur and Turkish comes from

distribution of focus particle. The interrogative particle *mu* cannot be used to focus the converb-type V-V complex in Turkish, but can be used in Uyghur.

TURKISH: Particle insertion between V1 and V2 in converb-type

(13) a. *Kitab-ı oku-yup da dur-du.
book-ACC read-CONV FOC STAND-PST
1. 'He READ A BOOK, then he stopped.'
2. *'He kept on READING the book.'
b. *Kitab-ı oku-yup mu dur-du-n?
book-ACC read-CONV INT STAND-PST-2.SG
Intended: 'Was it READING a book that you kept on reading?'
Bowern (2004:43)

UYGUR: Particle insertion between V1 and V2 in converb-type

(14) a. 'oqu-p bol-di.
read-CONV BECOME-PST
'S/he finished to read.'
b. 'oqu-p mu bol-di.
read-CONV even BECOME-PST
'S/he finished even to read.'

It seems that converb-type V-V complex in Uyghur bears a loose relation between V1 and V2, in that it allows *mu* insertion as in (14b), comparing with Turkish as in (13b). Finally, pauses are permitted after conjunctive V1 but are prohibited between the V1 and V2 in converb-type V-V complex in Uyghur as in (15) (Dwyer et al. 2013).

UYGUR: Pause insertion between V1 and V2 in converb-type

(15) *Män ganggira-p # qal-di-m.
I freeze-CONV stay-PST-1.SG
'I (unexpectedly) froze.' (Dwyer et al. 2013)

Prosodic evidence of converb-type V-V shows a compound word status. High pitch on the first member of compound in Turkish disambiguates actionality reading from conjunctive reading: *çálış-ıp dur-du* (keep on working) vs. *çalış-íp dur-dú* (worked and (then) stopped) (Csató 2018). In Uyghur, the first member retains its primary

stress on its last syllable as in *yez-íp tur-idu* (keep on writing).

5. Summary and conclusion

Thus far, we can confirm evidences which divide converb-type V-V complexes in Uyghur and Turkish into two parts: bi-clausal and mono-clausal. At the same time, converb-type V-V complexes in both Uyghur and Turkish show morphologically integrated compound word status with respect to accent placement and particle insertion. Scopal differences of negative and passive show that given V-V complexes is bi-clausal or mono-clausal in both Uyghur and Turkish. We can summarize in this section as follows.

Table 1: Turkish converb-type V-V complex

diagnostic tests	**mono-clausal**	examples	**bi-clausal**	examples
Passive Placement	*V1 (V1)	3a (4a)	V2 (V2)	3b (4b)
NCI-Negation	*NCI…V1 (NCI...V1)	7a (9b)	*NCI…V2 (NCI...V2)	7b (9c)
Negative Morpheme Placement	*V1 (V1)	11a (10a)	*V2 (V2)	11b (10b)
Particle Insertion	*da	13a	*mu	13b
Accent Placement	V1	*çálış-ıp dur-du*	V1, V2	*çalış-íp dur-dú*

(* indicates given structure is ungrammatical. Parenthesis indicates the case of gerundive-type V-V complex for reference.)

Table 2: Uyghur converb-type V-V complex

diagnostic tests	**mono-clausal**	examples	**bi-clausal**	examples
Passive Placement	V2 (V2)	1a (2a)	*V1 (V1)	1b (2b)
NCI-Negation	NCI…V2	8b	NCI…V1	8a
Negative Placement	V2	12a	V1	12b
Particle			mu	14b

Insertion		
Accent	V1	*yez-íp tur-*
Placement		*idu*

Our discussion shows that morphological shape of V-V complex: converb-type form or gerundive-type form, cannot tell us whether given construction bears mono-clausal or bi-clausal in Uyghur. The clausal structures of converb-type V-V complex in Turkish show weakly bi-clausal, in that it only allows passive placement test. It is difficult to determine clausal structure of converb-type in Uyghur and gerundive-type in Turkish depending on morphological shape of V1 alone, since both of which V-V complex has mono-clausal and bi-clausal characteristics. The difference of the number of allowed diagnostic tests of Uyghur and Turkish reflects degree of grammaticalization, which is co-related with concatenated process of V1and V2. Namely, converb-type *Ip*- complex in Uyghur shows more morphologically integrated than converb-type *Ip*-complex in Turkish, although they share common -*Ip* converb form.

*This research was supported in part by JSPS KAKENHI Grant NumberJP16K02676, JP18H03578.

Abbreviations

AOR: aorist, ACC: accusative, AUX: auxiliary, CONJ: conjunctive, CONV: converb, DAT: dative, EMPH: emphatic, FOC: focus, GEN: genitive, GER: gerund, INT: interrogative, LOC: locative, INT: interrogative, NEG: negative, PASS: passive, PROG: progressive, PST: past, SG: singular, 1: first person, 2: second person

References

1. Bowern, Claire (2004). (Some Notes on) Light verbs and complex predicates in Turkic. In Aniko Csirmaz, Youngjoo Lee and Mary Anne Walter (eds.) *Proceedings of the Workshop on Altaic Formal Linguistics I.* MIT Working Papers in Linguistics 46, 33-48.
2. Bridges, Michelle (2008). *Auxiliary Verbs in Uyghur*. MA Thesis: University of Kansas.

3. Cinque, Guglielmo (1999). *Adverbs and functional heads*: A cross-linguistic perspective. New York: Oxford University Press.
4. Csató, Éva. Á. (2018). Turkic postverbial constructions. Handout distributed in International Symposium: Current Topics in Turkic linguistics held at ILCAA, Tokyo University of Foreign Studies (3-4 March 2018).
5. Dwyer Arienne, Gülnar Eziz, and Travis Major (2013). The development of complex predication in Turkic: Uyghur light verbs. (5 January 2013, LSA) University of Kansas.
6. Ibrahim, Ablahat (1995). *Meaning and Usage of Compound Verbs in Modern Uighur and Uzbek*. Ph.D. dissertation, University of Washington.
7. Kageyama, Taro (2016). Verb-compounding and verb-incorporation. In: Taro Kageyama and Hideki Kishimoto (eds.). 2016. *Handbook of Japanese Lexicon and Word Formation*, 273-310. Berlin: De Gruyter Mouton.
8. Kato, Yasuhiro (1985). *Negative Sentences in Japanese.* Tokyo: Sophia University.
9. Kuribayashi, Yuu (2021). Chapter 17: Turkish and Uyghur verb-verb complex in contrast. In: Kageyama, T, Hook, P and P. Pardeshi (eds.) *Verb-Verb complexes in Asian Languages.* Oxford University Press. pp.455-470.
10. Lewis, Geoffrey (1991) [1967]. *Turkish grammar*. Oxford: Oxford University Press.
11. Sugar, Alexander (2017). Uygur *-ip* as a verb linker in multiple constructions. *Proceedings of the Linguistic Society of America 2,* 16:1-14.
12. Sugar, Alexander (2018). Monoclausal double negation in Uyghur. Oral presentation. 19th International Conference on Turkish Linguistics held at Nazarbayev University, Kazakhstan, (17-19 August 2018).

İÇİNDEKİLER

TÜRK DÜNYASINA ADANMIŞ BİR ÖMÜR:
PROF.DR. JULIBOY ELTAZAROV'UN PORTRESİNDE ANA ÇİZGİLER ……. 3
TURKOLOGIYAGA BAG'ISHLANGAN UMR HIKOYASI:
PROF. JO'LIBOY ELTAZAROVNING 60 YOSHGA TO'LISHI MUNOSABATI BILAN 17
ЖИЗНЬ, ПОСВЯЩЕННАЯ ТЮРКОЛОГИИ: К 60-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ проф. ДЖУЛИБОЯ ЭЛТАЗАРОВА 33

TÜRKİYE'DEN BİLİMSEL MAKALELER BÖLÜMÜ

TÜRK DÜNYASINDA TÜRKLÜK BİLİMİ: BAŞARILANLAR VE 'YENİ' GÖREVLER. Prof. Dr. Mustafa UĞURLU Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Muğla / TÜRKİYE ……. 50
TÜRK DİLİNİN KAVRAM ÜRETME YETKİNLİĞİ. Prof. Dr. Ali AKAR Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Muğla/TÜRKİYE.. 70
20.YÜZYILIN ÇÖZÜLEMEYEN SORUNLARI "RUSYA VE ÇİN'DEKİ ASILSIZ KORKULAR". Prof. Dr. Varis ÇAKAN Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Ankara/TÜRKİYE …….. 79
ÖZBEKİSTAN'IN TANITIMINDA ÖZBEK EFSANELERİNİN ÖNEMİ. Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR Erzurum Atatürk Üniversitesi Erzurum / TÜRKİYE …… 97
TÜRK DİLLİ HALKLAR ARASINDA ORTAK KONUŞMA DİLİ OLUŞTURULMASINDA ESAS SORUNLARI. Doç. Dr. Elçin İBRAHİM Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Bakü / AZERBAYCAN …… 109
"KALBİ BİN PARÇAYA BÖLDÜ ŞU GÜZEL HAN MESCİDİ" (XX. YY. TATAR ŞİİRİNDE SÜYÜMBİKE MİNARESİ İMAJI). Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN Kars Kafkas Üniversitesi Kars / TÜRKİYE ……... 118
ABDULLA ŞÂİK'İN "ARAS'TAN TURAN'A" ESERİNDE KIZIL ELMA ÜLKÜSÜ. The Ideal of Kizil Elma in Abdulla Shaik' Literary Work "Aras'tan Turan'a". Doç. Dr. Afina BARMANBAY Karss Kafkas Üniversitesi Kars / TÜRKİYE ….. 133
ORHUN YAZITLARINDA □ İŞARETİNİN TRANSKRİPSİYONU. Öğr. Gör. Bayram BİLİR Semerkant 140

Devlet Yabancı Diller Enstitüsü Semerkant / ÖZBEKİSTAN …...

TÜRKİYE'DEN HATIRALAR BÖLÜMÜ

TÜRK DÜNYASINA KENDİNİ ADAYAN İNSAN: JULİBOY ELTAZAROV. Prof. Dr. Selahattin AVŞAROĞLU Necmettin Erbakan Üniversitesi Konya / TÜRKİYE ……. 149

ERDEMLİ İNSAN JULİBOY ELTAZAROV'LA AYNI YOLDA OLMAK. Öğr. Gör. Muhittin GÜMÜŞ Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Bişkek/KIRGIZİSTAN …… 151

ESKİMEYEN DOST: COLİBAY ELTAZAROV. Şeref YILMAZ Ferfir Yayınları İstanbul / TÜRKİYE ……... 156

ÖZBEKİSTAN'DAN BİLİMSEL MAKALELER BÖLÜMÜ

OGAHIY BILAN AHMAD DONISH: TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINING YO'LBOSHCHILARI. Timur Kocaoğlu (Timur Xo'jao'g'li) Michigan Davlat Universiteti AQSH …… 159

PROFESSOR J.D.ELTAZAROVNING SO'Z TURKUMLARIGA DOIR QARASHLARIDAN. (Muallifning "So'z turkumlari paradigmasidagi o'zaro aloqa hamda ko'chish hollari" nomli kitobi misolida). Ibodulla Mirzayev, SamDU professori ……... 166

AKADEMIK E.V. SEVORTYANNING SO'Z TURKUMLARIGA DOIR QARASHLARI TIZIMI. Ibodulla Mirzayev, SamDU professori …… 170

ÖZBEKİSTAN'DAN GELEN HATIRALAR BÖLÜMÜ

TA'LIM VA TAMADDUN MAORIFI. M. Q. Muhiddinov SamDU professori, "El-yurt hurmati" ordeni sohibi ……. 180

BIR INSONKI, QADAMIDAN KO'KARGAY GULLAR. Suyun KARIMOV Samarqand davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasi professori ……... 182

YUZ YOSHINGIZNI BIRGA NISHONLASH ORZUSIDAMAN. Sulaymon Inoyatov Buxoro davlat universiteti professori, tarix fanlari doktori ……... 185

DUNYO KEZGAN TILSHUNOS HAYOTIGA DOIR CHIZGILAR. Murodqosim ABDIYEV filologiya fanlari doktori, professor Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili 188

va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish va malaka oshirish markazining Samarqand bo‘limi rahbari .....
IBRAT TIMSOLI. Shokir G‘afforov tarix fanlari doktori, professor …… 192
TURKIY ULUSLARNI KEZIB EL TUZGAN ERKSEVAR PROFESSOR. Qahramon Rajabov tarix fanlari doktori, rofessor, O‘zbekiston FA Tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi 194
UMR – OQAR DARYO EKAN... Shavkat Hasanov filologiya fanlari doktori, professor …… 198
THE GLORY OF TURKOLOGIST DEDICATED TO MY FRIEND PROFESSOR JULIBOY ELTAZAROV. Associate Prof. Dr. (PhD) Kamol Mustaev "Silk Road" International University of Tourism and Cultural Heritage …… 201
MAHMUD KOSHG‘ARIYNING MUNOSIB IZDOSHI. Tulkin SULTANOV, “Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universiteti dotsenti …… 209
DILKASH VA DILBAR INSON. Olimjon Tojiyev, Andijon davlat niversiteti o‘zbek tilshunosligi kafedrasi mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent …… 212
TIL – ELNING BORIDUR... Badia Muhiddinova SamDU dotsenti ……... 213
BAYNALMINAL TAMADDUN NUKTADONI. Nazmiya Muhiddinova SamDU mumtoz adabiyoti tarixi kafedrasi dotsenti ……... 216
MURABBIYLIK – MARTABA, OLIMLIK – MAQOM! Alisher Bozorov, filologiya fanlari nomzodi …… 219
ZAMAXSHARIYNING MUNOSIB IZDOSHI. Dinara Islamova, SamDU o‘qituvchisi …….. 223

JAPONYA’DAN GELEN BİLİMSEL MAKALE

CLAUSAL STRUCTURE OF VERB-VERB COMPLEX IN UYGHUR AND TURKISH. Prof. Dr. Yuu Kuribayashi Okayama University / JAPAN ……... 227

TÜRK DÜNYASINA ADANMIŞ BİR ÖMÜR: PROF. DR. JULİBOY ELTAZAROV ARMAĞANI

TURK DUNYOSIGA BAG‘ISHLANGAN UMR: PROF. JO‘LIBOY ELTAZAROVNING 60 YOSHIGA ARMUG‘ON

A LIFE DEDICATED TO THE TURKIC WORLD: A GIFT FOR THE 60TH ANNIVERSARY OF PROFESSOR JULIBOY ELTAZAROV

Musahhih: A.Xolboyev

Texnik muharrir: X.Karimov

“Ipak yo‘li” TXU tahririy-nashriyot bo‘limida chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 17.